

НАДІЯ ТУШНІЦКА
МАР'ЯНА ПИЛИП

УКРАЇНСЬКА МОВА

9

УДК 811.161.2(075.3):=162.1

Т 92

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 20.03.2017 р. № 417)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Експерти, які здійснили експертизу підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів і дійшли висновку про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Лупан Наталія Миколаївна – учитель Мирненської загальноосвітньої школи I-III ступенів Бориспільського району Київської області, учитель-методист;
Антоняк Соломія Іванівна – учитель СЗШ № 97 м. Львова, учитель-методист;
Мозгова Людмила Анатоліївна – учитель Бориспільської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 8 Бориспільської міської ради Київської області, кандидат педагогічних наук, учитель-методист.

Умовні позначення

– домашнє завдання;

– завдання підвищеної складності;

– самостійне опрацювання;

– робота в парах, гра.

Тушніцка Н.

Т 92 Українська мова для загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням польською мовою : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Н. Тушніцка, М. Пилип. – Львів : Світ, 2017. – 232 с.

ISBN 978-966-914-043-2

УДК 811.161.2(075.3):=162.1

ISBN 978-966-914-043-2

© Тушніцка Н.М., Пилип М.Б., 2017
© Процишин Ю.І., обкладинка, 2017
© Видавництво «Світ», оформлення, 2017

Юні друзі!

Перед вами новий підручник з української мови. Потоваришуйте з ним! Немає жодної сфери людського спілкування, де б не було потрібне знання мови. У її вивченні важливо дотримуватися системності й послідовності. Основою підручника є розділ граматики, який називається синтаксисом. Він вивчає живе мовлення, текст, види речень, зв'язок слів у реченні. У синтаксисі української та польської мов є чимало спільного, хоч, звичайно, є також певні розбіжності. Тому на них потрібно звернути увагу, щоб бути грамотними й ерудованими.

Запам'ятайте: попри всі найсучасніші та швидкісні інформаційні системи, основною одиницею інформації залишається живе людське слово, яке несе в собі не лише зміст і значення, але й духовну енергію, оскільки його носієм є людина. Отже, будьте уважними, допитливими та наполегливими – і перед вами відкриються величезні можливості мови великого народу.

Якби ти знав, як багато важить слово,
Одно сердечне, теплеє слівце!
Глибокі рани серця як чудово
Вигоєє – якби ти знав оце!
Ти, певно б, повз болю і розпуки,
Заціпивши уста, безмовно не минав,
Ти сіяв би слова потіхи і принуки,
Мов теплий дощ на спраглі ниви й луки, –
Якби ти знав!

І. Франко

ВСТУП

§ 1. Мова – суспільне явище

1. а) Прочитайте текст. Поясніть його основну думку.

Віками народ витворював собі мову. Від звука, слова – до пісні. Триста тисяч пісень склала Україна українською мовою. Серед них – світові шедеври. Українське слово зажило визнання і шани серед близьких і далеких народів. Україна створила мистецтво, визнане в усьому світі, дала людству геніальних мислителів, поетів. Українська нація – сформована, цивілізована, працьовита, талановита.

Українська мова ніжна та милозвучна, сповнена чарівності й витонченості, пестливих виразів. «Все можна цією мовою вдіяти, приголубити, потрясти душу, примусити глибоко задуматися, затужити, а можна й обсипати ласкою радості, захопити нестримними веселощами, дати душі силу на нечувані подвиги. Всесильна, могутня мова Тараса Шевченка», – так писав М. Шумило.

Українській мові присвячено чимало віршів. Дуже часто поети висловлюють у них своє вболівання за її долю. Люди спілкуються між собою, передають знання наступним поколінням, користуючись спеціальними мовними знаками – словами, реченнями. Щоб мова виконувала роль головного засобу спілкування, щоб нею передавалися набуті людьми знання, її знаки повинні бути постійними, усталеними, усім зрозумілими. Українською мовою можна висловити і найскладніші наукові поняття.

Українською мовою творили генії слова – Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка. У перекладі українською мовою знайшли нове втілення шедеври літератури зарубіжної – твори Адама Міцкевича, Шекспіра, Бальзака.

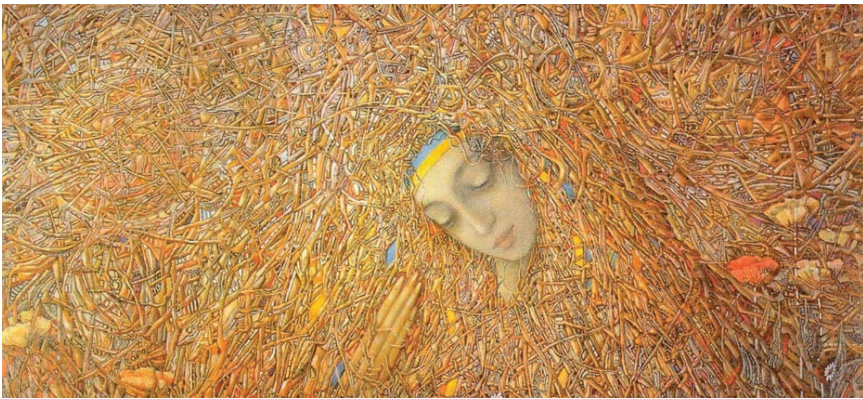
Українська мова милозвучна і співуча. Недарма її називають солов'їною (за *Б. Олійником*).

б) Перекажіть текст, доповнивши його своїми думками про роль мови у суспільстві.

2. а) Спишіть два висловлювання про мову, які найбільше сподобались. Як ви їх розумієте?

1. Мова – це доля нашого народу, і вона залежить від того, як ревно ми всі плекатимемо її (*Олесь Гончар*). 2. Мова – коштовний скарб народу (*І. Франко*). 3. Людина, яка не любить мови рідної матері, якій нічого не промовляє рідне слово, – це людина без роду й племені (*В. Сухомлинський*). 4. Мова – втілення думки. Що багатша думка, то багатша мова. Любімо її, розвиваймо її (*М. Рильський*). 5. Мова – одне з чудес, за допомогою якого люди передають найтонші відтінки думок і почуттів. Вона віддзеркалює душу народу, його історію. Збагнути таємницю мови, прочитати історію слів, а звідси – предметів та явищ, може тільки той, хто знає мову (*Із журн.*).

б) Роздивіться репродукцію картини І. Марчука «Пробудження». Складіть усне висловлювання з елементами опису.

І. Марчук. Пробудження

в) Дайте відповіді на запитання.

1. Що таке мова?
2. Яке значення має українська мова як державна?

3. Випишіть слова, які є означеннями до слова «мова». Як вони характеризують українську мову? Поясніть, чому для кожної людини рідна мова є найдорожчою й найкрасивішою.

1. Я знаю: мова мамина – свята (*М. Адаменко*). 2. Рідна мова материнська, ти душа мого народу! (*Д. Кононенко*). 3. Відчуваю

і усвідомлюю, яка це красива і м'яка мова! (*І. Репін*). 4. Одна вона у нас така – уся співуча і дзвінка (*Т. Шевченко*). 5. Буду я навчатись мови золотої (*А. Малишко*).

4. Утворіть словосполучення з поданих пар слів. У кожному із них визначте головне і залежне слова. Складіть і запишіть речення із утвореними словосполученнями.

Рідний, слово; мова, материнський; урок, література; Україна, любити; навчатись, охоче; наполегливо, працювати.

5. Прочитайте речення. Поясніть зміст кожного.

1. Патріотизм починається зі ставлення до своєї мови (*В. Русанівський*). 2. Мова – найбільше багатство людини, першооснова етнокультури, велике духовне надбання народу, дзеркало його душі (*С. Плачинда*). 3. Батьківщина свого сина кличе найпростішим, неповторним вічним словом (*Б.-І. Антонич*). 4. Співучості джерельної води не може задрити моя ласкава мова (*Н. Ібракаєва*).

6. Спишіть, уставте замість крапок пропущені букви.

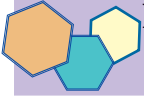
Українс..ка мова за своїми в..ражальними якостями, лексичними арсеналами, особливо муз..кальністю, належить до найро..виненіших мов світу. Наша мова – як чарівна пісня, що вміщує в собі і палку любов до ві..чизни, і ярий гнів до ворогів, і вол..любні думи народні, і ніжні запахи рідної землі. Слово наше пр..багате і пахуче, ніби м'ята. Як в..селонька бл..суча, пер..ливна, м..готюча, по моїй країні милій мова дивная дзв..нить (*П. Тичина*).

7. Створіть рекламний слоган про необхідність вивчати і знати українську мову.

8. Перекладіть українською мовою.

Język jest głównym składnikiem tego złożonego pojęcia, które obejmujemy wspólnym mianem: Ojczyzna. Język jest najdoskonalszym środkiem porozumiewania się ludzi między sobą. Język jest nie tylko składnikiem kultury narodu, ale zarazem najlepszym odbiciem tej kultury. W języku jak w zwierciadle odbijają się doświadczenia społeczne jednostki i narodu (*П. Бонк*).

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

§ 2. Просте речення, розділові знаки в ньому

9. а) Прочитайте речення. Охарактеризуйте їх.

1. Ми вже як тіні на своїй землі. 2. Немає часу на поразку. 3. Шляхи прощальні – перша скрипка печалі. 4. Чужі приходять в час твоїх щедрот, а я прийшла у час твого смутку. 5. Світку мій білий, яке тут роздолля! 6. Смуток нащадків – як танець бджоли. 7. Хай буде все небачене побачено. 8. Лиш храм збудуй, а люди в нього прийдуть (*Із тв. Л. Костенко*).

б) Виконайте письмово синтаксичний розбір двох простих речень (*на вибір*).

10. а) Прочитайте. Визначте типи односкладних речень. Укажіть головні члени речення.

1. Надворі смеркало і сутеніло (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Головою криниці не викопаєш (*Нар. творчість*). 3. Прокидаюся в незрозумілій тривозі і сідаю на ліжку (*М. Коцюбинський*). 4. Подейкували про можливий прихід військ Наливайка (*Іван Ле*). 5. Ліс і вітер. Ніч зимова. Страшно, страшно в темі такій (*В. Сосюра*).

б) Складіть по одному реченню кожного з визначених типів і запишіть їх.

11. Прочитайте. До поданих речень доберіть можливі синонімічні речення інших типів.

1. Здобудемо освіту – побачимо більше світу (*Нар. творчість*). 2. Посадили над козаком явір та ялину (*Т. Шевченко*). 3. Надворі вже добре вечоріло (*Марко Черемшина*). 4. Іду, іду – нема сліду (*Нар. творчість*). 5. Тополі цвіт, тополі цвіт. Вода в цвіту (*В. Сосюра*).

б) Пригадайте, які розділові знаки ставлять при відокремлених членах.

- 12. а)** Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть звертання і вставні слова (*словосполучення*). Визначте групи вставних слів (*словосполучень*) за лексичним значенням. Чи є такі конструкції членами речення?

1. Мелодійний спів пташки був немов насичений світлом (Є. Гуцало). 2. Ой Дніпре мій Дніпре широкий та дужий Багато ти батьку у море носив козацької крові... (Т. Шевченко). 3. Прощай мій зошите Спасибі тобі друже що ти думок моїх не відцуравсь (В. Симоненко). 4. Мій дикий коню норовистий коню! Все так би ти й іржав все так би ти й летів (Л. Костенко). 5. А може завтра ти пройдеш ось тут, де вітер пелюстки колише (В. Івасюк). 6. Старенька груша дихає на пальці, їй певно сняться повні жмені груш (Л. Костенко).

- б) Усно визначте частиномовну належність слів у першому та другому реченнях.
в) Складіть міні-твір за ілюстрацією. Поясніть розділові знаки в реченнях.

О. Артамонов. Дніпро

- 13. а)** Подані речення перебудуйте в речення з відокремленими членами. Запишіть їх.

1. Високо й густо розрісся вишняк, що він посадив (І. Нечуй-Левицький). 2. Тиха холодна ніч обняла землю (М. Коцюбинський). 3. Неначе лебідь, купалося сонце в лісовому озері, яке від краю заросло чубатим очеретом і широкою рогозою (М. Стельмах). 4. Старий орел, який був давнім мешканцем

степу, сидів нерухомо на кручі (*І. Нечуй-Левицький*). 5. Над морем піднімались високо в небо дикі, стрімкі, скелисті гори (*І. Нечуй-Левицький*).

14. Перебудуйте речення так, щоб утворилися речення з відокремленими членами. Перебудовані речення запишіть, зробіть їх синтаксичний розбір.

1. Вітер змітав цілі кучугури снігу і підіймав їх догори.
 2. За якусь хвилину всі розійшлися, і тільки сповнені радості очі прикипіли до вікна.
 3. Нежарке весняне сонце вийшло з-за обрію.
 4. Я виїхав на дорогу і побачив старі-престарі дуби.
 5. Крислаті та огрядні липи стояли натомлено і важко (*М. Коцюбинський*).

§ 3. Найскладніші орфограми

15. Запишіть слова і підкресліть орфограми. Поясніть правопис слів.

Черв'як, близький, безкомпромісний, деталь, скоїти, дозвілля, дужчий, який-небудь, приходимо, тижневий, незліченний, ніким не досліджений, не знати, безвісти, з розгону, НЛО, Великдень, сільськогосподарський, пів'яблука, дев'ятьох, боротьба, Ріо-де-Жанейро.

16. Доберіть два-три приклади до кожної орфограми.

Спрощення в групі приголосних; уживання апострофа; написання складних прислівників разом, окремо і через дефіс; написання складноскорочених слів; подвоєння приголосних на стику морфем; правопис префіксів *пре-*, *при-*, *прі-*; уживання великої літери в географічних назвах; написання *не* з дієприкметниками (*разом* і *окремо*), написання неозначено-особових займенників; чергування голосних у коренях дієслів.

17. Прочитайте текст. Знайдіть орфограми і поясніть їх (*усно*).

Українці межують на півдні з морем, і це єдиний природний кордон. На південному заході межують з румунами, які опанували землі між Карпатами і Дністром, розірвавши зв'язок із південними слов'янами. Далі на південний захід іде давній кордон з угорцями. На заході ми межують багато років із слова-

ками і поляками. Український північний кордон – це кордон із білорусами й росіянами. Кордон на сході зазнав великих змін, він і досі не усталений. Довгі віки це було пограниччя з кочовиками, і лише на Підкавказзі і безпосередньо або посередньо через Каспійське море – з культурними народами Передньої Азії. Тепер тут проходить кордон з донськими козаками й народами Підкавказзя (*Енциклопедія українознавства*).

18. Спишіть, уставляючи пропущені букви. Підкресліть орфограми і поясніть їх.

1. Ти пр..красна, в..чірняя зоре! (*Леся Українка*).
 2. На горі, перед самим с..лом, Шевченко ..пинився й пр..слу-
 хався (*Яків Баш*). 3. В..чір в срібній млі ро..танув, ніч ..пус-
 тилася на з..млю (*Олександр Олесь*). 4. Б..зп..рервним сухим
 струм..нем т..че пш..ниця (*Олесь Гончар*).

19. Утворіть від поданих слів прикметники та дієприкметники. Виділіть у суфіксах орфограми і поясніть їх.

Ольга, садити, овочі, свинець, життя, морозити, боець, шкода, замша, лосось, астрономія, алюміній.

20. Спишіть, виправляючи помилки. Усно поясніть написання слів.

Далечена, прядево, кошечок, дощичка, Надін, рипетирова-
 вати, вогнений, священник, калушський, студенський,
 областний, голандський, барокко, чіпси, капучіно, гарбузиня,
 примудрий, оттягти, призирство, ляний, савець.

21. Розв'яжіть ребус. Відгадайте назву міста України.

ПЦ

Г=Ж

4, 3

СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

Це потрібно знати:

ознаки складносурядного речення, його будову та види; засоби зв'язку в складносурядному реченні.

Цього необхідно навчитися:

будувати складносурядні речення; визначати смислові зв'язки між частинами складносурядного речення.

Це треба запам'ятати:

розділові знаки у складносурядних реченнях.

Над цим варто замислитися:

«Без усякої іншої науки ще можна обійтися, без знання рідної мови обійтися не можна» (*І. Срезневський*).

§ 4. Складносурядне речення, його будова

22. Прочитайте речення. Визначте, які з них є простими, а які – складними. Укажіть, за допомогою чого з'єднані між собою прості речення, що входять до складного.

1. Ви знаєте, як липа шелестить у місячні весняні ночі? (*П. Тичина*). 2. Дихає осінь, і дихає світ густий, і машини дихають по кісточки у листі (*І. Драч*). 3. День стояв сірий, глухий, важкі темно-сізі хмари висіли низько над землею (*Ю. Мушкетик*). 4. Осінній лист впаде мені до ніг, й прозорий звук замре на видноколі (*Л. Скурда*). 5. Ти кров свою загубиш до краплини, але землі цієї не віддаси! (*А. Малишко*).

Складними (złożonymi) називаються речення, утворені з двох чи кількох простих речень, об'єднаних в одне ціле за змістом та інтонацією.

Залежно від способу поєднання простих речень у складному розрізняють такі основні види складних речень:

а) складні сполучникові речення; б) складні безсполучникові речення; в) складні речення з різними видами зв'язку.

Складні сполучникові речення поділяють на дві групи: а) складні речення зі сурядними сполучниками (*складносурядні речення*). Ці складні речення утворюються з

кількох простих, рівноправних, незалежних одне від одного речень, тобто з'єднаних сурядним зв'язком, схожим на зв'язок між однорідними членами речення;

б) складні речення з підрядними сполучниками і сполучними словами (*складнопідрядні речення*). У цих складних реченнях одне просте залежить від другого і пов'язане підрядним зв'язком.

- 23.** Випишіть складносурядні речення. Підкресліть у них головні та другорядні члени. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Не заgrimів ні грім у хмарах, ні зловісні блискавки не розкраяли неба врочистим спалахом, ні бурі не повивертали з корінням могутніх столітніх дубів (*О. Довженко*). 2. Ось вітер шарпнув хмару лісу щосили, а блискавка яструбом кинулась з висі (*М. Петренко*). 3. Он красуються в траві ромашки, а он горять пелюстки гвоздички (*А. Шиян*). 4. Вишні позолотою поштопані, смаком наливаються в саду (*Л. Гудзь*). 5. Дороги веселі пливуть повз оселі, і осінь багата заходить у села (*М. Стельмах*).

Зверніть увагу! Сурядні сполучники також служать для поєднання однорідних членів речення. Тому потрібно розрізняти складносурядне речення і просте речення з однорідними членами, з'єднаними сурядними сполучниками.

Розрізняйте:

1. І красується в полі жито, і дунає дитячий сміх (*Є. Летюк*). (Сполучник *і* з'єднує частини складного речення).

2. Схилились вишні в розпачі німім і роняють цвіт весільний у калюжу (*Л. Гудзь*). (Сполучник *і* з'єднує однорідні члени речення).

Будову складносурядного речення можна зобразити за допомогою схеми. У ній частини речення позначають двома квадратними дужками, між якими ставлять відповідний розділовий знак і сурядний сполучник. *Гроза минула, і пахучі квіти усі в краплинках* (*М. Рильський*).

Схематично це речення можна зобразити так: [ ], і [ ].

- 24.** Прочитайте речення, уставляючи замість крапок відповідно до змісту сполучники сурядності (*і, та, а, але, або – або*). Визначте, які з поданих

речень складні, а які – прості речення з однорідними членами. Спишіть складні речення та визначте їх вид.

1. Тихо було і ясно, спокійно, ... не радісно (*Леся Українка*).
2. Він був дуже здоровий з природи, ... і в нього вже не вистачало сил.
3. Я дивився на тиху чарівну річку, ... на берег, ... на суворого діда (*З тв. О. Довженка*).
4. І шумить діброва, ... синіє шлях, ... дзвенить дніпрова хвиля у дротах (*В. Бичко*).
5. Або вільний вітер пронесеться над лукою, ... мороз ударить (*Марко Вовчок*).

25. Спишіть, розкриваючи дужки. Визначте межі речень і поставте між ними коми. Накресліть схеми речень.

1. В'ється смуга сірого бетону під крилом могутнім літака і Бориспіль в(е,и)чоровий тане в пов(е,и)ні зеленій вишняка (*М. Боровко*).
2. Не тільки тужна пісня лилася із змученої душі матері а й протікали сльози гарячі на її обличчі (*Г. Тютюнник*).
3. Ні людей, ні хат не було але смужечка синього диму снувалася (по)між деревами (*П. Лепкий*).
4. Стихне м(е,и) лодія й (з,с)хлипне поволі срібна хмаринка перлистим дощем (*З. Мороз*).
5. Минає дощ та від його краплин не стане на душі моєї тепліше (*Л. Гудзь*).

26. Складіть речення за поданими схемами.

1. [], і [].
2. Або [], або [].
3. [], і [], але [].
4. [], однак [].
5. Не тільки [], але й [].

27. Перебудуйте прості речення з однорідними присудками на складносурядні за зразком.

Зразок. Налетів вітер і зірвав останнє листя з клена. – Налетів вітер, і зірвалися останні листки з клена.

1. Затихає поволі місто і спалахує ліхтарями.
2. У саду цвіли червоні троянди і радували око господині.
3. Падав сніг і змусив усіх сховатися по хатах.

Запам'ятайте! Частина складносурядного речення обов'язково поєднуються сурядними сполучниками та інтонацією, вони рівноправні між собою (*від однієї частини до іншої не можна поставити питання*).

28. Випишіть п'ять прислів'їв, які за будовою є складносурядними реченнями.

§ 5. Сміслові зв'язки між компонентами складносурядного речення

- 29.** Прочитайте речення. З'ясуйте, у якому реченні: а) події, про які йдеться в різних частинах, відбуваються одночасно; б) зміст першої частини протиставляється змістові другої частини; в) йдеться про дії, які повторюються, взаємно чергуючись. Зробіть висновок про сміслові зв'язки між частинами складносурядних речень.

1. То шумів зелений лист, то золотим дощем лились пісні (*Леся Українка*). 2. Коріння навчання гірке, зате плід його солодкий (*Нар. творчість*). 3. І знов прийшла весна-красна, і знов зазеленіло поле (*Л. Глібов*).

Між частинами складносурядного речення можуть бути такі сміслові зв'язки: єднальні, протиставні, зіставні, розділові.

Типи зв'язків між частинами	Засоби вираження зв'язків	Значення	Приклади
Єднальні	єднальні сполучники: <i>і, й, та (і)</i> ; інтонація	дії, події або явища відбуваються одночасно або послідовно	Згорнула тиша крила на зорі, і ранок вже перебирає струни (<i>Г. Дудка</i>)
Протиставні	протиставні сполучники: <i>але, та (але), однак, зате, проте</i> ; інтонація	зміст однієї частини протиставляється змістові іншої	Ще стояли сонячні дні, але роси довго не висихали (<i>Б. Харчук</i>)
Зіставні	сполучник <i>а</i> ; інтонація	зіставлювані твердження розрізняються, розмежовуються	Із гілочки зроста верба, а з пісні у світі виростало безсмертя (<i>Є. Летюк</i>)
Розділові	розділові сполучники: <i>або, чи... чи, або... або, чи то... чи то, не то... не то</i> ; інтонація	вказується на чергування дій, явищ або ж на їх несумісність, взаємне виключення	То сонце усмінется нам крізь хмари, то дощик рясно землю полива (<i>Г. Чубач</i>)

30. Прочитайте речення. Які зв'язки виражаються сполучником *а*?

1. Співають ідучи дівчата, а матері вечерять ждуть (*Т. Шевченко*). 2. За морем тепліше, а вдома миліше (*Нар. творчість*).

Зверніть увагу! Сполучник *а* є багатозначним. У складносурядних реченнях із сполучником *а* найчастіше виражаються зіставні відношення, як у першому реченні, рідше – протиставні. У другому випадку сполучник *а* можна замінити сполучником *але*.

31. а) Прочитайте прислів'я. Поясніть їх значення. Які смислові відношення виражаються в кожному з них за допомогою сполучників *а, та*?

1. Ластівка день починає, а соловей його кінчає. 2. Сонце блищить, а мороз тріщить. 3. Цар не вогонь, та, ходячи біля його, опечешся. 4. Згода дім будує, а незгода руйнує. 5. Без господаря двір плаче, а без господині – хата. 6. Бачить під лісом, та не бачить під носом (*Нар. творчість*).

б) Спишіть речення, зробіть їх синтаксичний розбір.

32. а) Прочитайте речення, дотримуючись правильної інтонації. Спишіть їх у такій послідовності: а) з єднальними сполучниками; б) з протиставними сполучниками; в) з розділовими сполучниками. Підкресліть у них граматичну основу та сполучники.

1. Сонце сідало, і ріка внизу чи то поглибшала, чи то погірзнішала (*Є. Гуцало*). 2. Мисливці пливли довго, але спокій комишів нічим не порушувався (*Григор Тютюнник*). 3. Або не сокіл я, або спалила мені неволя крила (*Леся Українка*). 4. Багато бачив я країв, та отчий дім з тополею, мов зіронька, мені світив (*І. Нехода*). 5. Лиш небо гуде неокрає, та сім'я журавлина на крилах весну піднімає, та зорі світять мечами на Дону (*А. Малишко*).

б) Знайдіть у реченнях слова, ужиті в переносному значенні.

33. а) Прочитайте подані фразеологізми. Поясніть їх значення. За потреби скористайтеся фразеологічним словником.

Як корова язиком злизала, грати першу скрипку, наживати п'ятами, нитка Аріадни, альфа й омега, бути на сьомому небі, рукою подати, витрішки продавати, сім п'ятниць на тиждень, хоч греблю гати, відкласти в довгий ящик.

б) Складіть і запишіть із трьома фразеологізмами (*на вибір*) складносурядні речення. Визначте смислові зв'язки у складних реченнях.

34. Побудуйте із простих речень складносурядні речення. Визначте смислові зв'язки між їх частинами.

1. Річка, зламавши кригу, вийшла з берегів. Почалася повинь. 2. Зацвіли вишні. Будинки оповилися білими віночками садків. 3. Жито квітувало. Пилок лагідно золотився на сонці. 4. П'ярко пахли трави. Птахи співали на всі голоси. 5. Був теплий вечір. У небесній блакиті весну славили жайворонки (*За тв. П. Загребельного*). 6. Шугає вітер. Сніжні зорі все мені цілують чоло гаряче (*За Лесею Українкою*).

§ 6. Розділові знаки в складносурядному реченні

35. Прочитайте речення, дотримуючись правильної інтонації. Установіть смислові зв'язки між частинами, що входять до складносурядного. Зверніть увагу на розділові знаки. Сформулюйте правило їх вживання у складносурядних реченнях. Звірте свої міркування з поданими після вправи теоретичними відомостями.

1. Дощик перестав – і все навколо запахло, посвіжішало, заблищало (*Григір Тютюнник*). 2. Лише гул од копит степом котився та хліба шелестіли (*А. Головка*). 3. Всихає непокірне верховіття, і літне листя бронзою дзвенить (*П. Перебийніс*). 4. Минали дні, а дощів ще не було (*Олесь Гончар*).

Між частинами складносурядного речення можна поставити **кому, крапку з комою, тире**.

Здебільшого між частинами складносурядного речення ставимо **кому**.

Кому не ставимо між двома частинами складносурядного речення, з'єднаними одиничним сполучником *і(й), та* (у значенні *і*), *або, чи*, у таких випадках:

– якщо обидві частини мають спільний другорядний член, спільне вставне слово (словосполучення), або частки *лише, тільки, ще, навіть*. **В одну мить** розсунувся простір і стали ближчими зорі (Ю. Мушкетик);

– якщо речення питальне, спонукальне чи окличне. *Чого світання так ясне в полі і ген сріблиться пісенька дзвінка?* (М. Стельмах).

36. Прочитайте виразно речення. Поясніть, чому в одних випадках перед сполучником *і* стоїть кома, а в інших – ні.

1. А в житті стежка заповітна і перепілка не змовка (*Д. Луценко*). 2. Тут пестили нас мамині долоні, і серце це навічно зберегло (*Т. Губар*). 3. Тут посивіли материнські скроні і зморшками осяяло чоло (*Т. Губар*). 4. Лягла зима, і білі солов'ї затьохкали холодними вустами (*М. Вінграновський*).

Між частинами складносурядного речення ставимо **тире**, якщо обидві частини виражають причинно-наслідкові відношення, різке протиставлення або швидку зміну подій. Другу частину речення вимовляють із підсиленням тону, перед нею витримують паузу. 1. *Чужих два слова в пісні буде – і пісня вся тоді чужа!* (*Д. Павличко*). 2. *Ще мить – і сад загубить пишну вроду* (*Д. Луценко*).

37. а) Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки, поясніть їх. Підкресліть спільні другорядні члени речення в тих складносурядних реченнях, де вони є.

1. Защебетав соловейко пішла луна гаєм (*Т. Шевченко*). 2. Коли-не-коли блискавиця з-за гори поморгувала та роздавався глухий поклик грому (*Панас Мирний*). 3. На ранок рушився вітер і небо заволокло сірими розпатланими хмарами (*А. Головка*). 4. Вітер дмухнув і хатка бух (*Л. Глібов*). 5. Проминаємо густі зарості і очам відкривається рівний та широкий лан (*Ю. Збанацький*). 6. Думав доля зустрінеться спіткалося лихо (*Т. Шевченко*).

б) Назвіть частиномовну належність слів у другому та третьому реченнях.

38. Доповніть речення, поясніть уживання розділових знаків.

1. Хто діло робить ... . 2. То снідаю, то обідаю ... . 3. Лихе око на дуб гляне ... 4. Береженого і Бог береже ... .

Довідка: ... *і* дуб зів'яне; ... *і* погуляти ніколи; ... *а* він гав ловить; ... *а* козака шабля стереже.

Крапка з комою ставиться, якщо частини, з'єднані сполучниками *а, але, проте, однак* (рідше *і, та*):
– дуже поширені;
– мають усередині свої розділові знаки (*коми*);

- далекі за змістом;
- виділені автором як відносно самостійні.

П'яний соковитий дух ішов від живої розпареної землі; а високо над вигоном уже перелітали на північ ключами птавиці, дзвінкоголосі, чуйні, весняні (Олесь Гончар). Річка широка та глибока, а вода синя та чиста; і котиться вона, виблискуючи та шумуючи (М. Вороний).

- а) Прочитайте речення, дотримуючись правильної інтонації. Установіть смисловий зв'язок між частинами, що входять до складносурядного речення. Визначте граматичні основи. Спишіть, розставляючи потрібні розділові знаки, поясніть їх уживання.

1. Колихнулося золоте море хлібів і жайворонка не стало чути. 2. Мине кілька днів і степ виповниться голосами людей та гудінням машин (*Із тв. Д. Ткача*). 3. Тільки невсипуще море бухає десь здалеку та зорі тремтять у нічній прохолоді (*М. Коцюбинський*). 4. Підеш тією стежкою і скрізь бачиш зелене-зелене море верб (*І. Нечуй-Левицький*). 5. Тільки шелестіло яблуневе листя невразно чорніли стовбури дерев (*Григор Тютюнник*).

- б) Визначте, якою загальною темою можна об'єднати подані речення. У якому стилі мовлення можливе вживання таких речень?

- 39.** Складіть таблицю «Розділові знаки у складносурядному реченні», добираючи власні приклади, на основі вивченого теоретичного матеріалу з параграфа.

§ 7. Інтонація складносурядного речення

- 40. а)** Виразно прочитайте два варіанти художнього опису.

1) Земля розтягнулася і дихала вогким віддихом. Легка сіра мряка здіймалася над нею, і земля визирала з сивого серпанку. Деякі місця вже прибралися в ніжну зелень озимини.

2) Земля розтягнулася і дихала вогким віддихом, а легка сіра мряка здіймалася над нею, і земля визирала з сивого серпанку, але деякі місця вже прибралися в ніжну зелень озимини (*За О. Кобилянською*).

- б) Дайте відповіді на питання: 1. У чому полягає різниця між двома уривками? 2. Чи однакова інтонація цих двох уривків? 3. Які смислові зв'язки між складовими частинами складносурядного речення і чи доречно використано сполучники? 4. Про що свідчить наявність кількох синонімічних варіантів того ж самого уривка?

Зверніть увагу! Розрізняють два типи інтонації складносурядних речень: перелічення і зіставлення.

При перелічувальній інтонації в кінці кожної частини, крім останньої, підвищується тон і робиться пауза; на останній частині тон знижується. *У руку взяв зерно важке і повне, // і налилася силою рука* (В. Бичко).

При протиставній (зіставній) інтонації в кожній частині логічний наголос падає на той член речення, який протиставляється (зіставляється): *Схід уже червонів малиново, // але навколо ще стеле птьма* (Ю. Збанацький).

Інтонація в складносурядному реченні залежить від смислових відношень між частинами речення, а ці відношення – від сполучників.

- 41.** Запишіть речення, виразно прочитайте їх, поясніть уживання розділових знаків.

1. Ані шелесту не було чути, ані коливання не було помітно (*Марко Вовчок*). 2. Чи стрімкі то гори біліють, чи, може, далека то Україна біліє черідкою хат? (*Олесь Гончар*). 3. Найменший шелест або стук – і моє серце падає і завмирає (*М. Коцюбинський*). 4. Ще сонячні промені сплять – а досвітні вогні вже горять (*Леся Українка*). 5. Я воду пив з твого лиця, а ти, мов

зіронька, пишалась (*Р. Лютий*). 6. Ударив грім – і зразу шке-реберть пішло життя (*В. Стус*).

- 42.** а) Прочитайте початок тексту. Продовжіть його роздумом про те, чи є у вас сила духу та як ви її виробляєте. У висловлюванні використайте складносурядні речення.

Як набути силу духу? Найкращий союзник – праця, а найстрашніші вороги – лінощі й розхлябаність. Треба боротися з «я не хочу» і говорити собі «я повинен». Усі палять, а ти не пали. Непогано було б переглянути кіно, але ще не зроблено уроки. Значить треба сісти за письмовий стіл... Поступово прийде почуття того, що ти володієш своїми емоціями, вчинками, звичками... (*За П. Поповичем*).

- б) Чи погоджуєтеся з думкою автора? Сформулюйте свої поради та обговоріть з однокласниками, дотримуючись культури мовлення.

- 43.** Запишіть і виразно, з інтонацією, прочитайте речення. Визначте смислові зв'язки між простими реченнями у складносурядному.

1. Ще не вмерла України і слава, і воля, ще нам, браття молодії, усміхнеться доля (*П. Чубинський*). 2. Співай же, Десно, у весняних просторах, ростить, будови, гомонить, міста (*М. Рильський*). 3. Та п'їтьма не так уже мучила Соломію, але холод пройшов її наскрізь (*М. Коцюбинський*). 4. Прилинув вітер, і в нічній хатині він про весняну волю заспівав (*Леся Українка*). 5. Можна вибрати друга і по духу брата, та не можна рідну матір вибирати (*В. Симоненко*).

Ф. Гуменюк. Моя Україна

44. а) Прочитайте речення. З'ясуйте, чим зумовлена виразність складносурядних речень, з яким стилем мовлення пов'язується їх вживання. Дослідіть особливості інтонування таких речень і поясніть, чому ставиться тире між частинами складносурядного речення.

1. Вона (*Соломія*) приклала до рани мокру холодну ганчірку – і Остапові стало легше. 2. Їй (*Соломії*) жаль стало молодого змарнованого життя – і вона заплакала. 3. Йому (*Остапові*) докучило дивитись на жовті стіни комишу – і він заплющив очі (*З тв. М. Коцюбинського*).

б) Накресліть схеми речень.

Синтаксичний розбір складносурядного речення

Послідовність розбору

1. Указати, що речення складносурядне.
2. Визначити вид за метою висловлювання та емоційним забарвленням.
3. Визначити смислові зв'язки між частинами.
4. Указати кількість частин та засоби зв'язку між ними.
5. Пояснити розділові знаки.
6. Накреслити схему.

Повний синтаксичний розбір складносурядного речення також включає розбір кожної частини як простого речення.

Зразок усного розбору

Листкові сниться, мариться весна, а квітиці пахне літа теплий день (О. Довгоп'ят).

Речення складносурядне, розповідне, неокличне, із зіставними смисловими зв'язками, має дві частини, які поєднані сурядним сполучником *а*, між частинами ставиться кома.

Зразок письмового розбору

Листкові сниться, мариться весна, а квітиці пахне літа теплий день (О. Довгоп'ят).

Речення складносурядне, розп., неокл., зіставн., дві частини, з'єднан. спол. [ ], *а* [ ].

- 45.** а) Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Виконайте письмово синтаксичний розбір трьох складносурядних речень (на вибір).

1. Відчинила вікно і духмяна хвиля ранкової свіжості підхопила мене на крила спогадів (*О. Квітневий*). 2. Бігла стежка в далеч і губилась а мені у безтурботні дні назавжди, навіки полюбилися ніжні і замріяні пісні (*В. Симоненко*). 3. Давно закінчились обжинки і степ соляркою пропах і ховрашок стоїть навшпиньки із соломиною в зубах (*Л. Талалай*). 4. Он красуються в траві ромашки а там синіють запізнілі дзвіночки а он горять пелюстки гвоздики (*А. Шиян*). 5. Тільки сухо й дзвінко тріщать у саду цвіркуни та шарудять стривожені тополі (*З. Тулуб*).

- б) Перебудуйте усно речення, у яких між частинами не ставимо коми, так, щоб кому можна було поставити.

§ 8. Узагальнення вивченого з теми «Складносурядне речення»

- 46.** а) Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте пунктограми. Визначте види речень та засоби зв'язку між їх частинами.

Липнєве сонце хилиться до заходу але денна спека ще змагається з вечірньою прохолодою. Прокинулися у норі під старезним дубом лисенята і їхня мати. Лише в глибині лісу подеколи глухо застогне горлиця та зрідка вловлюється тонке дзижчання мухи. Буває ледь чутно продзвенить бджола облітаючи чергову лісову

квітку та басовито прогуде чимось невдоволений волохатий джміль (*За Г. Сележинським*).

- б) Які художні засоби використовує автор для змалювання зображеного? Доповніть текст двома-трьома складносурядними реченнями. Речення запишіть.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Яке речення називають складносурядним?
2. На які групи поділяють сполучники сурядності?
3. Які змістові відношення бувають у такому реченні?
4. А які розділові знаки ставлять?
5. У яких випадках коми між частинами складносурядного речення не ставлять?

47. Виконайте рівневі завдання.

I рівень

1. Правильним є твердження:
  - А У складносурядному реченні може бути лише дві граматичні основи.
  - Б Частини складносурядного речення обов'язково поєднуються сурядними сполучниками.
  - В Між частинами складносурядного речення завжди ставиться кома.
  - Г Частини складносурядного речення залежні одна від одної.
2. У реченні *Темніли стрілки щавлю та смачно вабила конюшина* (В. Дрозд) перед виділеним сполучником потрібно поставити:
  - А тире;   Б кому;   В крапку з комою.
3. Коми не треба ставити між частинами складносурядного речення (*розділові знаки пропущено*).
  - А Лиш храм збудуй а люди в нього прийдуть.
  - Б Гроза пройшла і грім ударив збоку.
  - В Хай наше слово не вмирає і наша правда хай живе!
  - Г Пливе над світом осінь і мокре листя падає на брук.
4. Тире треба ставити між частинами складносурядного речення.
  - А Заснули доли і полонина в тиші спить.
  - Б Чи то мій сон чи просто чорна магія чола.
  - В Дунув вітер понад степом і сліду не стало.
  - Г Тепло було й вишні цвіли рясно.

II рівень

5. Складносурядне речення утвориться, якщо серед варіантів продовження речення *Сонце заходило...* вибрати
  - А і накладало ніжні сліди на берег.
  - Б ніби пірнало в безкрає море.

В і надворі починало вже темніти.
Г розкидаючи рожеві плями по піску.

6. Запишіть складносурядні речення, з потрібними сполучниками (з дужок).

1. Була тільки п'ята година, (*і, а, чи*) навкруги вже зовсім сутеніло (*Олесь Гончар*). 2. Було тихо, (*або, але, і*) сонце лежало на водяних галявинах (*Олесь Гончар*).

III рівень

7. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть спільні другорядні члени речення в тих складносурядних реченнях, де вони є.

1. Десь коні ржуть і глухо грають сурми (*Л. Костенко*).
2. Сонце зійшло і враз над Києвом знялося ревище гудків (*Ю. Смолич*).

8. Складіть і запишіть два речення так, щоб у першому сполучник *та* поєднував однорідні члени речення, а в другому – частини складного речення.

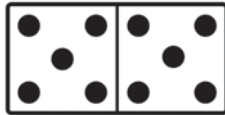
IV рівень

9. Доповніть другу частину складносурядного речення першою так, щоб між ними не ставилась кома.
... або ластівка черкне крилом воду.

48. Розв'яжіть ребус. Відгадайте річку України.

1, 5, 4

4, 6, 3

СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

Це потрібно знати:

ознаки складнопідрядного речення, його будову та види;
засоби зв'язку в складнопідрядному реченні.

Цього необхідно навчитися:

будувати складнопідрядні речення;
визначати головну і підрядні частини.

Це треба запам'ятати:

розділові знаки в складнопідрядних реченнях.

Над цим варто замислитися:

«Мова зникає не тому, що її не вчать інші, а тому, що нею не говорять ті, хто її знає» (Х. Арце).

§ 9. Складнопідрядне речення: будова, засоби зв'язку між його частинами

49. а) Прочитайте текст. Визначте, до якого стилю він належить, та складіть короткий опис картини.

*Г. Світлицький.
Хата в місячну ніч*

Люблю я темну ніч і золоті зірки,
Що грають у просторі
І дивляться згори на соннії садки.
Люблю я ті часи, як сонце вже встає

І промінь свій прозорий
 На села, на поля так вільно, ніжно лле.
 Люблю блискучий день, коли земля цвіте,
 Пташиний хор співає
 І славить у піснях тих сонце золоте.

М. Рильський

- б) Визначте, з яких видів речень складається текст. Випишіть складнопідрядні речення. За якими ознаками ви їх розпізнаєте?
- в) Визначте, які з простих речень є головними, а які – залежними (підрядними).

Складнопідрядним (zdanіem złożonym podrzędnie) називається складне речення, частини якого нерівноправні за змістом і з'єднані підрядними сполучниками чи сполучними словами. *Все, що гарне у природі, все, що чесне у народі, розцвітає в ці деньки* (М. Рильський).

У складнопідрядному реченні обов'язково є одна головна частина та одна або кілька підрядних. Частина складнопідрядного речення, від якої ставимо питання, називається *головною*, а частина, яка відповідає на поставлене питання, називається *підрядною*.

Підрядна частина може стояти *перед, після* або *в середині* головної.

- 50.** а) Прочитайте. Визначте головні і підрядні частини. Перепишіть, розподіляючи складнопідрядні речення на дві групи. До першої групи віднесіть ті, у яких можна поміняти місцями головну частину і підрядну, а до другої – ті, в яких таке переміщення неможливе.

1. Тільки той збирає урожай, хто невтомно ниву засіває (Л. Дмитерко). 2. Де грози падають, там райдуги встають (П. Тичина). 3. На піщаній косі, що кинджалом врізалась у море, стояв маяк (А. Шиян). 4. Біліє гречка, наче хтось розіслав шматки полотна (О. Копиленко). 5. Ще високо над обрієм стояло сонце, коли гребці закінчили згрібати сіно (Ю. Збанацький). 6. Що краще є від простих слів, коли вони із серця ллються (М. Рильський).

- б) Поясніть, чи змінюється смисл речення зі зміною місця підрядної частини. Чому в деяких реченнях місце підрядної частини змінити не можна?

Зверніть увагу! Не можна переміщати підрядну частину в складнопідрядному реченні тоді, коли вона вказує на наслідок дії головної частини або пояснює один із членів головної частини. Наприклад: 1. *Світлиця з матового скла, з одкритою стелею, так що видно багато неба і зовсім не видно землі* (Леся Українка). 2. *Де-не-де по лісах уже прохоплювалось перше полум'я осіннього багрянцю, від якого вони ставали ще пишніші й барвистіші* (Олесь Гончар).

Будову складнопідрядного речення можна зобразити за допомогою схеми. При цьому **головну частину позначаємо** квадратними дужками, **а підрядну – круглими**. У схемі також ставимо відповідний розділовий знак, указуємо підрядний сполучник чи сполучне слово, надписуємо питання.

Наприклад:

1. *І пахнуть хлібом слова, **що** мене їх навчила мати* (Д. Павличко).

$$\begin{array}{c} \text{які?} \\ \curvearrowright \\ [\ ], (\text{що}). \end{array}$$

2. *І скрізь, **де** тропа моя в'ється, лишав я частиночки хмари* (Д. Луценко).

$$\begin{array}{c} \text{де?} \\ \curvearrowright \\ [\ , (\text{де}), \ ]. \end{array}$$

51. а) Перепишіть речення. Проаналізуйте їх за такими критеріями: кількість частин; яка з них головна, а яка підрядна; місце підрядної частини стосовно головної; на яке питання відповідає підрядна частина; засоби зв'язку між частинами.

1. Той, хто зневажливо ставиться до рідної мови, не може й сам викликати поваги до себе (Олесь Гончар). 2. Де був колись бір, стало велике село Бірки (Панас Мирний). 3. Ставала річечка рікою, коли несла полям весну (В. Юхимович). 4. Він постукав у віконце, щоб мати відчинила йому двері, прислухався до її ходи (М. Стельмах). 5. Скільки зір у високому небі, стільки співів у серці моїм (В. Сосюра).

б) Накресліть схеми речень.

- 52.** а) Прочитайте речення, визначте, у яких слово *що* є сполучником, а в яких – сполучним словом?

1. Ми працюємо любимо, що в творчість перейшла (*М. Рильський*). 2. Треба показати, пояснити, що світ наш не замерзає і не згасає (*О. Довженко*). 3. Не сумуй, моя тополе, що дощі, не сумуй посеред поля уночі (*Т. Петровська*). 4. Могутні дуби, що густо лавою стояли понад озером, повилися густими тінями (*С. Васильченко*).

- б) Перевірте свої міркування за поданим нижче матеріалом.

На відміну від сполучників, **сполучні слова** є членами речення, на них падає логічний наголос. В українській мові слова *що, коли, як*, залежно від змісту речення, можуть бути і сполучниками, і сполучними словами.

У першому реченні *що* є займенником, виконує синтаксичну роль підмета, є логічно наголошеним, його можна замінити синонімічним займенником *яка* або іменником *праця*.

Розрізняйте!

коли сполучник: Зникне роса, *коли* зійде сонце.
коли сполучне слово: Була пора, *коли* цвіли вишні.
як сполучник: Зайдеш, *як* почувеш дзвінок.
як сполучне слово: Розкажи, *як* сміється вітер.

- 53.** Спишіть речення, підкресліть граматичні основи. Визначте підрядні частини та виділіть їх комами. Накресліть схеми речень.

1. Віддайте мені мову якою мій народ мене благословив (*Л. Костенко*). 2. Народ що не знає своєї історії є народ сліпців (*О. Довженко*). 3. Свою хату не міг би уявити без подвір'я що навесні заростає спорихом (*Є. Гуцало*). 4. Ви знаєте як липа шелестить у місячні весняні ночі? (*П. Тичина*). 5. А там де сонце торкнулося вершечків дерев листя спалахнуло жовто-зеленим вогнем (*М. Коцюбинський*). 6. А сум що котиться щокрами спада у вранішню росу (*В. Крищенко*).

- 54.** Перекладіть українською мовою речення. Підкресліть сполучні засоби.

1. Nie mógł się oprzeć wrażeniu, że trafi na próżnię (*Г. Морцінек*).
 2. Ze światem, który w ciemność już zachodzi wraz z całą tęczę idealnych snów, prawdziwa mądrość niechaj was pogodzi (*А. Асник*).

3. Daj Boże każdemu młodemu człowiekowi, co potem ma pójść w literaturę, takiego profesora (*К. Макушинський*). 4. Przypomniały się wszystkim nieliczne godziny, w których błakali się po takim lesie (*Г. Морцінек*). 5. Od tych warunków zależy możliwość i prawdopodobieństwo, które w każdej powieści historycznej czy niehistorycznej jest rzeczą główną (*Г. Сенкевич*). 6. Kto ludźmi gardzi, musi też być od ludzi wzgardzony (*М. Реї*). 7. Jakie serce ma człowiek dla płomienia, takie on ma dla człowieka (*Г. Морцінек*).

§ 10. Основні види підрядних речень: означальні, з'ясувальні

55. Прочитайте речення. З'ясуйте, у якому з них підрядна частина залежить від іменника в головній частині, у якому – від дієслова, а в якому пояснює головну частину в цілому. Зробіть висновок, за якими критеріями можна поділити складнопідрядні речення на три основні види.

1. А ще я люблю, коли з лісу несподівано вигулькне хатина... (*М. Стельмах*). 2. Мені примарилася повінь, котру я запам'ятав ще змалечку (*Григор Тютюнник*). 3. Вийшов з хати карбівничий, щоб ліс оглядіти (*Т. Шевченко*).

За значенням і будовою складнопідрядні речення поділяються на три основні види:

- з підрядними означальними частинами;
- з підрядними з'ясувальними частинами;
- з підрядними обставинними частинами.

Для того, щоб визначити вид складнопідрядного речення, потрібно врахувати:

- а) від чого залежить підрядна частина;
- б) засоби зв'язку між частинами;
- в) смислові відношення між частинами.

56. Перепишіть. Поставте розділові знаки. Визначте вид підрядних частин.

1. Поганий той школяр який учителя не переважить (*Леся Українка*). 2. Мова вмирає коли наступне покоління втрачає розуміння значення слів (*В. Голобородько*). 3. Прийде час коли наука випередить фантазію (*Жуль Верн*). 4. Скажи що-небудь щоб я тебе побачив (*Сократ*). 5. Будь-яка праця стає творчістю

якщо ти вкладаєш у неї душу (*В. Сухомлинський*). 6. Людина яка не вміє мовчати не вміє й говорити (*Ірина Вільде*).

Складнопідрядним реченням із підрядним означальним (zdanіem złożonym z podrzędnym przydawkowym) називається таке складне речення, у якому підрядна частина виконує функцію розгорнутого означення й пояснює в головній частині іменник, займенник або слово іншої частини мови в значенні іменника. Підрядна означальна частина відповідає на питання *який? чий? котрий?* і приєднується до головної підрядним сполучниковим зв'язком, що виражається підрядними сполучниками або сполучними словами.

57. а) Перепишіть складнопідрядні речення з підрядними означальними, поставте пропущені розділові знаки. Підкресліть у кожній головній частині слово, яке пояснює підрядна.

1. Сама ж місцина де розташувалася Лісова Гута напрочуд гарна (*П. Дорошко*). 2. Яка пташка така й пісня (*Нар. творчість*). 3. Поезія – це чудо із чудес яке бринить у Всесвіт звуком кожним (*Г. Дудка*). 4. Нема краю щоб миліший був за наш (*Т. Масенко*). 5. Я знаю чимало імен що прославили рідну землю (*Із підруч.*).

б) Які засоби зв'язку – сполучники чи сполучні слова – використано в реченнях? Зверніть увагу на місце підрядної частини щодо головної.

Підрядна частина в складнопідрядному з підрядним означальним стоїть після означуваного слова. Але якщо підрядна частина пояснює в головній частині займенник, то вона може стояти й перед головною. ***Хто багато читає, той про все знає*** (*Нар. творчість*). У головній частині складнопідрядного речення розглядуваного типу перед означуванним словом можуть бути вказівні слова *той, такий, все, кожний, всякий*.

58. Утворіть із кожної пари простих речень складнопідрядне з підрядним означальним. Із якої пари речень можна також утворити просте речення з дієприкметниковим зворотом? Утворені речення запишіть.

1. Веселий вітер гнав по небу світлі хмари. З хмар сипався колючий сніг. 2. На вулиці міста Переяслава й досі росте акація. Акацію посадив Т. Шевченко зі своїм другом Козачковським.

3. Кожна квітка наповнена сонцем. Вона бринить і співає над світом. 4. У відчинене вікно вривався гомін гірських потоків. Гірські потоки бігли вниз, підхоплюючи все на своєму шляху (*Із підруч.*).

59. Прочитайте складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними і визначте їх характерні ознаки.

1. Хотів би я знати, про що той струмочок у мріях своїх гомонить (*В. Сосюра*). 2. Ти чуєш, як хвилі клекочуть і вже не вертають назад (*А. Малишко*). 3. Люблю, коли в вікно розкрите шумлять безжурно дерева (*В. Сосюра*). 4. Він не помітив, як минув чагарник і вийшов у поле (*М. Коцюбинський*).

60. Перекладіть українською мовою складнопідрядні означальні речення. Підкресліть слова, які пояснюються підрядною частиною, та сполучні засоби.

1. Nie zapomnę nigdy wrażenia, jakie wywarł na mnie widok wschodu słońca w górach. 2. Odprowadziłem na dworzec kolegów, którzy wyjeżdżali na obóz turystyczny. 3. Dobrze miałem przecucie, że lubił te mury. 4. Zły to ptak, co własne gniazdo kala. 5. Zauważyłem cię w momencie, kiedy przechodziłeś przez jezdnię. 6. Przeczytałem już książkę, którą mi pożyczyłeś. 7. Takie plony zbierzesz, jakie ziarno posiejesz. 8. Uczeni mieli przecucie, że badania ich zostaną uwieńczone sukcesem (*Із підруч.*).

Складнопідрядним реченням із підрядним з'ясувальним (zdaniem złożonym z podrzędnym dopełnieniowym) називається складне речення, у якому підрядна частина з'ясовує, найчастіше пояснює в головній частині значення дієслова-присудка або інших частин мови.

Підрядні з'ясувальні частини відповідають на питання відмінків і приєднуються до головної за допомогою сполучникового підрядного зв'язку, що виражається сполучниками підрядності та сполучними словами. Підрядна частина стосовно головної може займати будь-яке місце.

61. До поданих головних частин додайте підрядні та запишіть.

1. Ми знаємо, ... 2. Усі говорять, ... 3. Мріяли про те, ... 4. Відомо, ... 5. Необхідно, ... 6. Я хочу ... . 7. Добре ... . 8. Працюю над тим ... .

62. Прочитайте текст. Знайдіть складнопідрядні речення і визначте їх види.

Василь Симоненко увійшов у нашу літературу разом із тим поколінням, яке звідало згубну атмосферу сталінського свавілля. Він увійшов у літературу разом з тим поколінням, яке для нас уособлюється з іменами Ліни Костенко, Івана Драча, Миколи Вінграновського й багатьох інших. Колись історики літератури, може, і не назвуть Василя Симоненка найталановитішим поетом свого покоління. А ми знаємо, що серед нас не було й немає поета більшої громадянської мужності, більшої рішучості, безкомпромісності, аніж Василь Симоненко (*І. Кошелівець*).

У мові простежується **синонімія** складнопідрядних речень із підрядними означальними й простих речень із дієприкметниковими зворотами. Такі речення мають однаковий зміст, але різняться змістовими й стилістичними відтінками, інтонацією і граматичною будовою.

Порівняйте: 1. *Монастир розташований на схилі гори, укривий густим лісом* (К. Гудзик). 2. *Монастир розташований на схилі гори, яка укрива густим лісом*.

В одних випадках краще вжити просте речення з дієприкметниковим зворотом (наприклад, у діловому, науковому стилях), в інших – складнопідрядне, особливо в розмовно-побутовому мовленні. У підрядних означальних виразніше підкреслюється дія, у дієприкметникових зворотах – ознака. Крім того, паралельне вживання обох синонімічних структур сприяє уникненню одноманітності мовлення, урізноманітнює його.

63. Складіть складнопідрядні речення, допишіть до поданих частин підрядні означальні або з'ясувальні.

1. Унизу широко розкинулись луки ... . 2. Я згадав ... .
3. Я згадав той час ... . 4. Які діла ... . 5. Заходить сонце ... .
6. Бути людиною ... . 7. Вони вважають ... . 8. Той чесний ... .

64. Перекладіть речення українською мовою. Підкресліть слово в головній частині, яке пояснюється підрядною частиною, та сполучний засіб. Укажіть тип підрядного речення.

1. Proszę sobie teraz wyobrazić, co się nazajutrz działo w gimnazjum (*К. Макушинський*). 2. Przechylił Karlik głowę i patrzy, co Ligoń wyprawia (*Г. Морцінек*). 3. Niejeden pyta dzisiaj, co to znaczy ten wstyd... (*Ч. Мілоу*). 4. Wiewiórka zęby szczerzy i w niebo się patrzy, jak dwa gołębie płyną na błękitnej tarczy (*Й. Леберт*). 5. Pamiętam, że milczał i nie powiedział już nic tego wieczora (*М. Гласко*). 6. Rychło jednak spostrzegł, że wyczerpuje go ona szybko (*Г. Морцінек*) 7. Chodzi tylko i przede wszystkim o to, by owe zdarzenia prywatne były logicznie zgodne z barwą i настроjem danej epoki (*Г. Сенкевич*).

§ 11. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними місця і часу

65. Прочитайте складнопідрядні речення із підрядними місця і назвіть їх структурно-семантичні ознаки: а) на що вказує підрядна частина; б) чи стосується підрядна частина всього змісту головної частини; в) чим приєднується підрядна частина до головної; г) яке місце стосовно головної займає підрядна частина.

1. Куди не гляну, владно скрізь зима господарює (*Д. Луценко*). 2. Хилилися густі лози, звідкіль вітер віє (*В. Сосюра*). 3. Україна моя починається там, де доля моя усміхається (*П. Осадчук*). 4. Там, де зорі сяють з-за гори, над водою гнуться явори (*А. Малишко*).

Складнопідрядним реченням із підрядним обставинним місця (zdaniem złożonym z podrzędnym okolicznikowym miejsca) називається таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на місце або напрям дії, про яку йдеться в головній частині.

У складнопідрядних реченнях із підрядними місця підрядна частина пояснює головну частину в цілому, відповідає на **питання** *де? куди? звідки?* і приєднується підрядним зв'язком, вираженим сполучними **словами** *де, куди, звідки*. У головній частині цим словам можуть відповідати вказівні слова *тут, там, туди, звідти, скрізь, всюди, кудись* тощо. Наприклад: *Забудь усе й лети, куди життя несе вогні труда* (В. Сосюра).

66. Утворіть від поданих простих речень складнопідрядні з підрядними місця і запишіть їх.

1. У тих місцях, ... , тепер зелене ліс. 2. Звідти, ... , почувся гуркіт грому. 3. ... , куди веде лісова дорога. 4. ... , де Рось впадає в Дніпро (*Із підруч.*).

67. Перепишіть складнопідрядні речення, розставляючи розділові знаки. Підкресліть сполучні та вказівні слова як члени речення.

1. Там де ти колись ішла тиха стежка зацвіла (*Б. Олійник*).
2. Де літо маки стеле килимами дитя в городі ходить коло мами (*Л. Костенко*). 3. Над озером де плачуть верби стоїть вродлива мавка чорноброва (*Л. Забашта*). 4. Де щастя упало там і приятелів мало (*Нар. творчість*).

68. Розмежуйте подані складнопідрядні речення з підрядними місця і підрядними означальними. Що лежить в основі такого розмежування?

1. Де ходить сон стежками лісовими, дрімає в місті темний вітровий (*М. Сингаївський*).
2. Посадили ми сосновий бір на тому місці, де колись курились піски (*Ю. Збанацький*). 3. Ми проскакуємо в сусіднє село, де живе дід Корній (*М. Стельмах*).
4. Там, де є українці, завжди є мистецтво (*Ю. Луца*).

69. а) Відновіть і запишіть прислів'я, поєднавши подані частини. З яким видом складнопідрядних речень співвідносяться ці прислів'я?

Головні частини

Наприклад: Куди голка

Там і горе панує

Там і під вербою рай

Там твердо спати

Туди й око глядить

Там перемога

Підрядні частини

Туди й нитка

Де згода панує

Де м'яко стелять

Де рідний край

Де відвага

Куди серце лежить

б) Поясніть, як ви розумієте значення відновлених прислів'їв.

70. Складіть і запишіть складнопідрядні речення за поданими схемами. Визначте вид підрядних частин.

1. [звідти], (звідки). 2. (куди), [ ]. 3. [ ], (куди). 4. [там, (де),].

71. Перекладіть українською мовою та охарактеризуйте складнопідрядні речення.

1. Wyjadę na wakacje tam, gdzie byłem w zeszłym roku.
2. Pomocy tylko stąd oczekiwać należy, skąd przyjąć może.
3. Idź tamtędy, którędy szliśmy wczoraj.
4. Gdzie się przybliżam, zaraz wiatr oddali. Pędzi w górę, w dół, z ukosa (А. Міцкевич).
5. Gdzie ptak dzwoni w nocnym chłodzie, księżyc rogiem chmury bodzie (Й. Леберт).

Складнопідрядним реченням із підрядним обставинним часу (zdaniem złożonym z podrzędnym okolicznikowym czasu) називається таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на час або тривалість дії, про яку йдеться в головній частині. Підрядна частина стосується всієї головної частини, відповідає на питання *коли? відколи? як довго? з якого часу? до якого часу? з яких пір?* і приєднується до головної сполучниковим підрядним зв'язком, що реалізується за допомогою сполучників *коли, як, відтоді як, після того як, з того часу як, як тільки, тільки що, скоро, ледве, щойно* і сполучних слів *відколи, поки, доки, аж поки, аж доки*. У головній частині цим словам можуть відповідати вказівні слова *тоді, доти, до того часу* тощо. Наприклад: *Люди перестають мислити тоді, коли перестають читати* (Д. Дідро).

72. а) Перепишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть граматичні основи, назвіть засоби зв'язку частин кожного речення. Накресліть схеми. До якого виду належать усі подані складнопідрядні речення?

1. Удень коли світило сонце лід вигравав у його промінні мірадами іскор (А. Шиян).
2. Уночі як Чумацький Шлях сріблисту куряву простеле вийди на Дніпро! (П. Тичина).
3. Коли я у Київ прибуду і вийду на кручі Дніпра полетяться в запилені груди цілюща ранкова пора (П. Воронько).
4. Щоразу коли я дивлюся на зелені мережива полезахисних лісосмуг

на ланах мені пригадуються радісні години нашої праці (В. Сухомлинський).

б) Обґрунтуйте написання слів з великої літери. Наведіть до кожного слова приклад на аналогічне правило.

73. Допишіть у поданих реченнях замість крапок підрядні частини часу так, щоб вони відповідали на вказані в дужках питання.

1. Після того (*після чого?*) ... почав падати сніг. 2. У класі стало тихо (*коли?*) ... . 3. Сонце гріло доти (*поки?*) ... . 4. ... (*з якого часу?*), я не бачив своїх друзів. 5. Тоді ми були щасливими (*коли?*) ... . 6. Відтоді як їздить потяг (*відколи?*) ... .

74. Перекладіть українською мовою складнопідрядні речення часу. Використайте при перекладі синонімічні сполучники (*коли, як, в той час як* та ін.).

1. Gdy się spotkałem po raz pierwszy, mokre pachniały kasztany (А. Слонімський). 2. Jak tylko przedzwonili na nieszpory, muzyka wywaliła się od wójta na drogę (В. Реймонт). 3. Kiedy wróciliśmy z wycieczki, obiad był już gotowy. 4. Nim słońce zaszło, rozbiliśmy namioty. 5. Odkąd zacząłeś pracować solidnie, zdobyłeś uznanie nauczycieli. 6. Kiedy już minał pierwszy okres zaszokowania kinem warszawskiej publiczności, konkurencyjne lokale rozpoczęły umizgi o zdobycie widza (А. Фертнер). 7. Jakoż, gdy wypełniły się ulice prowadzące na rynek, ozwały się wnet pieśni i radosne nawoływania (Г. Сенкевич).

Зверніть увагу! Кожен різновид часового значення має тільки йому властиві сполучники або сполучні слова: а) підрядна частина, яка вказує на час дії головної частини в широкому розумінні, приєднується сполучниками *коли, як*; б) підрядна частина, яка вказує на момент дії головної, приєднується сполучниками *відтоді як, з того часу як*, сполучним словом *відколи*; в) підрядна частина, яка вказує на межу тривання дії головної, приєднується сполучними словами *доки, поки, аж поки, аж доки*; г) якщо початок дії головної частини збігається з кінцем дії підрядної, то використовуються сполучники *тільки-но, скоро, щойно, ледве*.

75. Прочитайте речення. Установіть, які різновиди часових значень виражені в реченнях.

1. Тільки-но вдарять у лісі морози, засинають у барлогах ведмеді (І. Соколов-Микитов). 2. Як потепліє, повесніє, у гаї

знов зазеленіє новеньке листячко дубове (*Д. Павличко*). 3. Катранник лежав, аж поки нагодилися хлопці з села (*Василь Барка*). 4. Щойно за Дніпром виткнулося сонце, у січі раз і вдруге стрельнула гармата (*Петро Панч*).

- 76.** Запишіть по 3 складнопідрядних речення з підрядними місця і часу. Підкресліть граматичні основи, поясніть розділові знаки, накресліть схеми.

§ 12. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними способу дії і ступеня та з підрядними обставинними порівняльними

- 77.** Прочитайте речення з підрядними способу дії і ступеня. Визначте: на що вказує підрядна частина; чим приєднується підрядна частина до головної; яке місце стосовно головної займає підрядна.

1. Часом Десна розливалася так пишно, що у воді потопали не тільки ліси й сінокоси. 2. Дід так кричав од болю, що листя на дубах шелестіло (*О. Довженко*). 3. Чим ближче підїжджали до рідних місць, тим сильніше зростали неспокій і тривога (*А. Шиян*). 4. Як дбаєш, так і маєш (*Нар. творчість*).

Складнопідрядним реченням із підрядним обставинним способом дії і ступеня (zdanіem złożonym z podrzędnyim okolicznikowym sposobu i stopnia) називається таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на спосіб дії або ступінь вияву ознаки, про яку йдеться в головній частині. Наприклад: 1. *Справа настільки ясна* (на скільки?), *що навряд чи потрібне обговорення* (*А. Головка*). 2. *На серці було так легко* (у якій мірі?), *як часом у малої дитини погідного ранку* (*М. Коцюбинський*).

Підрядна частина приєднується до певного слова або сполучення слів у головній частині за допомогою сполучникового підрядного зв'язку, що виражається сполучниками *як, що, щоб, ніби, мов, чим – тим* та сполучними словами *як, скільки, наскільки*. Якщо в головній частині є вказівні слова *настільки, так, такий, до того*, то підрядне відноситься до них.

78. Проаналізуйте речення, визначте вид підрядних обставинних і характерні ознаки даного виду. Зіставте свої висновки з теоретичним матеріалом.

1. Чим далі ми од берега відходим, стає ріднішим і жаданим він (*Л. Тендюк*). 2. Сонце так світить ласкаво, що аж каміння сміється (*М. Коцюбинський*). 3. Цвіте липа так буйно й розкішно, що все місто плаває в задумливому мареві (*Ю. Яновський*). 4. Так яблуками пахне у хатині, як пахнуть хати тільки восени (*М. Бажан*).

Зверніть увагу!

Підрядні способу дії і ступеня треба відрізнити від підрядних означальних. Якщо вказівні слова *такий, так* ужито відповідно з прикметником чи прислівником, то підрядна частина має значення ступеня. У цих випадках вказівне слово можна замінити на слово *настільки*.

Порівняйте!

Сонце таке яскраве, що дивитися боляче.

підрядна ступеня

наскільки?

[ ], (що).

У січні бувають такі морози, що тріскаються дерева.

підрядна означальна

які?

[ ], (що).

79. Перепишіть, розставляючи розділові знаки. На які питання відповідають підрядні речення? Визначте в підрядних реченнях ступеня і способу дії додаткові відтінки значення (порівняння, наслідку, мети). Укажіть сполучники, сполучні і вказівні слова. Поясніть особливості будови другого речення.

1. Тарас був такий схвилюваний що йому аж перехоплювало подих (*В. Ткаченко*). 2. Виспіває вимовляє аж калина плаче (*Т. Шевченко*). 3. Сонце зійшло ясне наче викупалося в росі (*Лесь Мартович*). 4. Виноград горів між ними зеленим вогнем як вставлене в пояс дорогоцінне каміння (*М. Коцюбинський*). 5. До природи потрібно ставитися так щоб залишити її нащадкам ще багатшою (*Із журн.*).

80. Прочитайте і знайдіть помилки в будові речень. Відредаговані речення запишіть, розставляючи розділові знаки. Зробіть синтаксичний розбір перших двох речень.

1. У глибоку давнину Дніпро був широкий що розливався на кілька десятків кілометрів. 2. Сніг іскрився під яскравим сонцем що боляче було очам. 3. Необхідно те щоб ти до мене сьогодні прийшов. 4. На зборах учні дали слово що вчитимось краще. 5. Вовк – тварина який живе в лісостеповій зоні.

81. а) Прочитайте текст. Яка його головна думка, який стиль?

Було в матері сім дочок. Одного разу поїхала вона в гості. Повернулася додому аж через тиждень. Коли ввійшла до хати, дочки почали говорити, як вони скучили за нею.

– Я тужила за тобою, як маківка за сонячним променем, – сказала перша дочка.

– Я чекала тебе, як суха земля чекає краплини води, – промовила друга.

– Я плакала за тобою, як маленьке пташеня плаче за пташкою, – сказала третя.

– Мені тяжко було без тебе, як бджолі без квітки, – щебетала четверта.

– Ти снилася мені, як троянді сниться краплина роси, – промовила п'ята.

– Я виглядала тебе, як вишневий садок виглядає соловейка, – сказала шоста.

А сьома дочка промовчала. Вона зняла з ніг матері взуття і принесла їй води – помити ноги (*В. Сухомлинський*).

б) Знайдіть у тексті складнопірядні речення з пірядними порівняльними, визначте характерні ознаки пірядних порівняльних речень. Які з них є повними, а які – неповними? Доведіть. Свої висновки порівняйте з поданим далі матеріалом.

Складнопідрядним реченням із підрядним обставинним порівняльним (zdaniami złożonymi z podrzędnym okolicznikowym współmierności treści) називається таке складне речення, у якому сказане в головній частині розкривається через порівняння зі змістом підрядної частини. Наприклад: 1. *А тепер у серці щось тремтить і грає, як тремтить на сонці гілка золота* (М. Рильський). 2. *Зацвіла в долині червона калина, ніби засміялась дівчина-дитина* (Т. Шевченко).

Підрядна порівняльна частина відповідає на питання *як? подібно до чого?* і приєднується до головної сполучниковим підрядним зв'язком, що виражається сполучниками *як, мов (немов, мовби, немовби), ніби, наче (неначе, начебто)*. Підрядна частина залежить від головної в цілому і стосовно неї може займати будь-яке місце. У головній частині може бути прислівник *так*.

- 82.** Перекладіть українською мовою складнопідрядні речення способу дії, міри та ступеня. Підкресліть слова, які пояснюються підрядною частиною, та сполучні засоби.

1. Jak sobie pościelesz, tak się wyśpisz. 2. Następnie zaczęły je układać w ten sposób wokół usypanej kupy rumowiska, że końce ich wiązały się z sobą, tworząc równy czworobok. 3. Pracował tak, że wszyscy go podziwiali. 4. Zrobiło się tak widno, jak gdyby był już dzień. 5. Toteż zawsze matka tak robiła, by ogienka nie rozgniewać. 6. Uderzenie tak było potężne, że struny zadzwoniły jak trąby mosiężne. 7. Koń tak pokonywał przeszkody, że ani jednej nie stracił. 8. Równocześnie pod stopy parła podłoga windy tak mocno, że Gustlik musiał kolana ugiąć (*Г. Морцінек*).

- 83.** а) Перепишіть речення, розставляючи розділові знаки. Простежте, як за допомогою цих речень автори образно змальовують дійсність.

1. Людина прагне до щастя одвічно як ріки в долини (*М. Нагнибіда*). 2. Кострубаті й присадкуваті верби міцно чіплялися оголеним корінням за землю немов хижий птах загнав пазурі у здобич (*М. Коцюбинський*). 3. Довгим ключем пливли по небу хмари як журавлі у вирій (*М. Стельмах*). 4. Як тиха вода в річці пропливали спогади (*А. Шиян*).

- б) Підкресліть граматичні основи. У яких прикладах підрядні частини співвідносні з неповними реченнями? Усно відновіть пропущені члени речення.

84. Перепишіть спочатку складнопідрядні речення з підрядними порівняльними, потім – з підрядними способу дії і ступеня, а після цього – з підрядними означальними. Розставте пропущені розділові знаки. Підкресліть підрядні частини.

1. Кому правди не треба тому й честь не потрібна (*Нар. творчість*). 2. І блідий місяць на ту пору із хмари де-де виглядав неначе човен в синім морі то виринав то потопав (*Т. Шевченко*). 3. Тим часом сходив повний місяць неначе виринав з чорної хвилі (*І. Нечуй-Левизький*). 4. Тітка так красиво говорить ніби казочку вив'язує (*Ю. Збанацький*). 5. Летітиме земля все так же між гнітами в холодну вишину як лине вічний час (*В. Сосюра*). 6. Чим більше темніло тим вітер, здавалося, дужчав (*М. Коцюбинський*).

Зверніть увагу! Підрядні порівняльні частини складнопідрядного речення треба відрізнити від порівняльних зворотів, які є частиною простого речення, що містить порівняння й з'єднується з реченням за допомогою підрядного сполучника. Порівняльний зворот, на відміну від підрядної порівняльної частини, не є реченням (не має граматичної основи). Наприклад: *Як парость виноградної лози, плекайте мову* (*М. Рильський*).

85. Випишіть два речення із порівняльними зворотами та по два з підрядними порівняльними і способу дії.

§ 13. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними причини, мети, умови

86. а) Прочитайте і проаналізуйте складнопідрядні речення. Визначте, до якого виду належать підрядні речення. Укажіть головні ознаки цих речень. Перевірте себе, проаналізувавши теоретичний матеріал.

1. Тому ця осінь здається нам весною, що в рідній стороні нам стало краще жити (*О. Сизоненко*). 2. Люблю людей землі моєї, бо й я землі моєї син (*В. Сосюра*). 3. На березі ставало темно, тому що з берега насувала важка чорна хмара (*О. Донченко*).

б) З'ясуйте, чи можлива заміна одних підрядних сполучників іншими.

Складнопідрядним реченням із підрядним обставинним причини (zdanіem złożonym z podrzędnym okolicznikowym przyczyny) називається таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на причину дії, про яку йдеться в головній. Наприклад: *Я стверджуюсь, я утверждаюсь, бо я живу* (П. Тичина).

Підрядна причини відповідає на питання *чому? з якої причини? через що?* і приєднується до головної сполучниковим підрядним зв'язком, який виражається сполучниками *бо, тому що, оскільки, через те що, з тієї причини що, тим що, у зв'язку з тим що* та ін.

Підрядна частина причини пояснює головну частину в цілому, тому питання до підрядної ставиться не від певного слова, а від головної частини в цілому.

- 87.** а) Прочитайте і спишіть, розставивши пропущені розділові знаки. Охарактеризуйте вид складнопідрядних речень.

Люди здавна *запримітили* і зарахували до зелених друзів цю *богатирського* зросту рослину тому що за її допомогою вдавалося виліковувати різні хвороби. В Україні рослину назвали *дивосилом* бо справді дивну цілющу силу відкрила в ній народна медицина. А ще більшу силу доточила людська фантазія. Дивосилом *обкурювали* хати й хліви оскільки *вважали* він допомагає боротися з *нечистою* силою, захищає худобу від моровиці (*За Є. Шморгуном*).

- б) Визначте, яким способом утворені виділені в тексті слова.

- 88.** а) Доповніть прості речення підрядними причини та запишіть.

1. Риби живуть лише у воді. 2. Листя восени починає поступово жовтіти. 3. Весна настала рано. 4. Азовське море багате на рибу. 5. У місті організовано толоку. 6. Потрібно дбати про своє здоров'я.

- б) У якому стилі, на ваш погляд, переважають складнопідрядні речення з підрядними причини? Яке місце займають підрядні причини щодо головних речень?

- в) Виділіть у реченнях підмети і визначте, чим вони виражені.

- 89.** Складіть і запишіть невелике висловлювання про засоби масової комунікації, у якому б доцільно використовувалися складнопідрядні обставинні речення з підрядними причини.

90. Перекладіть речення українською, використовуючи синонімічні сполучники причини *бо, тому що, оскільки, через те що, завдяки тому що* та ін.

1. Światła pod stropem chybotąły się teraz bez przerwy, bo jakiś wiew leciał po chodniku (*Г. Морцінек*). 2. Noc była jasna, bo od zagrody było promieniowanie (*С. Мрожек*). 3. Wieczera przeciągnęła się, gdyż po orzechach podano słodkie placki pełne rodzynków (*Г. Сенкевич*). 4. Ponieważ zerwał się silny wiatr, konary drzew zaczęły się uginać. 5. Książę ten nie jest jeszcze faraonem, gdyż nie koronował się w świątyni (*Б. Прус*). 6. Kapitan odjechał, bo i książę tegoż dnia odjechał do Ciechanowa (*Г. Сенкевич*).

Складнопідрядним реченням із підрядним обставинним мети (zdaniem złożonym z podrzędnym okolicznikowym celu) називається таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на мету дії, про яку йдеться у головній частині. Наприклад: *Та довгий ще мені пройти судилося шлях, щоб молодість догнать, заблукану в полях* (*М. Рильський*).

для чого?

[ ], (щоб).

Підрядна мети стосується головної частини в цілому, відповідає на **питання** *з якою метою? для чого? навіщо?* і поєднується з головною частиною сполучниковим підрядним зв'язком, що виражається **сполучниками** *щоб, для того щоб, аби, з тим щоб* та ін. У головній частині можуть бути вказівні слова *для того, задля того, на те*, з якими співвідносяться сполучники *щоб, аби*.

Сполучник *для того щоб* уживається здебільшого в книжному стилі, а сполучник *аби* – у розмовному.

91. Перепишіть речення, розставляючи розділові знаки. Поясніть їх уживання. Накресліть схеми речень.

1. Щоб культурно жити треба працю любити (*Нар. творчість*). 2. У природі ніч існує для того щоб у тиші росло всяке зілля й відпочивала людина (*М. Стельмах*). 3. Я Нептуну півкопи грошей в руку суну аби на морі шторм утих (*І. Котляревський*). 4. Ворог почав оточувати нас з усіх боків з тим щоб відрізати нам шлях відступу (*А. Шиян*). 5. Краще я зберу джерела зроблю з них цимбали щоб тобі дівчино мила вони красно грали (*В. Івасюк*).

92. а) Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Визначте тему, стиль і тип мовлення. Чи є в ньому поради, які можуть бути корисними для вас особисто?

Людина, що вміє правильно і гарно говорити, легко встановлює стосунки зі своїми близькими, з іншими людьми довкола себе, знаходить справжніх друзів, супутника в житті... Завдяки цьому вона дістає задоволення від життя. Адже самотні люди щасливими не бувають.

Щоб стати гарним *співрозмовником*, насамперед оволодійте *всебічними* знаннями, опануйте здобутки людської культури (науки, літератури, мистецтва). Заведіть широке коло знайомих і приятелів, щоб їм розповідати те, про що самі дізналися. Намагайтеся дивитися на світ *розкритими* очима, *виробляючи* звичку спостерігати явища і події довкола себе. Найбільш цікаве і важливе занотуйте, розповідайте про нього знайомим, щоб краще його запам'ятати (*За І. Томаном*).

- б) Визначте види підрядних речень. Якими способами утворені виділені слова? Зробіть словотвірний розбір кількох із них. Розкажіть про те, що ви робите, аби добре підготуватися до оволодіння майбутньою професією. Використайте при цьому складнопідрядні речення з підрядними мети.

93. Перекладіть наведені речення українською мовою, використовуючи синонімічні сполучники мети *щоб, для того щоб, аби*.

1. Rzekę zawrócono, żeby popłynęła w drugą stronę (*С. Мрожек*). 2. I pawie przyfrunęły z krajów cudzoziemskich, by swe pióra przyrównać do skrzydeł anielskich (*Й. Леберт*). 3. Górnicy zaczęły wychodzić nachyleni nisko, by nie uderzyć głową o niski

dach windy (Г. Морцінек). 4. Mów, czego trzeba dla duszy, aby się dostać do nieba? (А. Міцкевич). 5. Reszta spracowana szła spać wcześniej, ażeby przebudzić się z rana. 6. Pożyczyłem koledze notatki, żeby się przygotował do egzaminu.

Зверніть увагу! У складнопідрядному реченні з підрядним обставинним мети сполучник **для того щоб** може повністю бути в підрядній частині або перша частина (*для того*) – у головній частині, а друга (*щоб*) – у підрядній.

Порівняйте!

1. *Рибалки зупинилися, для того щоб зварити з риби юшки.*

2. *Рибалки зупинилися для того, щоб зварити з риби юшки.*

В обох реченнях при цьому є підрядна мети, а синтаксичні відношення оформлені сполучником *для того щоб*. Різними є інтонаційне оформлення та пунктуація.

94. а) Прочитайте і спишіть речення, розставляючи розділові знаки. Визначте вид складнопідрядних речень.

1. Промовець неодмінно викличе інтерес у слухачів якщо він сповнений натхнення. 2. Якщо потрібно щось зберегти у таємниці не розголошуйте це нікому «по секрету». 3. Коли ваш співрозмовник роздратований помовчіть щоб не дратувати його ще більше. 4. Увага слухачів підвищується, якщо в товаристві починається дискусія навколо якоїсь проблеми. 5. Якщо ви хочете покритикувати людину не ображаючи її то вкажіть на помилки лише віч-на-віч ставлячись до неї по-дружньому (*Із журн.*).

б) Поясніть слова з орфограмами за допомогою правил. Зробіть фонетичний розбір слова *починається*.

Складнопідрядним реченням із підрядним обставинним умови (zdaniami złożonymi z podrzędnymi okolicznikowymi warunkowymi) називається таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на умову, за якої можливе те, про що йдеться в головній частині.

1. Коли б у людства не було фантазії, було б на світі важче жити (Г. Коваль).

за якої умови?

(коли), [ ].

2. Людська душа втрачає дивоцвіт, коли любов її не зігріває (Г. Васильченко).

за якої умови?

[ ], (коли).

Підрядна частина умови відповідає на питання *за якої умови? при якій умові?* і приєднується до головної сполучниковим підрядним зв'язком, що виражається **сполучниками коли (коли б), якби, аби, якщо, як**. У головній частині цим сполучникам може відповідати **частка то**.

У підрядній частині є форми умовного способу дієслова або форми майбутнього часу чи наказового способу, ужитими в значенні умовного. Наприклад: *Хоча як інші книги погортай, то перший цар був скіфський Таргітай* (Л. Костенко).

- 95.** Перепишіть речення, розставляючи розділові знаки. Визначте тип підрядного речення. Підкресліть граматичні основи в реченнях. Накресліть схеми речень.

1. Сумно й сумтно людині коли висихає й сліпне уява (О. Довженко).

2. Доки сонце зійде роса очі виїсть (Нар. творчість).

3. І радіє добра старість що такі в нас юнаки (М. Рильський).

4. Коли чоловік працює він мусить за те щось мати (М. Коцюбинський).

5. Настане час коли на кордонах люди сіятимуть хліб.

- 96.** Перебудуйте прості речення на складнопідрядні з підрядними умови. Які з них повніше й точніше виражають значення умови?

Зразок. Після вдалого виступу можна розраховувати на нагороду. – Якщо вдало виступили, то можна розраховувати на нагороду.

1. Бажаючи розібратися в людях, прагни спочатку пізнати себе. 2. Наполегливою працею можна досягти успіху. 3. Лише усвідомлення свого призначення дає нам змогу відчувати задоволення від життя.

97. Складіть невелике повідомлення про роль знань і досвіду в житті людини. Використайте складнопідрядні речення, визначте їх вид.

§ 14. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними наслідковими й допустовими

98. Прочитайте і проаналізуйте складнопідрядні речення. Визначте вид підрядних. Зверте свій висновок із теоретичним матеріалом.

1. На небі збиралися великі хмари, так що можна сподіватися дощу (*Н. Рибак*). 2. Юрба розбила ногами грубий пісок, так що жовтувата курява здіймалась у повітрі і колихалася над головами (*З газети*). 3. Ряди небілених хат із плоскими земляними покрівлями стояли один над другим, так що покрівля одного дому служила подвір'ям для другого (*М. Коцюбинський*).

Складнопідрядним реченням із підрядним обставинним наслідковим (zdanіem złożonym z podrzędnym okolicznikowym skutku) називається таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на наслідок дії, про яку йдеться в головній частині.

Підрядна наслідкова частина приєднується до головної сполучниковим підрядним зв'язком, що виражається сполучником **так що** і майже завжди займає місце після неї. Від головної частини до підрядної питання поставити неможливо. Наприклад: *Розквітло нове життя, так що старому нема вороття* (Нар. творчість).

[ ], (так що).

Розрізняйте!

1. *Море хлюпоче в човни так, що аж слухати любо* (М. Коцюбинський).

(підрядна способу дії).

2. *Погода стояла тепла і сонячна, так що шибки на вікнах аж миготіли* (Григір Тютюнник).

(підрядна наслідкова).

99. а) Прочитайте і визначте вид підрядних речень. Випишіть складно-підрядні речення з підрядними наслідковими, розставляючи розділові знаки.

1. Так тихо спокійно в зелених берегах що хочеться сісти на човен і поплисти (*М. Коцюбинський*). 2. На дні тієї щілини був мочар росла осока та очерет так що ніяк не можна було туди прокласти шлях (*І. Нечуй-Левицький*). 3. Хутір ховався серед дерев так що влітку іншу хатину даремно очима шукатимеш не знайдеш між зеленим листям (*М. Трублаїні*). 4. Було так темно що за кілька кроків нічого не розбереш (*О. Бойченко*).

б) Накресліть схеми виписаних речень.

100. Перебудуйте складносурядні і складнопідрядні речення з підрядними ступеня і способу дії на складнопідрядні з підрядними наслідковими. Чи змінюється при цьому зміст речень, їх інтонація?

1. Стало так тепло, що люди почали одягатися по-літньому. 2. Вода прибувала так швидко, що незабаром річка виступила з берегів. 3. Небо затягло хмарами, і сонце ледь пробивалося крізь них. 4. Весна настала рано, і можна вже було розпочинати сівбу.

Складнопідрядним реченням із підрядним обставинним допустовим (zdanіem złożonym z podrzędnym okolicznikowym przyzwolenia) називається таке складне речення, у якому підрядна частина виражає твердження, усупереч якому дія головної частини все ж відбувається. Наприклад: *Перед ним лежав шлях курний, хоч була рання весна* (*М. Коцюбинський*).

незважаючи на що?

[ ], (хоч).

Підрядна допустова частина відповідає на питання *незважаючи на що? всупереч чому?* і приєднується до головної сполучниковим підрядним зв'язком, вираженим сполучниками *хоч (хоча); дарма що; незважаючи на те що; хай; нехай; нащо* або сполучними словами *куди не; скільки не* та ін.

Зверніть увагу! Якщо підрядна допустова частина стоїть перед головною частиною, у реченні можуть бути протиставні сурядні сполучники *а, та, зате, проте, однак, але*. Наприклад: 1. **Хоч** і тепло ще, **а** осінь вже підходить крадькома (Н. Забіла). 2. **Хоч** козацька держава існувала недовго, **однак** вона мала вирішальний вплив на розвиток національної свідомості (Із журн.).

101. а) Прочитайте речення. Визначте в них межі головної та підрядної частин. Яку думку виражає підрядна частина? Чи протилежна ця думка тому, чого можна було б сподіватися, виходячи зі змісту головної частини?

1. Де б не був ти у світі, у серці наш Київ завжди (*М. Сингаївський*). 2. Хай слово мовлено інакше, та суть в нім наша зостається (*П. Тичина*). 3. Троянди паморозь іскристо-сиза вкрила, хоч бідні пуп'янки ще прагнуть розцвісти (*М. Рильський*). 4. У пустелі стояла непорушна спека, даремно що був тільки квітень (*Ю. Смолич*). 5. Хоч там нема того, що є деінде, зате є те, чого нема ніде (*Л. Костенко*).

б) Накресліть схеми речень.

102. Утворіть із кожної пари простих речень складнопідрядне з підрядним допустовим. Поміркуйте, у яких із утворених вами речень підрядна частина може стояти як перед, так і після головної частини.

1. Ми дуже поспішали. Прийти вчасно нам не вдалося. 2. Почалися проливні дощі. Будівельні роботи не припинилися. 3. Літо цього року посушливе. Селяни зібрали гарний урожай. 4. Розвідники йшли дуже обережно. Від урвища їх відділяв щонайменше кілометр. 5. Ставок був далеко від нашого села. Ми часто ходили туди вудити рибу.

103. Випишіть, розставляючи пропущені розділові знаки, складнопідрядні речення з підрядними допустовими. Накресліть схеми.

1. Хай літають вітри хай сміються громи ми не звернем з своєї дороги (*Олександр Олесь*). 2. Стефан хоч був на слова досить гострий змовчав (*І. Франко*). 3. Кого не питали ніхто нічого не знав про січовиків (*Петро Панч*). 4. Хоча була дорога й нелегка космічні подолали ми безодні (*Д. Луценко*). 5. Як приємно чути голос дорогої людини хоч вона і за тисячі кілометрів (*Г. Дудка*).

§ 15. Складнопідрядні речення з кількома підрядними

- 104.** Прочитайте подані складні речення. Скільки частин має кожне з них? Які частини є підрядними, від чого залежить кожна з них? Як вони розміщені? Зробіть висновок щодо особливостей будови складнопідрядного речення з кількома підрядними.

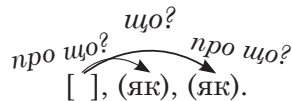
1. Розкажи, як за горою сонечко сідає, як у Дніпра веселочка воду позичає (*Т. Шевченко*). 2. Коли притомить нас дорога, нап'ємось грому молодого, як п'ють з беріз холодний сік (*Є. Гуцало*). 3. Якби не жовте листя в садках, то можна було б подумати, що надворі не бабине літо, а справжнє літо (*І. Нечуй-Левицький*).

Складнопідрядне речення, у складі якого є одна головна частина і дві або більше підрядних, називається **складнопідрядним із кількома підрядними**.

Залежно від особливостей структури, складнопідрядні речення з кількома підрядними поділяються на чотири види:

- з однорідною підрядністю;
- з неоднорідною підрядністю;
- з послідовною підрядністю.
- мішаного типу.

У складнопідрядних реченнях із однорідною підрядністю однакові за значенням підрядні частини стосуються одного й того самого слова в головній частині чи всієї головної частини. У таких реченнях підрядні частини завжди одного виду. Наприклад: *Розкажи, як за горою сонечко сідає, як у Дніпра веселочка воду позичає* (*Т. Шевченко*).

У цьому реченні дві підрядні з'ясувальні частини стосуються дієслова-присудка *розкажи* в головній частині.

- 105.** а) Прочитайте текст. Розподіліть його на абзаци. Доберіть заголовок. Випишіть складні речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте вид складнопідрядних речень із кількома підрядними.

Почуття милосердя до немічних властиве нашій людській природі. Співчуття до того хто потрапив у біду знайоме

кожному. Правда огрубіле серце не дає можливості це святе почуття щедро виявити. Виявів милосердя є багато нагодувати голодного одягти того хто не має одяжі відвідати хворого прийняти в дім подорожнього допомогти бідному каліці удовиці сироті. Є духовні справи милості повернути грішника з неправедного шляху попередити про небезпеку дати пораду розгубленому втішити засмученого самотнього. До кого маємо бути милосердними? До всіх людей. Ми повинні в кожному здоровому хворому освіченому недорозвиненому простому дорослому підліткові в людині своєї чи чужої нації другові й ворогові бачити подібного до себе. І ще одне. Про милосердя не кричать не галасують, його не рекламують. Діла милостиві просто звершують, іноді навіть таємно (*З календаря*).

б) Визначте частиномовну належність слів перших двох речень у тексті.

106. Додайте до складнопідрядного речення ще одну підрядну частину і запишіть. Чи завжди слід повторювати сполучник, якщо підрядні частини однорідні?

1. Хоч небо ще тільки-тільки почало жевріти, хоч ..., на березі вже сиділи рибалки. 2. Я люблю дивитися, як сходить сонце і ... . 3. На цих бідних неродючих землях ми посадимо гай, щоб піднявся він і скрасив пустир, ... 4. Діти довго дивились, як хмарки танули в небі, ... 5. Здавалося, що лісу не буде кінця, ...

Зверніть увагу! У складнопідрядних реченнях із однорідною підрядністю в другій і наступних підрядних частинах сполучник, заради уникнення небажаних повторень, може бути пропущений, а між підрядними однорідними частинами може вживатися сполучник сурядності. Наприклад: *Свято радувало тим, що було тепло, що зеленіли дерева, що весело щебетали пташки. Свято радувало тим, що було тепло, зеленіли дерева, весело щебетали пташки.*

Між підрядними однорідними частинами, з'єднаними одиничним сполучником *чи, або, та* (в значенні *і*), *і(й)*, **кома не ставиться**. Наприклад: *Я бігаю в поле і слухаю, як в небі співають хори і грають оркестри.*

107. Визначте, скільки підрядних частин має подане речення. Поясніть, чому немає коми перед виділеним сполучником *i*.

Пишіть листи і надсилайте вчасно, коли їх ждуть далекі адресати, коли є час, коли немає часу *i* коли навіть ні про що писати (*Л. Костенко*).

108. Доведіть, що подані речення є складнопідрядними з однорідною підрядністю. Накресліть схеми. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Як гарно коли йде надворі дощ, а в хаті теплий дух снує духмяний (*Г. Дудка*). 2. Біда навчить, кому руку подати і від кого прийняти чесний хліб (*Д. Павличко*). 3. Я тут живу, на добрій цій землі, де йдуть дощі і дозріває колос, де білим цвітом облітають дні і став піснями мій жіночий голос (*Г. Чубач*). 4. Я ладен стати й грудкою земною аби шуміла поруч десь ріка і небо голубіло наді мною (*Д. Луценко*). 5. Люблю весну, коли плюскочуть ріки, коли рида од щастя соловей і заглядає сонце під повіки у тишині задуманих алей (*В. Сосюра*).

109. Складіть і запишіть речення за поданими схемами.

1. [ ], (що) і (що). 2. [ ], (що), (що). 3. [що], [ ], [що].

У складнопідрядному реченні з неоднорідною підрядністю підрядні частини по-різному пояснюють головну частину:

- підрядні частини одного або різних видів стосуються різних слів у головній частині;
- одна підрядна частина стосується всього змісту головної частини, а друга – якогось слова в головній частині;
- підрядні частини різного виду стосуються одного слова в головній частині.

Наприклад: *З щедринок, які взимку виспівувались під вікнами добрих людей, я знав, що за плугом навіть сам Бог ходив...* (*М. Стельмах*).

які? що?
[, (які),], (що).

110. Перепишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть граматичні основи. Визначте кількість підрядних частин у кожному реченні, їх розташування та вид. Накресліть схеми речень.

1. Коли пісні мого краю плывуть у голосах мені здається що збираю цілющі трави я в лугах (*М. Рильський*). 2. Коли подме вітерець зламана бадилина так поскрипує наче дивовижна істота скімлить і легенько стукає зубами (*Є. Гуцало*). 3. Не вір мені бо я брехать не вмію не жди мене бо я і так прийду (*В. Симоненко*). 4. Сизий бузок яким були обсажені стежки переліз на гладеньке місце й вільно ріс собі там де ходили людські ноги (*Панас Мирний*).

У складнопідрядному реченні з послідовною підрядністю перша підрядна частина залежить від головної частини, друга – від першої підрядної, третя – від другої і т. д. Наприклад: *Діти не знали, скільки минуло часу відтоді, як вони полізли в підземний хід* (*О. Донченко*).

[ ], (скільки), (як).

111. Перепишіть складнопідрядні речення з послідовною підрядністю. Розставте пропущені розділові знаки. Підкресліть головні частини, визначте вид підрядних. Накресліть схеми речень.

1. Школа є доброю тільки тоді коли вона усвідомила ті основні закони якими живе народ (*Л. Толстой*). 2. Шум дощу був такий спокійний і тихий що зовсім не вірилося що в таку ніч тисячі людей місять болото по грузьких дорогах (*Г. Тютюнник*). 3. Я ніколи не забуду тих важких часів які випали на долю мого народу коли я ще грався в ляльки (*Ю. Збанацький*). 4. Добре що напроти його будинку знаходився сад звідки долинали пташині голоси (*І. Цюпа*). 5. Мене приніс на наш город лелека що знов за мною прилетить здалека і вже навіки віднесе туди де книг крильми шумить бібліотека (*Д. Павличко*).

112. Прочитайте текст, дотримуючись правильної інтонації складнопідрядних речень. Визначте складнопідрядне речення з кількома підрядними, з'ясуйте вид підрядності. Накресліть схему речення.

...Серед літераторів трапляються такі, без яких їхня доба могла й спокійно обійтись, нічого істотного не втративши. А є такі, що стають виразниками свого часу, живими нервами

його драм і борінь, що відтворюють у собі самий дух епохи, чия творчість стає мовби часткою нашого буття, часткою повітря. Симоненко такого типу поет. По таких читач вивіряє свої емоції, свої заповітні думи (*За Олесем Гончаром*).

113. а) Запишіть текст, замінюючи прості речення складними, у тому числі складнопідрядними з кількома підрядними.

Одного разу ми простували на лижах углиб лісу. Враз перед нами з'явився заєць. Зупинився, озирнувся і зник за кущами ліщини. Повертаємо й собі. Захотілось глянути, куди ж чкурнув вухань. Дивно. Звірок чомусь не тікає. Наче йому приємно прогулюватися з нами

засніженим лісом. Нам стає зрозумілою його поведінка. Віддалік в кущах майнула вогниста пляма й одразу ж зникла. Так ось чому неборака від нас не тікає! За ним женеться лисиця. Либонь, уже давно. Видно, що заєць стомився. Побачив людей і пристав до них (*Із газети*).

б) Укажіть слова, що складаються з чотирьох і більше значущих частин.

§ 16. Узагальнення вивченого з теми «Складнопідрядне речення»

114. а) Прочитайте текст. Яка його основна думка? Усно перекажіть його.

БУДЬТЕ ТАКТОВНИМИ

Намагайтеся завжди бути тактовними і стежте за тим, щоб словами не образити інших людей. Наприклад, у широкому товаристві, якого ви не знаєте, не варто висловлювати незадоволення батьками, сини яких носять довге волосся. Можливо, багато хто з синів тих людей, що саме слухають вас, має довге волосся.

Пригадую, як картала себе одна моя знайома, припустившись грубої нетактовності. Вона підійшла саме тоді, коли я говорив із чоловіком, якого вона не знала. Я познайомив їх. Чоловік розповідав про те, як багато лиха він зазнав останнім часом. Моя знайома сказала на те: «Не сумуйте. Головне – це

здоров'я. Ви ж не каліка. Усе буде добре». Коли той чоловік попрощався і пішов, вона побачила, що він сильно шкутильгав, бо одна нога в нього була коротша.

Деякі люди спочатку говорять, а потім думають. А треба навпаки. Перед тим, як щось говорити, зважте, чи нікого не образить те, що ви хочете сказати (*За І. Томаном*).

- б) Випишіть із тексту складнопідрядні речення з кількома підрядними. Визначте вид підрядності. Накресліть схеми речень із кількома підрядними. Складіть і запишіть речення, яке за структурою відповідало б структурі останнього речення тексту. Поясніть роль складнопідрядних речень із кількома підрядними в тексті.

Послідовність синтаксичного розбору складнопідрядного речення

1. Указати, що речення складнопідрядне.
2. Визначити вид речення за метою висловлювання та емоційним забарвленням.
3. Визначити, скільки в реченні підрядних частин.
4. Якщо речення складнопідрядне з кількома підрядними, то вказати вид підрядності (послідовна, однорідна, неоднорідна або комбінація видів).
5. Пояснити зв'язок частин у реченні.
6. Пояснити вживання розділових знаків.
7. Накреслити схему речення.

Повний синтаксичний розбір складнопідрядного речення також включає розбір кожної частини як простого речення.

115. Виконайте рівневі завдання (за варіантами).

Варіант 1

I рівень

1. Складнопідрядним із означальною частиною є речення:
  - А Де літо маки стеле килимами, дитя в городі ходить коло мами (*Л. Костенко*).
  - Б Я люблю, як, буває, осінню пахне яблуками в хаті (*А. Малишко*).
  - В Та не злічить віків, що встигли вже пройти.

2. Складнопідрядним із підрядною частиною умови є речення:
- А Після того як луг покосять, знову трави ростуть у цвіту (*В. Ткаченко*).
  - Б Якщо на вістрі крихта бруду, всю зброю пожере іржа (*Д. Павличко*).
  - В Якби я була зіркою в небі, я б не знала ні туги, ні жалю (*Леся Українка*).
  - Г Нас дуже часто вабить туди, де небезпечно (*Ю. Мушкетик*).

II рівень

3. Складне речення з підрядним обставинним порівняльним утвориться, якщо серед варіантів продовження речення *Дівчина розповідала ...* вибрати:
- А ніби в садку живе лисиця.
  - Б як хвилюється мати.
  - В ніби пташка щебетала.
  - Г наче до нас мають приїхати артисти.
4. Визначте види підрядних речень.
- А Іди туди, де люди творять світло і ставлять хрест на темне і старе (*В. Симоненко*).
  - Б На небі зібрались великі хмари, так що можна було сподіватися дощу (*Н. Рибак*).

III рівень

5. Перепишіть речення, розставляючи пропущені знаки. Підкресліть засоби зв'язку між головною та підрядною частинами. Укажіть вид підрядного та накресліть схему.
Знай що в світі найтяжче це серце носити студене (*М. Рильський*).
6. Доповніть наведені головні частини підрядними. Визначте вид утворених складнопідрядних речень.
А Духмяно пахли квіти... Б Лід був такий прозорий...

IV рівень

7. Замініть наведені складносурядні речення близькими за змістом складнопідрядними. Укажіть їх вид за значенням.
- А Ніч укривала ще землю, але вгорі східна частина неба вже посвітліла (*А. Головка*).
  - Б Мине кілька днів, і степ виповниться голосами людей та гудками машин (*Д. Ткач*).

Варіант 2

I рівень

1. Складнопідрядним із з'ясувальною частиною є речення:
  - А Єсть такі на світі речі, від яких душа сія (*П. Тичина*).
  - Б Застиг метелик під кущем, що шелестить під вітерцем (*М. Терещенко*).
  - В Вірилось, що бажання уже стає дійсністю (*М. Стельмах*).
  - Г Все буде так, як нам воно присниться (*М. Вінграновський*).
2. Складнопідрядним із підрядною частиною причини є речення:
  - А Прозрінь не бійся, бо вони як ліки (*Л. Костенко*).
  - Б Життя тільки тоді має сенс, коли людина створює нове, красиве, хороше в ім'я щастя людства (*В. Собко*).
  - В Далеко від степу люди чули, як ночами стугоніла земля (*Н. Рибак*).
  - Г Наша мить – це краплина, в якій віддзеркалилась вічність (*Є. Гуцало*).

II рівень

3. Складне речення з підрядним обставинним способом дії утвориться, якщо серед варіантів продовження речення *Так вийшло...* вибрати:
  - А хоч негоди прогноз не обіцяв.
  - Б як кожен із нас запланував.
  - В оскільки ми запізнилися.
  - Г бо діти спізналися на свято.
4. Визначте види підрядних речень.
  - А На тому місці, де стояла тінь, іскрило сонце широкою плямою (*Олесь Гончар*).
  - Б Якби мені знову колишня сила, тоді б мене туга оця не гнітила (*Леся Українка*).

III рівень

5. Перепишіть речення, розставляючи пропущені знаки. Підкресліть засоби зв'язку між головною та підрядною частинами. Укажіть вид підрядного та накресліть схему.
Чекаю дня коли тобі скажу що ця строфа нарешті до-сконала (*Л. Костенко*).

6. Доповніть наведені головні частини підрядними. Визначте вид утворених складнопідрядних речень.

А День стояв душний...   Б ... повіяв вітер з моря.

IV рівень

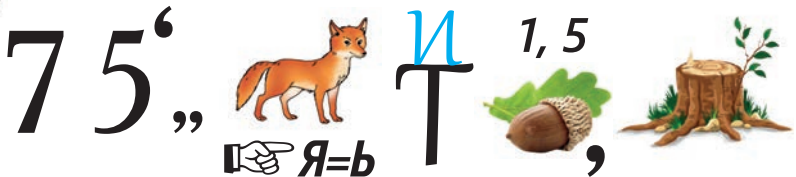
7. Замініть наведені складносурядні речення близькими за змістом складнопідрядними. Укажіть їх вид за значенням.

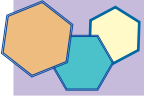
А Розтануть сніги, і потечуть весняні ручаї, вмиваючи землю (І. Цюпа).

Б Сонце давно зайшло за обрій, однак ще було видно (Олесь Гончар).

116. Розв'яжіть ребус. Відгадайте приказку.

СКЛАДНЕ БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ РЕЧЕННЯ

Це потрібно знати:

яке речення є складним безсполучниковим.

Цього необхідно навчитися:

будувати складне безсполучникове речення і вживати у мовленні.

Це треба запам'ятати:

розділові знаки між частинами складного безсполучникового речення.

Над цим варто замислитися:

«Чудова думка втрачає свою цінність, коли вона погано висловлена»
(Вольтер).

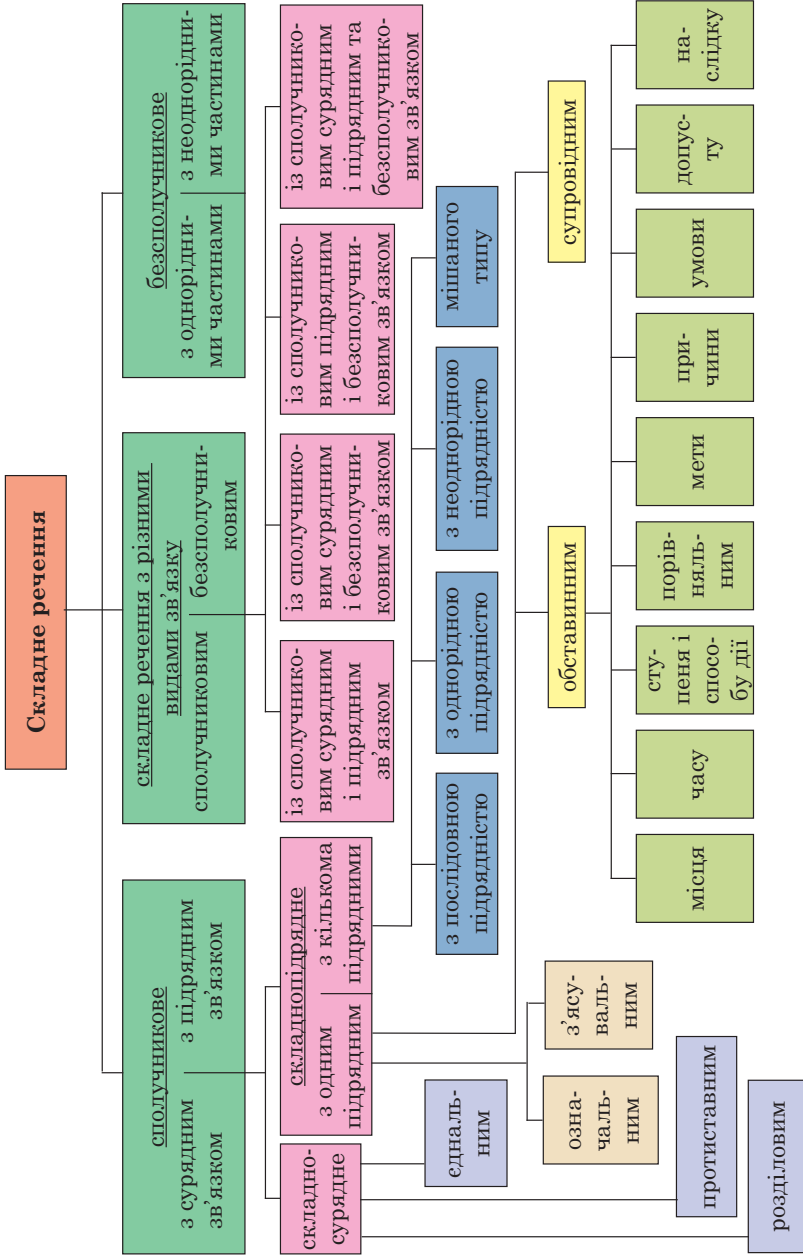
§ 17. Поняття про складне безсполучникове речення. Смислові відношення між компонентами складного безсполучникового речення

117. Розгляньте таблицю на с. 60. Дайте відповіді на запитання.

1. Яке речення називається складним?
2. На які види поділяються складні речення?
3. Що виступає засобом зв'язку в складних сполучникових реченнях?
4. Що ви знаєте про безсполучникові речення?

118. Прочитайте. Визначте будову речень та засоби зв'язку, якими поєднані їх частини. Назвіть серед них такі, частини яких поєднані за допомогою інтонації. Скористайтесь поданою далі інформацією.

1. Якби ви вчилися так, як треба,
То й мудрість би була своя.
2. Не вертаються три брати,
По світу блукають,
А три шляхи широкії
Терном заростають.
3. Минають дні, минають ночі,
Минає літо.
4. І досі сниться: під горою,
Між вербами та над водою,
Біленька хаточка.
5. Защебетав соловейко – пішла луна гаєм (Т. Шевченко).

Складне безсполучникове речення (zdanie złożone bezspójnikowe) – це такий вид складного речення, частини якого поєднані між собою лише за змістом та інтонацією: 1. *Небо скоро затяглося хмарами, стало мрячити* (Олесь Гончар). 2. *Сонце гріє, вітер віє з поля на долину; над водою гне з вербою червону калину* (Т. Шевченко). 3. *Бачу здалека: хвиля іскриста грає вільно на синьому морі* (Леся Українка). 4. *Гаї шумлять – я слухаю* (П. Тичина).

Між частинами складного безсполучникового речення встановлюються смислові відношення, що зумовлюються змістом і передаються інтонацією. Відповідно такі речення поділяються на два типи: 1) з однорідними частинами; 2) з неоднорідними частинами.

Безсполучникові складні речення з однотипними частинами (однорідними)	Безсполучникові складні речення з різнотипними частинами (неоднорідними)
Із перелічувальними відношеннями: Пригріло сонечко, обсохла земля, потягло орача в поле (<i>М. Коцюбинський</i>).	Зі з'ясувально-об'єктними відношеннями: Знаю: з попелу сходять квіти. Вірю: з каменю б'є джерело (<i>А. Малишко</i>).
Із зіставно-протиставними відношеннями: Пан гуляв у себе в замку – у ярмі стогнали люди (<i>Леся Українка</i>)	З часовими відношеннями: Гаї шумлять – я слухаю. Хмарки біжать – милуюся (<i>П. Тичина</i>).
Інтонація Ці речення синонімічні до складносурядних. Для них властиві інтонація перелічення: Трава зелене, льон синіє, гречка пахне, пшениця жовтіє (<i>Л. Глібов</i>); та інтонація протиставлення: В очі лисицею, за очі – вовчицею (<i>Нар. творчість</i>).	З причиновими відношеннями: День обіцяє бути погожий: на небі ні хмариночки, ні плямочки (<i>Панас Мирний</i>).
	З умовними відношеннями: Забудеш рідний край – тобі твій корінь всохне. Вселюдське замовчипш – обчухраним зростеш (<i>П. Тичина</i>).

Безсполучникові складні речення з однотипними частинами (однорідними)	Безсполучникові складні речення з різнотипними частинами (неоднорідними)
	З наслідковими відношеннями: Защебетав соловейко – пішла луна гаєм (Т. Шевченко).
	Інтонація Для речень із різнотипними частинами характерна інтонація підрядності. Вони синонімічні зі складнопідрядним реченням: Защебетав соловейко, тому пішла луна гаєм (Т. Шевченко).

Зверніть увагу! Складні безсполучникові речення з однорідними частинами можуть уживатися в таких випадках:

1) коли зображувані явища відбуваються одночасно: *Колихає жита вітерець над Дніпром, вдалину луна пісня дзвінка* (П. Тичина);

2) коли зображувані явища відбуваються в певній часовій послідовності: *Пройшла зима, весна настала* (П. Воронько);

3) коли зміст одної однорідної частини зіставляється зі змістом іншої: *Світає – тане морок в небосхилі. Світає – тане сутінь на землі* (М. Сингаївський).

Кількість однорідних частин у складних безсполучникових реченнях не обмежена, а неоднорідних частин звичайно буває тільки дві. Порівняйте: *Вже засвітилися у небі зорі, усе заснуло, заснуло горе* (Леся Українка). *Дощ іде – гриби будуть* (Нар. творчість).

119. Прочитайте речення. Визначте смислові відношення між їх частинами. Укажіть вид складних безсполучникових речень.

1. Сила без голови шаліє, розум без сили мліє (Нар. творчість). 2. Високі скелі, гордо навислі над морем, піддалися, нарешті: море вигризло в них високі й глибокі гроти (Ю. Яновський). 3. Зацвіли в саду гвоздики – осінь тільки починається (В. Ткаченко). 4. Погасли вечірні огні – усі спочивають у сні

(*Леся Українка*). 5. Вітер затих, небо прояснилося, заспівали пташки (*В. Тиха*). 6. Сьогодні день прекрасний: я – в Карпатах (*С. Галябарда*).

120. Прочитайте текст. З'ясуйте його стиль і значення невідомих слів. Випишіть складні безсполучникові речення. Визначте їх вид і смислові відношення між частинами.

День святого Андрія Первозваного випадає на 13 грудня.

Стародавня християнська легенда розповідає: апостол Андрій проповідував християнство у самому Царгороді, на прибережжях Чорного моря та в околицях Києва.

В Україні свято Андрія за традицією відзначається вечорницями, на них готують вареники з пісною начинкою і калиту. Це – корж, змащений медом. Його чіпляють до сволака і розпочинають гру: хлопець чи дівчина повинні вкусити калиту без допомоги рук та ще й при цьому не засміятись. Вдалося це зробити – вважалось: шлюб буде щасливий (*За О. Воропаєм*).

121. а) Спишіть речення у такій послідовності: 1) складні безсполучникові речення з однорідними частинами, 2) складні безсполучникові речення з неоднорідними частинами. Укажіть смислові відношення між їх частинами.

1. Дурний дає – розумний бере. 2. Шкода краси: розуму немає. 3. Красу – бачать, мудрість – чують, доброту – відчують. 4. Любиш їздити – люби і саночки возить. 5. Добро стратиш – наживеш, честь утратиш – пропадеш. 6. Не вчи плавати щуку: щука знає цю науку (*Нар. творчість*).

б) Як ви розумієте зміст одного з речень (на вибір).

в) Зробіть фонетичний розбір виділених слів.

122. Доберіть прислів'я і приказки, щоб за структурою вони були складними безсполучниковими реченнями. Сформулюйте висновок, чому в приказках і прислів'ях часто використовуються такі види речень.

123. Доповніть частинами, щоб утворилися складні безсполучникові речення.

1. Прийде вечір ... . 2. Виглянь за вікно ... . 3. Природа надихає ... . 4. Річка тихо шепче ... . 5. Вшухає спів пташок ... .
6. Дивишся в далечінь ... . 7. Завершиш роботу ... .

124. Прочитайте. З якого твору цей уривок? Поміркуйте: які речення в мові з'явилися раніше – сполучникові чи безсполучникові?

Другого дня вельми рано кривавії зорі

Світ провіщають: чорнії тучі з моря

Ідуть, хочуть прикрити чотири сонця...

Пощербитись об шоломи половецькії, на ріці Каялі, біля Дону великого...

125. Перекладіть українською мовою. Порівняйте смислові відношення між частинами складних безсполучникових речень в обох мовах.

1. Rosa lśni na słońcu – perły ktoś rozsypał. 2. Słońce wyszło zza gór, mgły opadły. 3. O festiwalu twórczości ludowej może najlepiej opowiedzieć moja starsza siostra: sama brała w nim udział. 4. Mroźny grudzień i wiele śniegu – żyzny roczek będzie w biegu. 5. Przypomnisz sobie: właśnie o tej porze śpiewałam jemu tę samą piosenkę (*Із підруч.*).

§ 18. Інтонація складного безсполучникового речення

126. а) Прочитайте виразно речення. З'ясуйте види інтонації в безсполучникових складних реченнях.

1. Гув мотор, катер пінив носом хвилі (*Ю. Мушкетик*).
2. І диво дивне сталося з ним: совість заговорила! (*А. Іщук*).
3. Брязне клинок об залізо кайданів – піде луна по твердинях тиранів (*Леся Українка*).
4. Я входжу в ліс – трава стає навпшиньки, кошлатий морок лапу подає (*Л. Костенко*).
5. Глянь на луг – не вся травиця ще потоптана упрах; глянь на люди – чесні лица ще не всі обвіяв страх (*П. Грабовський*).
6. Хай оживає істина стара: людина починається з добра (*Л. Забашта*).

б) Як називається художній засіб, використаний у другому реченні?

Основним засобом зв'язку складних безсполучникових речень є **інтонація**. Виділяють такі типи інтонації: **переліку, зіставлення–протиставлення, зумовленості, пояснення**.

Інтонація		Наприклад
Переліку	Виражає логічну однорідність: одночасність, послідовність дій, явищ. Характеризується незначною паузою між частинами складного речення, що вимовляються з піднесенням голосу і незначним спадом перед паузою	Тихо шумлять дерева, шелестить поживкле листя на землі, бродить лісом засмучена осінь (<i>І. Цюпа</i>). [ ], [ ], [ ].
Зіставлення – прогиставлення	Характеризується виразною паузою між частинами складного речення, причому перша частина вимовляється підвищеним тоном, а друга – зниженим. На зіставлювані слова падає однаковий наголос	Ловив рибку – впіймав рака (<i>Нар. творчість</i>). [ ] – [ ].
Зумовленості	Виражає відношення умовні, наслідкові, часові, допустові. Близька до інтонації зіставлення, але наголос у реченнях не такий симетричний	До мови доторкнешся – м'якше м'яких вона тобі здається (<i>П. Тичина</i>). [ ] – [ ].
Пояснення	Виражає причинові, з'ясувальні, пояснювальні відношення. Характеризується зниженням голосу і виразною паузою перед тією частиною, що пояснюється. Друга частина вимовляється швидшим темпом	Налагодь струни золоті: весна бенкет справляє (<i>Олександр Олесь</i>). [ ] : [ ].

127. Прочитайте текст, правильно інтонуючи речення. Обґрунтуйте, як інтонація пов'язана зі смисловими зв'язками між частинами складних безсполучникових речень.

Лосиха жила зі своїм лосеням, не знаючи горя: це були чудові, багаті на пашу ліси і галявини, тихі, безлюдні. Віда з'явилася негадано: нагло прив'язалася стара вовчиця з незграбним волохатим вовчуком. З того дня лосиха втратила спокій, непокоїла її доля доньки, малої лосички. Саме на неї чекали вовчі зуби, саме на неї дивилися вовки хижо і ласо. Час від часу лосиха наближалася до лісної сторожки – її відлякували пси. Лосиха була змушена вести своє лосеня все далі і далі в хащі (*За Ю. Збанацьким*).

128. Спишіть речення, погрупувавши за типами інтонації: інтонація переліку, інтонація зіставлення – протиставлення, інтонація зумовленості, пояснювальна інтонація.

1. Синиця стукне в шибку – будуть гості. 2. У поле вирушай, козаче, вже весна соками плаче. 3. На Новий рік не можна плакати: весь рік плакатимеш. 4. При згоді й малі справи міцніють, при незгоді – великі занепадають. 5. Грім гримить – хліб буде родить. 6. Така господиня: на три городи одна диня. 7. Багато диму – мало тепла (*Нар. творчість*).

129. а) Спишіть текст, уставте пропущені букви. Визначте складні безсполучникові речення, смислові відношення між їхніми частинами.

КВІТИ

Слів на описи не трачу, словом не п..р..даси
 Їх з..мної *бе..словесної*, дивовижної краси.
 Люди дивлят..ся, п'яніють, в них кохають..ся віки,
 Нар..ченим їх дарують, *заплітають* у вінки.
 Ними кож..н свою радість, власне щастя наз..ва –
 Квіти часто нам говорять втричі біл..ше, ніж слова.
 Скіл..ки ми їм довіряли мрій, *недоспаних* ночей!
 Але є ще кращі квіти, нев..димі для очей.
 Не цвітуть вони на клумбах і на тихих оз..рцях,
 А цвітуть вони у грудях, у *людс..ких* цвітуть с..рцях.
 В щирім серці, в чесних грудях – вірю, знаю! – квіти є!
 Щастя їх коріння поїть, радість барв їм додає...

В. Симоненко

б) Прочитайте виразно, дотримуючись правильної інтонації. Поясніть, як складні безсполучникові речення посилюють експресію поетичного твору.

в) Розберіть за будовою виділені слова.

130. Розгляньте схеми. Складіть по одному реченню на кожную схему.

1. [ ], перелік [ ].
2. [ ], послідовність [ ], [ ].
3. [ ], [умова].
4. [ ] : [причина].
5. [ ] : [пояснення].
6. [ ] – [ ] протиставлення.

- 131.** Складіть зв'язну розповідь за малюнком, використовуючи складні безсполучникові речення.

- 132.** Доберіть із художньої літератури п'ять-шість складних безсполучникових речень. Визначте в них смислові відношення. Прочитайте їх із правильною інтонацією. Укажіть тип інтонації.

- 133.** Перекладіть українською мовою. Прочитайте оригінальний текст і його переклад, зверніть увагу на інтонації речень в обох мовах.

OPowieś o drzewie zranionym

Był wokół sad, szczepiono drzewa.
 Mieszko przechadzał się w cieniu i patrzył.
 Nie widział ogrodnika, nie widział szczepów.
 Myślał: nie skosztuję już tych owoców, gdy wzejdą.
 Skosztuje syn, skosztują wnuki, prawnuki.
 Czy sad obrodzi? Jaki owoc uznają ludzie za dobry?
 Nie lęka się ogrodnik naciąć kory. Wierzy drzewu:
 Życie będzie silniejsze od nacięć, na nowo wzbierze...
 Na siebie patrzeć muszę jako na pień –
 Rozrasta się przeze mnie też zranione drzewo.

К. Войтила

§ 19. Розділові знаки між частинами складного безсполучникового речення. Кома й крапка з комою в складному безсполучниковому реченні

134. а) Прочитайте текст. Що нового ви дізналися? Визначте стиль і тип мовлення.

Приблизно п'ять тисяч років тому з'явилися перші астрономи, сталося це в Месопотамії. Астрономами можна вважати жерців, які спостерігали за небом і навчилися пророкувати затемнення. Їм удавалося визначити тривалість фаз Місяця та пір року, це вони приписували волі богів.

Давнім грекам ми завдячуємо створенням астрономії, вони вивчали небо і навчилися пояснювати феномен затемнень. Птолемеєм створив єдину систему світу; відповідно до його уявлень у центрі світу знаходилася Земля, навколо неї оберталися всі інші світила.

Ацтеки створили календарі високої точності: вони застосували математичні розрахунки до руху небесних тіл.

Микола Коперник після довгих років спостережень дійшов висновку: центром світобудови є Сонце, Земля ж рухається навколо нього. Його висновки лягли в основу нової астрономії; для спостереження за небом тепер використовують надсучасні телескопи (*За Універсальною енциклопедією школяра*).

б) Знайдіть складні безсполучникові речення. Вкажіть смислові відношення між частинами складних безсполучникових речень. Поясніть, чи впливають смислові відношення та інтонація на розділові знаки в реченнях.

Залежно від смислових відношень та інтонації між частинами складного безсполучникового речення ставлять такі **розділові знаки: кому, крапку з комою, двокрапку, тире.**

Кома ставиться		Крапка з комою ставиться	
Коли частини безсполучникового складного речення виражають одночасність, сумісність, послідовність дій або перелічують-ся якісь факти	<i>Сонце сховалось за зелені хмари, з полудня вітер повіяв, зробилась відлига (Панас Мирний); Гнуться клени ніжними колінами, чорну хмару сріблять голуби (М. Рильський)</i>	Якщо частини безсполучникового складного речення достатньо самостійні за змістом, поширені і мають свої розділові знаки	<i>Знову закипіло синє море; вздовж байдака знову походить пан отаман та на хвилю мовчки поглядає (Т. Шевченко)</i>

Зверніть увагу!

1. **Кому** (przecinek) у складному безсполучниковому реченні ставлять при перелічуваній інтонації для зв'язку граматично рівноправних частин (здебільшого в реченнях з однорідними частинами): *Лягло сонце за горою, зірки засіяли* (Т. Шевченко).

2. Кому ставлять і при зіставній, спокійній інтонації: *Слово – вітер, письмо – ґрунт* (Нар. творчість).

3. **Крапку з комою** (średnik) ставлять, коли потрібно передати більш тривалу паузу: *Немає мудріших, ніж народ, учителів; у нього кожне слово – це перлина, це праця, це натхнення, це людина* (М. Рильський).

4. Крапку з комою ставлять тоді, коли дві частини віддалені одна від одної за змістом: *Біліє місяць; люди сплять* (Т. Шевченко).

135. Прочитайте речення. Дослідіть взаємозв'язок розділових знаків, інтонації та смислових відношень між частинами складних безсполучникових речень.

1. У гаю, гаю вітру немає; місяць високо, зіроньки сяють.
2. Ми не лукавили з тобою, ми просто йшли, у нас нема зерна неправди за собою. 3. Сонце гріє, вітер віє з поля на долину, над водою гне з вербою червону калину. 4. Попрощалось ясне сонце з чорною землею, виступає круглий місяць з сестрою зорею, виступають із-за хмари, хмари звеселіли... 5. У неділю вранці – рано поле вкрилося туманом; у тумані, на могилі, як тополя, похилилась молодиця молодая (Т. Шевченко).

136. а) Спишіть речення, пояснюючи розділові знаки.

1. Сиплеться, осипається листя, гнуться, горбляться берези, плаче і посміхається крізь сльози осінь і натрушує журбу на мою наболілу душу (М. Стельмах). 2. Довіку не буде із мене раба, душа поневажить полони (В. Стус). 3. На землю вже тихий скрізь вечір лягає; з високого неба вже місяць сіяє; затихла і пташка, і людська розмова, мовчить, не шепоче зелена діброва (Б. Грінченко). 4. Зоре моя вечірняя, зійди над горою, поговорим тихесенько в неволі з тобою (Т. Шевченко). 5. Сонце піднялося; туман розходився по лісу, осідав на траву золотою росой (Панас Мирний).

б) Підкресліть граматичні основи. Пригадайте, які члени речення називаються однорідними. Назвіть, які однорідні члени є в поданих реченнях.

137. Перепишіть речення, розставляючи розділові знаки. Обґрунтуйте вживання коми і крапки з комою між частинами складних безсполучникових речень.

1. Був саме полудень сонце пекло і жевріло посеред безхмарного неба величезні дуби ялиці і берези дрімали недвижно розкішно гріючи свої вершечки в сонячній промінні (*І. Франко*).
 2. Шумить Дніпро сивіє й чорніє і плескає в береги розвивається верба зеленіють комиші (*Марко Вовчок*).
 3. Між вулицями зелініла трава синіли сині дзвоники показуючи свої ясні осередочки під тином червініла мов кров'яні краплі червона смілка ріс жовтий куцик дроку (*І. Нечуй-Левицький*).
 4. Горлиці в кущах жалібно туркотали зозулі перелітаючи з деревини на деревину мов найнялись кувати іволги завели таку белькотняву наче лаялися і з серця не поспішали слів вимовити одні бджоли сумно гули перескакуючи з квіточки на квіточку (*Панас Мирний*).
 5. Зима гостя весела і свавільна завітала в край горять сліпучі зблиски на білій землі застигли барвистими разками снігурі на яблуневому гіллі (*С. Жуковський*).

138. Виберіть із поданих складних безсполучникових речень те, у якому між частинами треба ставити кому.

а) Сирота Ярема сирота убогий ні сестри ні брата нікого нема! (*Т. Шевченко*).

б) Грім не гряне ледачий не встане (*Нар. творчість*).

в) Жарко дихає материнка п'янким духом дише деревій озивається святим куривом смілка (*С. Васильченко*).

г) Знай лише добрий добро в серці має (*Г. Сковорода*).

139. Доповніть речення частинами так, щоб вони виражали одночасність чи послідовність дій. Поясніть розділові знаки. Обґрунтуйте розділові знаки та орфограми.

1. Минають роки і століття... . 2. Життя пливе в майбутнє... .
 3. Людина покликана творити красу... . 4. Ми маємо пам'ятати про моральні цінності... . 5. Молоде покоління зобов'язане зберегти спадщину попередників... . 6. Треба вміти відрізнати поняття свободи від вседозволеності... . 7. Самовдосконалення – важлива складова молодої людини... .

140. Складіть діалог на тему «Людина в інформаційному просторі» у формі інтерв'ю, використовуючи складні безсполучникові речення.

141. Перекладіть текст українською мовою. Зверніть увагу на інтонацію та розділові знаки в реченнях обох мов. Розкажіть, що ви знаєте про життя і побут лемків, уживаючи безсполучникові складні речення.

Wesele u Łemków trwa dwa dni. Na początku są swaty, później jest ślub w cerkwi, potem sama impreza. Zgodnie z tradycją panna młoda tańczy ze wszystkimi gośćmi płci męskiej, pan młody z zaproszonymi kobietami. O godzinie dwunastej są «oczepiny». Ta panna, która złapie welon, pierwsza wyjdzie za mąż. Wesele jednego dnia odbywa się u panny młodej, nazajutrz wszyscy idą na wesele do pana młodego (*Із журн.*).

§ 20. Двокрапка в складному безсполучниковому реченні

142. Пригадайте, які розділові знаки ставлять між частинами складного безсполучникового речення. Від чого залежить уживання розділового знака між частинами складного безсполучникового речення? Розгляньте таблицю, прокоментуйте її, скористайтеся поданою нижче інформацією.

Двокрапка (dwukropek) між частинами складного безсполучникового речення ставиться в таких випадках:

<p>1. Коли друга частина складного речення з'ясовує причину того, про що йдеться у першій частині</p>	<p><i>Умовк кобзар, сумуючи: щось руки не грають</i> (Т. Шевченко).</p>
<p>2. Коли наступна частина розкриває, пояснює, уточнює зміст попередньої частини</p>	<p><i>Поблизу від приміщення, на другому поверсі в коридорі хтось обережно тупав: певне, вже й тут починалося ранішнє життя</i> (М. Івченко); <i>Наснився мені чудернацький базар: під небом, у чистому полі, для різних людей, для щедрих і скнар продавалися різні долі</i> (Л. Костенко).</p>

Зверніть увагу!

1. Якщо в другій частині вказано на причину того, про що йдеться в першій частині, то в такому разі перед другою частиною можна поставити запитання *чому?* й умовно сполучник *бо*. Наприклад: *Надворі було темно: нещодавно зайшов місяць* (В. Козаченко). – (Чому було темно? *Бо зайшов місяць*).

2. Якщо друга частина з'ясовує зміст якогось слова в першій частині, то можна поставити запитання до другої частини *що саме? який саме? як саме?* Наприклад: *Я чув легенду: (яку саме?) Прометей здобув огонь для всіх людей* (М. Упенник).

3. Інтонація таких безсполучникових речень – пояснювальна.

- 143.** а) Прочитайте виразно речення. Обґрунтуйте вживання двокрапки між їх частинами. У яких реченнях наступна частина складного безсполучникового речення пояснює зміст попередньої, а в яких з'ясовує причину того, про що йдеться в попередній частині?

1. Ось послухай: десь за гаєм соловей заплакав враз (*Олександр Олесь*). 2. Не жди сподіваної волі: вона заснула (*Т. Шевченко*). 3. Він зупинився: перед його очима, на заході, бризнуло востаннє вогненним серпом сонце... (*Г. Косинка*). 4. Такий наш Йосип: нема й не просить (*Нар. творчість*).

- б) Поясніть зміст останнього речення.

- 144.** а) Прочитайте текст, дотримуючись правильної інтонації. Визначте стиль і тип мовлення тексту. Поясніть, з якою метою в науковому стилі вживаються складні безсполучникові речення.

Територію України впродовж кількох тисячоліть заселяли різні племена: витіснені з обжитих місць під дією різних обставин, племена залишали після себе наслідки своєї діяльності. За пізнаними пам'ятками матеріальної культури, їх сукупністю і характерними рисами визначають археологічну культуру. Племена давніх культур опосередковано причетні до походження українського народу: вони постійно підтримували життєдіяльність на теренах сучасної України.

Трипільці, розселившись на Правобережжі України, були першими і найдавнішими хліборобами: вони вирощували практично всі зернові й садово-городні культури.

Найяскравішими культурами ранньозалізного часу були скіфська та сарматська: на теренах між Дністром, Західним Бугом та Дніпром виникають найдавніші племенні союзи і ранні держави. Наймогутніші з них – Скіфія, Кіммерія, античні держави Північного Причорномор'я (*Із енциклопедії*).

б) Випишіть складні безсполучникові речення. Укажіть на смислові зв'язки між частинами, поясніть розділові знаки.

145. Спишіть речення, уставте пропущені розділові знаки, застосувавши вивчені пунктуаційні правила.

1. Подивився все працює на широких світі і у лісі і у полі і в ясній блакиті (*Олександр Олесь*). 2. Минуло літо настала осінь лелеки згуртувались у ключі й відлетіли (*С. Гуцало*). 3. Виглядай мене в віконечко незабаром я прийду (*Олександр Олесь*). 4. Я знаю біль затихне згодом замовкнуть спізнені жалі (*В. Сосюра*). 5. Ніч прозора безшумна тепла ніби оксамитом огортає людину м'яке степове повітря (*Олесь Гончар*). 6. Він озирнувся прискорюючи ходу подорожній махав на нього рукою бажаючи очевидячки спинити його (*М. Коцюбинський*).

146. Відновіть народні висловлення, скориставшись довідкою. Поясніть уживання двокрапки в реченнях.

1. Моя хата скраю: ... .
2. На віку – як на довгій ниві: ... .
3. Не лякай злодія тюрмою: ... .
4. Не шукай зайця в гущавині: ... .
5. На інший раз наука: ... .

Довідка: він сидить на узліссі; не ходи в ліс без дрюка; я нічого не знаю; то його хата; не пройдеш, ноги не поколовши.

147. Виберіть із поданих складних безсполучникових речень те, у якому між частинами треба ставити двокрапку.

а) Сім'я вечера коло хати вечірня зіронька встає (*Т. Шевченко*).

б) Слухайте я сьогодні закоханий у життя як хлопчисько (*М. Хвильовий*).

в) Можна все на світі вибрати сину вибрати не можна тільки Батьківщину (*В. Симоненко*).

г) Шумів травою степ шовковий сміявся день пісні лились (*Олександр Олесь*).

148. Продовжіть текст, уживаючи складні безсполучникові речення. Визначте смислові відношення між їх частинами, поясніть розділові знаки.

Голосний дзвінок сповістив про кінець останнього уроку.

Широко відчиняються класні двері, живими потоками висипають у коридор школярі. Учні перегукуються, жартують, тут же чути серйозні, початі ще в класі розмови (*За Ю. Бедзиком*).

149. Випишіть із творів польської літератури п'ять складних безсполучникових речень із вивченими пунктограмами. Перекладіть українською мовою. Зверніть увагу на розділові знаки в реченнях обох мов.

§ 21. Тире в безсполучниковому складному реченні

150. а) Прочитайте текст. Які проблеми в ньому порушені? Чи погоджуєтеся з думкою автора?

Людина ХХІ віку особлива: вона живе в поганих екологічних умовах, дихає забрудненим повітрям, п'є нечисту воду, зловживає медикаментами хімічного походження. Буде людина менше палити, вживати алкоголь, дбати про навколишнє середовище – зросте опірність організму до несприятливих умов. Подбає кожен про правильне харчування – матимемо здорове довголіття цілого народу.

Говорити про культуру харчування – це означає не тільки чистий стіл із виделкою і ножом, це вміння раціонально й збалансовано харчуватися. На жаль, сучасна людина далека від культури харчування – вона їсть багато, зневажливо ставиться до наявності в продуктах радіонуклідів, гербіцидів. Неякісне

харчування має свої наслідки – з'явилося багато хронічних захворювань.

Треба пам'ятати слова М. Амосова: «Медицина непогано лікує багато захворювань, але зробити людину здоровою вона не може». Отже, слід дотримуватися активного способу життя і правильного харчування (За О. Ганич).

- б) Знайдіть у тексті складні безсполучникові речення. Визначте смислові відношення між їх частинами. Поясніть розділові знаки, використовуючи подану нижче інформацію.

- в) Розгляньте малюнок і запропонуйте свої шляхи вирішення питання, порушеного в тексті.

Тире в безсполучниковому складному реченні:

Правила	Приклади
1. Коли зміст однієї частини речення протиставляється (або зіставляється) змістові другої	<i>Дерево міцне корінням – людина трудовим горінням</i> (Нар. творчість).
2. Коли перша частина вказує на умову або час дії, про яку йдеться у другій частині	<i>Є здоров'я – є все</i> (Нар. творчість).
3. Коли друга частина виражає наслідок або висновок з того, про що йшлося у першій частині	<i>Продержало з тиждень морозом – земля залякла, як кістка</i> (Панас Мирний).
4. Якщо в другій частині міститься порівняння	<i>То не хмара – біла пташка хмарою спустилась</i> (Т. Шевченко).
5. Якщо в частинах речення передано швидку зміну подій	<i>Двері скригнули – з'явився батько</i> (М. Коцюбинський).

Зверніть увагу! Тире (myślnik) ставлять при виразній інтонації зіставлення–протиставлення.

151. Погрупуйте речення відповідно до смислових відношень, які є між їх частинами: 1) зіставлення–протиставлення; 2) час, умова; 3) наслідок, висновок.

1. Багато снігу в році – багато хліба в тоці. 2. Грім не гряне – ледачий не встане. 3. Ліс рубають – тріски летять. 4. Вода пливе – роки йдуть. 5. Впаде великий іній – на гарний урожай хліба. 6. Вдарив грім – пішов дощ (*Нар. творчість*).

152. а) Спишіть речення. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Мало прожити життя – треба життя зрозуміти (*Є. Плужник*). 2. Поглянув я на ягнята – не мої ягнята! (*Т. Шевченко*). 3. Техніки не знаєш – значить, треба вчитись (*Ю. Яновський*). 4. Сім'я міцна – горе плаче (*Нар. творчість*). 5. Он зоря покотилась – то гірка покотилась сльозина небесна (*Леся Українка*). 6. Виглянуло сонце – озеро вмить проясніло (*Т. Масенко*).

б) Визначте частиномовну приналежність слів у трьох реченнях (на вибір).

153. Пригадайте правила вживання тире в простому реченні. Обґрунтуйте пунктограми в поданих реченнях.

Мати наша – сивая горлиця. Все до її серденька горнеться: золота бджола – намистиною, небо – празниковою хустиною, сивий дуб – прокуреним прадідом, білочка – мальованим пряником, жура-журавель над криницею – чистою сльозою-водицею, а земля – пшеницею ярою, а літа – замисленим явором (*Б. Олійник*).

154. Запишіть речення, поставте розділові знаки та поясніть їх.

1. Продають хвалять купують гудять (*Нар. творчість*). 2. Сонце встало яка ж краса! (*П. Дорошенко*). 3. Учора се була казка сьогодні дійсність (*М. Коцюбинський*). 4. Я запитував про рибу ти відповідаєш про раків (*Нар. творчість*). 5. Впаде зоря і вмить згора моя ж любов не згасне (*В. Кудрявцев*). 6. Стихла пісня тихо стало над степом (*С. Скляренко*).

155. Пригадайте і запишіть п'ять прислів'їв чи приказок у формі складних безсполучникових речень, між частинами яких стояло б тире.

156. Прочитайте текст, правильно інтонуючи речення. Поясніть усі орфограми й пунктограми.

Іван Франко сидів на березі Черемоша і думав: скільки інформації несе вода! Зараз літо – плывуть у його хвилях пелюстки гірських квітів. Прийде з гори осінь – попливуть зверху жовті, багряні листки. Обміліє річка, посвітліє, похолодніє – на гірських луках зима. А підніметься, забурлить, потемніє – прийшла весна.

Не зможу підніматися в гори – сяду вниз біля Черемоша. Він розкаже все, що відбувається там, на вершинах, за хмарами (*В. Тиха*).

157. Виберіть із поданих складних безсполучникових речень те, у якому між частинами треба ставити тире.

а) Книга джерело знань (*Нар. творчість*).

б) Пахнуть росою гаї попелясті лячно шипшина достигла тремтить (*М. Лазарчук*).

в) Одчинились двері горобина ніч (*П. Тичина*).

г) Ще пам'ятаю на воді дрижачі іскри ранок сіє (*Б.-І. Антонич*).

158. Розставте розділові знаки. Перекладіть українською мовою і запишіть парами. Порівняйте, чи однакові смислові відношення в складних безсполучникових реченнях обох мов позначаються на письмі тире.

1. Złamiesz choć jeden warunek już cała umowa na nic. 2. Nie obmawiaj nikogo nie będą siebie obmawiali. 3. Będziesz dobrze się uczył będziesz dobrym fachowcem. 4. Wyrosły ci skrzydła musisz latać! (*Із підруч.*).

§ 22. Синонімічність складних речень із сполучниковим, безсполучниковим зв'язками й простих речень

159. Пригадайте, що таке синоніми. Порівняйте пари речень. Чим відрізняються речення в кожній парі? Зробіть висновок про зміст поданих речень та їх структуру.

1. Людина вмирає, а людство безсмертне (*В. Сухомлинський*). – Людина вмирає – людство безсмертне. 2. Будеш сіяти з сумом – вродить печаль (*М. Стельмах*). – Якщо будеш сіяти з сумом, то вродить печаль. 3. Багато відтоді води сплигло.

Зміни у світі сталися грандіозні. Епоха народила тисячі нових понять, нових слів. – Багато відтоді води сплигло, зміни у світі сталися грандіозні, епоха народила тисячі нових понять, нових слів (Олесь Гончар).

Смислові відношення в складних безсполучникових реченнях визначаються змістом частин, що входять до їх складу. Через те що в складних безсполучникових реченнях відсутні сполучники і сполучні слова, смислові відношення між їх частинами виражені не так чітко, як у складносурядних і складнопідрядних реченнях. І все ж таки складні безсполучникові речення часто синонімічні до сполучникових: *У товаристві лад – усяк тому радіє* (Л. Глібов). – *У товаристві лад, і всяк тому радіє. – Якщо в товаристві лад, то всяк тому радіє.*

Зверніть увагу!

1. Складні безсполучникові речення з однорідними частинами синонімічні до складних сполучникових складносурядних речень: *Не дорогий твій подарунок – дорога твоя пам'ять. – Не дорогий твій подарунок, а дорога твоя пам'ять.*

2. Складні безсполучникові речення з неоднорідними частинами синонімічні до складних сполучникових складнопідрядних речень: *Сьогодні я маю право назвати себе щасливим: я пізнав творчу радість* (Л. Дмитерко). – *Сьогодні я маю право назвати себе щасливим, бо я пізнав творчу радість. Вернувся він – вже смеркло* (Панас Мирний). – *Коли вернувся він, то вже смеркло.*

3. У простому реченні один логічний наголос, а в складному їх стільки, скільки є частин. Наприклад: *Минули літа молодії. Холодним вітром од надії уже повіяло. – Минули літа молодії, холодним вітром од надії уже повіяло* (Т. Шевченко).

Проте вставити сполучник чи сполучне слово у складне безсполучникове речення не завжди можливо, як і опустити їх у складному сполучниковому, щоб перетворити на безсполучникове. Порівняйте: *Он глянь: вже лицарі летять народ з неволі визволять* (Олександр Олесь). *Не русалонька блукає – то дівчина ходить* (Т. Шевченко) –

вставити будь-який сполучник замість двокрапки чи тире неможливо. *Якби не поезії дивнії чари, убогі жили б ми, понури, як хмари* (І. Франко) – перетворити на безсполучникове неможливо.

160. Доберіть усі можливі синонімічні конструкції до поданих речень.

1. Настане час. Ти зустрінеш друга.
2. Прийде осінь. У засіках буде хліб золотий.
3. У сріблястих житах перегукувались перепели. У небі дзвеніли жайворонки.
4. Вода все змиє. Злого слова не змиє ніколи.

161. Замініть складні сполучникові речення безсполучниковими і запишіть їх. Поставте відповідні розділові знаки. Порівняйте речення. Зробіть висновок про те, які конструкції більш вправні, виразніші, й поясніть.

1. Розум без книги, що птах без крил (*Нар. творчість*).
2. Як не буде птахів, то людське серце стане черствим (*За М. Стельмахом*).
3. Не залишай книжку недочитаною, бо головне може бути попереду (*І. Наумченко*).
4. Є тисячі шляхів, але один лиш мій (*В. Симоненко*).
5. На морі ставало темно, тому що з берега насувала важка чорна хмара (*За О. Донченком*).
6. Піднялися крила сонних вітряків, і черешню білу вітер розбудив (*М. Рильський*).

162. Спишіть, опускаючи виділені слова і розставляючи відповідні розділові знаки. Доповніть текст кількома складними безсполучниковими реченнями.

1. *Коли* зійшло сонце, ми пішли в похід.
2. За ніч усі відпочили, *тому* йшли швидше.
3. Наближалася обідня пора, *але* ми не зупинялися.
4. *Якщо* зробимо перерву, *то* втратимо багато часу.
5. Ми маємо піднятися на вершину до заходу сонця, *тому* треба поспішати.

163. а) Прочитайте вірш. Визначте тему, доберіть заголовок.

Нічка тиха і темна була.
 Я стояла, мій друже, з тобою,
 Я дивилась на тебе з журбою,
 Нічка тиха і темна була...
 Вітер сумно зітхав у саду.

Ти співав, я мовчазна сиділа,
Пісня в серці у мене бриніла,
Вітер сумно зітхав у саду...

Леся Українка

- б) Знайдіть складні безсполучникові речення, укажіть на смислові відношення між їх частинами. Якими реченнями можна замінити складні безсполучникові речення? Запишіть їх парами. Як змінився текст? Обґрунтуйте доцільність ужитих речень у вірші.

164. а) Доведіть, що подані афоризми є складними безсполучниковими реченнями. Зробіть синтаксичний розбір цих речень.

1. Друг каже у вічі, ворог – поза очі.
2. Пам'ятай: смак визначається не по шкаралупі, а по ядру.

- б) Складіть міні-твір, увівши в текст один із афоризмів.

§ 23. Узагальнення вивченого з теми «Складне безсполучникове речення»

165. Пригадайте правила пунктуації у складних реченнях. Запишіть текст, розставивши розділові знаки.

ПРАВИЛА НАРОДНОГО ЕТИКЕТУ

Ще з дитячого віку батьки привчали дітей першими виявляти словесний етикет. Не стояла остронь і школа. Наш учитель завжди нагадував Людина яка не привіталася вважайте обруднила себе так само як щоранку ви вмиваєтесь маєте й вітатися зі старшими.

Щоб затвердити ці форми він вивісив у класі Правила народного етикету і зобов'язав усіх вивчити їх. Серед того переліку були й такі зайшов до хати зніми головний убір і при-

вітайся не чекай поки тобі скажуть здрастуйте а сам відкажи добридень якщо повз вас проходить старший устаньте й чемно привітайтеся. До правил додано й афоризми Бережи хліб на обід а слово на відповідь Краще не домовити аніж переговорити Що маєш казати то наперед обміркуй Умій вчасно сказати і вчасно замовкнути Коли сам добре не знаєш то краще змовчи Не хочеш почути дурних слів не кажи їх сам Умієш говорити навчись і слухати Краще мовчати ніж брехати Дав слово виконай його Говори мало слухай багато а думай ще більше (За В. Скуратівським).

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Яке складне речення називається безсполучниковим?
2. На які дві основні групи поділяються складні безсполучникові речення?
3. Яку роль відіграє інтонація у складному безсполучниковому реченні?
4. Коли у складному безсполучниковому реченні ставлять кому і крапку з комою?
5. Назвіть умови, коли в складному безсполучниковому реченні ставлять двокрапку.
6. Коли в складному безсполучниковому реченні ставлять тире?

Схема аналізу складного безсполучникового речення

1. Аналізоване речення.
2. Яке це речення за метою висловлювання, емоційним забарвленням (розповідне, питальне, спонукальне, окличне).
3. Яка інтонація є засобом зв'язку частин безсполучникового речення.
4. Кількість частин, що входять до складу речення (виділити кожна з них).
5. Речення з однотипними (однорідними) частинами, з різнотипними (неоднорідними) чи ускладненого типу. Які смислові відношення існують між частинами складного безсполучникового речення.
6. Якими засобами виражені смислові і синтаксичні зв'язки між частинами речення (співвідношення часових, видових і способових форм дієслів-присудків, порядок розташування частин, спільний другорядний член речення).
7. Перша частина (аналіз за схемою простого речення).
8. Друга частина (аналіз за схемою простого речення).
9. Розділові знаки в складному безсполучниковому реченні.
10. Схема речення.

Зразок аналізу складного безсполучникового речення

Відбилися зорі у воді, Летять до хмар тумани... (Олесь Гончар).

1. Речення розповідне, неокличне.
2. Безсполучникове, засобом зв'язку частин є інтонація переліку, що виражає логічну однорідність.
3. Речення складається з двох частин:
  - а) *Відбилися зорі у воді*; б) *Летять до хмар тумани*.
4. Речення з однотипними частинами. Між ними єднальні відношення (перелік сумісних явищ).
5. Частини з'єднані між собою, крім інтонації, співвідношенням способових (дійсний спосіб) форм дієслів-присудків.
6. *Відбилися зорі у воді* – двоскладне, поширене, повне, неускладнене.
7. *Летять до хмар тумани* – двоскладне, поширене, повне, неускладнене.
8. Частини речення відокремлюються між собою комою.
9. Схема речення: [ ], [ ].

166. Виконайте синтаксичний розбір речень.

1. У хустках всміхаються личка жоржин,
У смушках сховались коралі шипшин,
У ряднах нап'ятих стоять нагідки,
Всі чорнобривці наділи шапки.

Олександр Олесь

2. Я зростав на оцій неспокійній веселій землі,
Ці сади над Дніпром навесні квітували для мене.

Л. Первомайський

167. Виконайте рівневі завдання.

I рівень

1. Серед наведених речень укажіть складне безсполучникове:
  - А Сонце блищить, а мороз тріщить (*Нар. творчість*).
  - Б Підходиш ближче – нема нікого (*Л. Костенко*).
  - В Засуджують те, чого не розуміють (*Нар. творчість*).
  - Г Відберіть у людини мову, і вона здичавіє (*І. Цюпа*).
2. Правильно поставлені розділові знаки у реченні:
  - А Радіє колесо на хаті: лелеченята сплять у нім (*М. Вінграновський*).

- Б** Менше говори: більше почувеш (*Нар. творчість*).
- В** Працею старанно, дні пройдуть немарно (*Нар. творчість*).
- Г** Літо з дощами, осінь з грибами (*Нар. творчість*).
- 3.** Поданій схемі [ ], [ ], [ ], [ ] відповідає речення:
- А** Усміхаюся до тебе мріями, ми з тобою не маєм мрій (*Л. Дмитерко*).
- Б** Часом присниться синій барвінок, сивий полин, сум чебрецевий, озеро в лісі (*В. Стус*).
- В** Кожна птиця має свій голос, кожне поле має свій колос, кожна справа – свої почини, кожна казка – свої причини (*Л. Костенко*).
- Г** Наснився сад у веснянім цвіті, струнка берізка край воріт і найдорожча в цілім світі матуся сива на дворі (*М. Бакай*).

II рівень

- 4.** У реченні *Не повернуть минулого ніколи .. воно пройшло і вже здається миттю* (*М. Рильський*) на місці пропуску треба ставити
А кому   **Б** тире   **В** крапку з комою   **Г** двокрапку
- 5.** У реченні *Забудеш рідний край .. тобі твій корінь всохне* (*П. Тичина*) на місці пропуску треба ставити
А двокрапку   **Б** крапку з комою   **В** тире   **Г** кому

III рівень

- 6.** Розставте розділові знаки, побудуйте схему речення
 Сонце червоно граючи сідало захід палав наче пожежею
 (*Панас Мирний*).

IV рівень

- 7.** Складіть зв'язний текст на тему «Що означає любити» (чотири-п'ять речень), використовуючи складні безсполучникові речення з різними смисловими відношеннями.

168. Розв'яжіть ребус. Відгадайте назву міста України.

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ З РІЗНИМИ ВИДАМИ ЗВ'ЯЗКУ

Це потрібно знати:

яке речення є складним із різними видами зв'язку.

Цього необхідно навчитися:

будувати складне речення з різними видами зв'язку та використовувати в мовленні.

Це треба запам'ятати:

розділові знаки між частинами складного речення з різними видами зв'язку.

Над цим варто замислитися:

«Ми повинні прагнути не до того, щоб нас кожен розумів, а до того, щоб нас не можна було не розуміти» (*Вергілій*).

§ 24. Поняття про складне речення з різними видами зв'язку.

Складне речення зі сурядним і підрядним зв'язком

169. Прочитайте речення. Визначте кількість частин, із яких складається кожне речення. Яким зв'язком поєднані частини речень?

1. Молодь – майбутнє людства, і від того, якою вона буде, багато залежить, яким буде суспільство (*Ю. Мушкетик*).
2. Учися, дитино, бо доля не мати, шукать її треба – сама не прийде; лиш той її має, той щастя зазнає, кому розум сонцем у голівці зійде (*В. Масляк*).

Поряд із складними сполучниковими (складносурядними та складнопідрядними) і безсполучниковими реченнями виділяють в окремий різновид **складні речення з різними видами синтаксичного зв'язку**. Їх ще називають багатокомпонентними реченнями, або **складними синтаксичними конструкціями** (zdaniami wielokrotnie złożonymi (wieloczłonowymi)).

У реченнях цього типу одночасно наявні сполучниковий (сурядний і підрядний) або сполучниковий і безсполучниковий зв'язки. Це зумовлено змістовими і синтаксичними

відношеннями між частинами таких конструкцій. Тому залежно від наявності видів зв'язку виділяють такі типи речень:

1) **складне речення зі сурядним і підрядним зв'язком:** *Дерева стоять похнюпившись, і чути, як падають їхні сльози на землю* (В. Підмогильний);

2) **складне речення зі сурядним і безсполучниковим зв'язком:** *У лісі було тепер зовсім тихо; внизу яром клубилася мряка, а вершки дерев уже купалися в рум'яній заграві* (І. Франко);

3) **складне речення з підрядним і безсполучниковим зв'язком:** *Серце людське відкривається лише назустріч доброму серцю, дружбою обдаровують лише тоді, коли бачать у тобі щирого друга* (Ю. Збанацький);

4) **складне речення зі сурядним, підрядним і безсполучниковим зв'язком:** *Люблю я дощ рясний, що гучно з неба летиться: після дощу того уся земля цвіте, і ліс, покритий краплями блискучими, сміється* (М. Рильський).

Розділові знаки в таких типах речень ставлять за тими самими правилами, що й у відповідних сполучникових чи безсполучникових конструкціях: *Жде спрагла земля плодотворної зливи, і вітер над нею гуляє бурхливий* (І. Франко) – це складносурядне речення. *Уночі був приморозок, бо суха трава біліла від інею* (В. Гжицький) – це складнопідрядне речення. *Сонце і повітря лоскочуть щоки, а зелень ялинових гілок виглядає з-під снігу так свіжо, що, здається, надворі стоїть весна, одягнена у білі шати* (М. Коцюбинський) – складне речення зі сурядним і підрядним зв'язком.

170. Прочитайте речення. З'ясуйте їхні типи, користуючись вище поданими правилами.

1. Він заграв – і з перших звуків усі збагнули, що він був майстром своєї справи (*Марко Вовчок*). 2. Той, у кого порожня душа, не може бути справжнім другом, він не відчуває людяності в дружбі (*В. Сухомлинський*). 3. Вільно і широко розляглись зелені поля; не тіснили їх похмурі ліси, не давили високі гори, і далеко – далеко сягало око вздовж ланів та не-

величких гайків, що зеленими вершечками виглядали з ярів та балок (*В. Винниченко*). 4. День згаса за обрієм, ліг туман долиною, і зоря в небі скоро спалахне (*Д. Луценко*).

У складних реченнях зі сурядним і підрядним зв'язком (zdaniach wielokrotnie złożonych współrzędnie i podrzędnie) між одними частинами зв'язок сурядний, між іншими – підрядний. За будовою такі речення різні:

1. Від одної з частин, з'єднаних сурядним зв'язком, залежить одна або кілька підрядних. Наприклад, *Хвилі світла лились з неба, і чорні тіні десь поцезли, неначе сонячне сьйво загнало їх у землю* (*М. Коцюбинський*).

2. До кожної з частин, з'єднаних сурядним зв'язком, належить одна або кілька підрядних: *Як швидко минають дні, коли у людини є хліб і вода, і як повільно течуть вони, коли немає ні ковтка води* (*С. Скляренко*).

3. Дві чи кілька частин, з'єднаних сурядним зв'язком, мають спільну підрядну: *Де на круті й високі хвилі ударять звечора дощі, там ходять хмари посивілі і глоду хмуряться куці* (*А. Малишко*).

Зверніть увагу! Між двома сурядними частинами, що з'єднані сполучниками *і, й, та (і)*, якщо вони мають спільну підрядну, коми не ставлять.

4. Складні речення зі сурядним і підрядним зв'язком мають три і більше частини, засобами зв'язку між якими є сполучники сурядності, підрядності або сполучні слова.

171. Проаналізуйте речення. З'ясуйте, якими засобами виражаються в них смислові відношення. Поясніть розділові знаки. Зробіть синтаксичний аналіз одного з речень, скориставшись поданою інформацією.

1. Цілу ніч сік дрібний дощ, а хмари так були закутали гори, що небо і земля творили одну темну пропасть (*Р. Купчинський*). 2. Спустився вечір, і одразу похолоднішало, хоч удень була нестерпна спека (*Олесь Гончар*). 3. Іван на мить завагався, що йому далі діяти, але на довгі міркування не було часу (*Т. Микитин*). 4. Ще той папір від часу не зотлів, і пам'ятка лишилась людям здавна, де за неграмотних французьких королів підписувалась Анна Ярославна (*Д. Павличко*).

Синтаксичний розбір складного речення з різними видами зв'язків

1. Записати чи прочитати речення.
2. Указати частини, з яких складається речення.
3. Установити види зв'язку між частинами складного речення.
4. Пояснити розділові знаки.
5. Побудувати схему речення.
6. Дати характеристику складному реченню.
7. Розібрати кожну частину як просте речення.

Зверніть увагу! Складні речення з різними видами зв'язку є ознакою книжного мовлення, але їх функції в різних стилях неоднакові.

У науковому стилі складні речення з різними видами зв'язку служать засобом вираження складних думок, допомагають чітко й послідовно викласти матеріал. Найчастіше тут використовуються речення інформаційного характеру з підрядним і сурядним зв'язком. У художньому і публіцистичному стилях такі речення виконують образну функцію. Уміле їх використання, разом із простими конструкціями, робить мову художніх чи публіцистичних текстів багатогою, гнучкою, образною.

- 172.** а) Прочитайте текст. Визначте його стиль і тип мовлення. Випишіть складні речення зі сурядним і підрядним зв'язком. Поясніть розділові знаки, накресліть схеми.

Серед народів багатонаціональної України є чимало кримських греків. *Купно* вони живуть у Донецькій області, у Приазов'ї, а свій родовід кримські греки ведуть від тих, які в сиву давнину заснували міста-держави в Криму і прибули туди за візантійських часів. Мова українських греків значно відрізняється від тієї, якою розмовляють у сучасній Греції, і це пов'язано з тим, що тривалий час ці греки розвивалися відірвано від рідної землі. Цю мову називають румейською (*Із журн.*).

- б) Поясніть значення виділеного слова, доберіть до нього синоніми.

173. Спишіть речення. Поставте розділові знаки. Зробіть синтаксичний розбір одного речення (на вибір).

1. Десь промчав поїзд а мені здається що то промчало мое життя і назавжди стерло у моїй пам'яті образ неповторної молодості (*П. Колесник*). 2. Правда колись він бачив далекі краї де сонце і море навперейми намагались розгорнуть перед ним свої дива але то було давно і буденне життя ущерть занесло попелом згадки (*М. Коцюбинський*). 3. Не злякать вам нікого холодні сніги бо розтопить вас сонце блискуче і нечуваний сміх залуна навкруги як тікати ви будете з кручі (*Олександр Олесь*). 4. Важким холодним сном за хатою спала земля та високо над нею тріпались зорі наче в небесному акваріумі грали золоті рибки (*М. Коцюбинський*). 5. Не знаю скільки пройде весен але тебе несу я в серці (*Олександр Олесь*). 6. Море так невинно голубіє під стінами скель і сонце так світить ласкаво що аж каміння сміється (*М. Коцюбинський*).

174. Доповніть складносурядні речення підрядними частинами. Поясніть, зміну змісту речення.

1. Де-не-де біля вирв сивіє безводний полин або кущиться пахучий чебрець (*Олесь Гончар*). 2. Чи тільки терни на шляху знайду, чи стріну, може, де і квіт барвистий? (*Леся Українка*). 3. Горів в мені огонь любові, та він не міг зігрить нікого (*П. Карманський*). 4. Може людина помилятися в людині, але не можуть народи помилятися в народах (*О. Довженко*). 5. Сліпучо спалахнула блискавка, і гуркіт грому сповістив про початок нічної грози (*О. Донченко*). 6. Надворі ще темно, але світанок наближається (*Г. Тютюнник*).

175. Складіть речення зі сурядним і підрядним зв'язком за поданими схемами:

1. [ ], і [ ], (що) .
2. [ ], (як), а [ ], (який).
3. (Коли), [ ] і [ ] .
4. (Як), (як), [ ], і [ ], (щоб).

176. Доберіть із наукової літератури і запишіть три складних речення зі сурядним і підрядним зв'язками польською мовою. Перекладіть їх українською мовою. Порівняйте будову речень в обох мовах. Зробіть висновок.

§ 25. Складне речення зі сурядним і безсполучниковим зв'язком

У реченнях із сурядним і безсполучниковим зв'язком між одними частинами встановлюються сурядні відношення, які реалізуються за допомогою сполучників сурядності, натомість між іншими частинами встановлюються безсполучникові зв'язки. Такі речення складаються з трьох і більше частин. Усі частини цих речень синтаксично рівноправні: *Рожевий пил спадав, синіло все кругом, і коси золоті зоря влітала в трави* (В. Сосюра) – [ ], [ ], і [ ].

177. Розгляньте таблицю. Доберіть аналогічний приклад до першого різновиду складного речення з таблиці.

Різновиди складних речень	Приклади	Схеми речень
Складні речення зі сурядним сполучниковим і безсполучниковим зв'язком	<i>І вже не такими жаданими стають вечори, і не так трепетно сяють зорі, не так бенкетно тривожиться в тиші прочахле серце...</i> (М. Стельмах).	I [ ], і [ ], [ ].
Складні речення з безсполучниковим і підрядним сполучниковим зв'язком	<i>І видно: аж-аж-аж ген до того ліска, куди око дістає, дорогою вози потяглися</i> (Остап Вишня).	[ ] : [, (куди),].
Складні речення зі сполучниковим сурядним і підрядним та безсполучниковим зв'язком	<i>Ні, не від часу тьмяніють дати, І ржавіє голос, душа і перо, Час – тільки те, що можна віддати Людям на щастя і на добро</i> (Д. Павличко).	[ ], і [ ], [ ], (що).

178. Виберіть із поданих речень те, яке відповідає характеристиці: складне речення зі сурядним і безсполучниковим зв'язком.

а) Якби не ви, мої ліси і луки, якби не ви, джерела поміж трав, я б мучився від ніжності й розлуки, я б від черстої спраги умирав (М. Сингаївський).

б) Ущухло серце джерела: криниця тьмяна обміліла й всохла (В. Стус).

в) Що б в житті ми не робили, де б у світі не були, ми не будемо самотні – з нами доля буде йти (*С. Горлач*).

г) Сонця співом дзвенять гострі коси, сонця спів у стиглім золоті нив, і шумлять під косою покоси, і в'язальниць доносяться спів (*С. Маланюк*).

179. Прочитайте текст. Випишіть складні речення зі сурядним і безсполучниковим зв'язком. Побудуйте схеми цих речень.

За хмарами куталось сонце; воно зрідка опускало під краї неба імлаві просвітки, і тоді земля трималась на них, мов колиска. Навколо тихо бринів золотий півсон передосіннього степу. Здалеку, наче по блакитній воді, поволі пропливав орач, а за ним, біля самого берега, вітряки намотували на свої крила бабине літо, праця на полі завершувалася...

Мені інколи здається, що я теж схожий на вітряка, який основою, хрестовиною тримається чорної, репаної землі, а крилами жадає неба... (*За М. Стельмахом*).

180. а) Спишіть, розставляючи розділові знаки. Зробіть синтаксичний розбір двох перших речень.

1. Був травень ніч стояла погідна місячна де-не-де білими сніговими вогниками переблискували зірки але їх було мало і світло їхнє здалося сліпим і німим у повені місячного сйва (*С. Гуцало*). 2. Стугоняць дзвеняць молоти іржуть коні

поміж дорослими бігають меткі малюки і в загальний гамір влітаються їхні дитячі голоси (А. Хижняк). 3. По вигону сивіє роса а там за вербами так небо палає сонечко сходить (А. Тесленко). 4. Ніч видалася несамовита запеклий мороз забивав дух а снігова буря валила з ніг (Яків Баш). 5. Кораблі заводять допоміжні якорі ланцюги натягуються залізною гарчать і тоді вилітають на палубу матроси треба рятувати корабель (Д. Ткач). 6. Земля була вкрита шаром сніжно-білої солі під низьким ранковим сонцем вона здавалась рожевою але в полудень вона стала сліпучо-білою (З. Тулуб).

б) Поясніть правопис слів *сніжно-білої, сліпучо-білою*. Виконайте словотвірний аналіз цих слів.

181. Гра «Хто швидше». Складіть за поданими схемами речення.

- а) [ ], [ ], але [ ].
 б) [ ]: [ ], і [ ].
 в) [ ] – [ ], [ ], а [ ].

182. Складіть текст реклами на тему «Природне багатство Карпат», використовуючи складні речення зі сурядним і безсполучниковим зв'язком.

183. Уявіть ситуацію: вам потрібно розказати про складні речення зі сурядним і безсполучниковим зв'язком однокласникові, який пропустив урок на цю тему. Напишіть розповідь, ілюструючи її прикладами.

184. Перекладіть українською мовою та запишіть. Поясніть розділові знаки.

1. Noc zapadła, góry ledwo majączeją swą ciemną ścianą, pędzą w ciemnościach niestrudzone, niewstrzymane potoki i ksykają gdzieś w mroku nietoperze. 2. W polach i nad drogą zaczynały się wyłaniać z mroków kontury drzew, potem zamajaczyły sznury zagonów, a potem droga coraz wyraźniej pokazywała swój obraz. 3. Dzień był słoneczny, ale wiał silny wiatr, zawody zostały odwołane. 4. Chmury trzeci dzień płyną z zachodu na wschód, deszcz kropi bez przerwy, lecz nadal jest ciepło i duszno. 5. Od rana straszło niepogodą, ale w południe chmury poszły wyżej, ruszył się energiczny wiatr i wypogodziło się, i wyruszyliśmy na wycieczkę (Із підруч.).

§ 26. Складне речення з підрядним і безсполучниковим зв'язком

185. а) Дайте відповіді на запитання:

1. Які види підрядного зв'язку ви знаєте?
2. Якими засобами виражають підрядний зв'язок?
3. За допомогою чого виражають безсполучниковий зв'язок між частинами складного речення?

б) Прочитайте речення. Поясніть смислові відношення між їхніми частинами.

1. Давня істина: щоб запалювати, треба самому горіти (*Є. Колодійчук*). 2. Навколо рівно поблискував сніг, він був ще таким молодим, що навіть одсвіт зірок не тремтів на ньому (*М. Стельмах*). 3. Дзвони грають зарання, бо зоря сходить рання, дзвони грають, вітають, бо зоря є ясна, дзвони грають зарання, від самого світання, дзвони грають, вітають, воскресає весна (*Б.-І. Антонич*).

Серед складних синтаксичних конструкцій виділяють складні речення, частини яких можуть поєднуватися сполучниковим підрядним і безсполучниковим зв'язком. У таких реченнях засобами зв'язку між одними частинами виступають підрядні сполучники або сполучні слова (займенники чи прислівники), між іншими – інтонація та зміст: *Книги – морська глибина: хто в них пірне аж до дна, той, хоч і труду мав досить, дивнії перли виносить* (*І. Франко*).

186. а) Прочитайте текст. Визначте складні речення з підрядним та безсполучниковим зв'язком. Проаналізуйте їхню будову. З'ясуйте комунікативне завдання таких речень.

Кияни знають: від Сінного базару, а також через подвір'я будинків парного боку Житомирської вулиці можна потрапити на край урвища, з якого біжать стежки на Поділ: через Кожум'яки і Дегтярі, через Гончарівку і Воздвиженську, повз гору Замкову просто до Щекавиці й праворуч – на Житній базар. Золотої осені тут дуже гарно, тихо, ніхто б зроду не сказав, що близько велике місто: під горою поп'ялися садки, мирно в долині розташувалися подвір'я нащадків славних колись кожум'як, гончарів, дегтярів й інших не дуже приві-

лейованих ремісників, відтиснутих до Дніпра в ці яри більш багатими цехами.

Коли сісти на цім белебні, очей не відірвеш від церкви Андрія, яку збудував Растреллі, так вона мило підноситься над Дніпром, над нею мчать швидко розметані хмари, важко позбутися уяви, що будова не рухається й не пливе кудись у далеч за Дніпро (За Ю. Яновським).

б) На основі опрацьованого тексту створіть мультимедійну презентацію про українські народні ремесла. Складіть невеличку розповідь до слайдів у формі складних речень із підрядним та безсполучниковим зв'язком.

187. Спишіть речення, знімаючи скісні риси і вставляючи пропущені букви в словах. З'ясуйте, якими засобами виражаються смислові відношення між частинами речень. Доведіть, що це речення з підрядним і безсполучниковим зв'язком. Поясніть розділові знаки. Зробіть синтаксичний розбір останнього речення.

1. Ольвія на/знак згоди махнула головою: вона, мовляв, розуміє, що треба в..сти себе тихо, й оглянулась, шукаючи очима ту небе..пеку, що їй загрожувала (В. Чермерис). 2. Сонце вже котилось на захід, над полями здіймалась ле..ка пара, в небі, як листя осики, тріпотіли крильцями жайворонки, зеленим соком душіли трави, в які прич..пурилися горбки (Петро Панч). 3. Оці не/бачені раніше простори півдня, оці дніпровс..кі береги, що все ширше розступають..ся, – все вражало дівчат

новизною; здавалось, мов/би не/чутно відчиняють..ся по/переду якісь в..л..чезні брами в новий широкий світ, де все омріяне здійснюєт..ся, де все найкраще збудет..ся (*О. Довженко*).

4. Дрібні хвилі котилися одна за одною, танули; пахло свіжістю й вологим камін..ям; на зеленій траві, що вип..налася з берега лагідною й мовчазною косою, бавився гурт дітей, хлопчики й дівчатка гналися за червоним м'ячем, який лунко бамкав, коли по ньому били ногами (*Є. Гуцало*).

188. Установіть відповідність між реченнями та схемами до них.

- 1) [ ]: [, (що),] – [ ] .
- 2) [ ] , (що); [ ] , (що) .
- 3) [ ] : [ ] , (який) .

а) Але дивно: на судні не було й прапора, який би вказував на державну приналежність (*Д. Ткач*).

б) Затям: з-поміж турбот, що їх дарує днина, над дріб'язок халец, пустих звитяг, у серці височіє Батьківщина – понад усе її священний стяг (*С. Йовенко*).

в) Моя душа ніколи не забуде того дарунку, що весна дала; весни такої не було й не буде, що за вікном цвіла (*Леся Українка*).

189. Спишіть, розставте і поясніть розділові знаки. З'ясуйте зв'язки між частинами складних речень.

Ніколи в житті за винятком хіба бібліотеки не бачив Яновський стільки книжок в однієї людини книги стосами лежали на письмовому столі на стільцях на підвіконні на широкій отаманці що притулилася до стіни. Книжки заволодівши кімнатою витискали з неї її власника навіть для того щоб посадити гостя Микола Григорович змушений був перекласти на підлогу купу книжок. Яновський зачудованим поглядом дивився на вчителя як могла одна людина за такий короткий вік прочитати стільки книжок що були мабуть чи не на всіх мовах Європи. Здавалось сів би зараз за ці книжки і не встав би поки б не прочитав до останньої така жадоба до знання прокинулася в ньому (*За О. Полторацьким*).

190. Складіть три речення з підрядним і безсполучниковим зв'язком на тему «Роль знань і досвіду в житті людини».

191. Доповніть безсполучникові частини підрядними так, щоб утворилися складні речення з підрядним і безсполучниковим зв'язком.

1. Дивовижна доля «Кобзаря»: ... . 2. ..., наскрізно струменить у них світлий образ Дніпра і мріє синя далеч українських степів. 3. Книга формувалася поступово, рік за роком, ... 4. У «Кобзарі» поет висловив насамперед самого себе: ... .

192. Перекажіть українською мовою, використовуючи складні речення з підрядним і безсполучниковим зв'язком.

Księżyc wisiał wprost okien, napelniał pokój niebieskawym pyłem i rozlewał potoki łagodnego światła na uspięne miasteczko i na szerokie pola, nad którymi rozwłóczyły się szkliste mgły; ze zbóż sennie szumiących wznosił się chrzęst świerczków polnych; odpowiadały im chóry żab, które podnosiły z bagnisk głośny rechot. Milkły po chwili, aby dać głos innym chórom, usadowionym na dalszych błotach, przez które wlokły się promienie księżyca niby ostrza złote; za jakiś czas robiła się cisza tak głucha, że słychać było kapanie rosy spływającej z liścia na liść (*За В. Реймонтом*).

§ 27. Складне речення зі сурядним, підрядним і безсполучниковим зв'язком

193. Прочитайте речення. Визначте смислові відношення та засоби зв'язку між його частинами. Накресліть схему речення, зробіть висновок про його тип, скориставшись поданою нижче інформацією.

Колись малим хлоп'ям я чув на луках, як вигравав невидимий оркестр: трава ледь-ледь на вітрі шурхотіла, мов скрипалів ансамбль дзвінкоголосий, сюрчали коники у лад їй, в унісон (*Л. Ковальчук*).

Складне речення зі сурядним, підрядним і безсполучниковим зв'язком – один із типів складних синтаксичних конструкцій, між частинами якого існують різні види сполучникового сурядного, підрядного та безсполучникового зв'язку: *Багато сходив я стежок і доріг, подій пережив я багато, та серце жагуче я й вірне зберіг, щоб чесно сьогодні ступить на поріг старої батьківської хати* (М. Марфієвич).

Уживання складних речень зі сурядним, підрядним і безполучниковим зв'язком у мовленнєвій практиці підтверджує можливість вищого ступеня розвитку мови, пов'язаного з вищою формою мислення людини, ускладненням її свідомості, світорозуміння, ускладненням форм спілкування.

- 194.** а) Прочитайте вірш. Яка його головна думка? Сформулюйте її у формі складного речення зі сурядним, підрядним і безполучниковим зв'язком і запишіть.

Восени прилітають невідомі птаці,
 З дивним криком падають на ріку,
 І стрілець сам не знає: може, то тільки сниться,
 Що весною він бачив саме таку.
 Восени кожен день – якась відміна:
 То зів'яла стеблина, то зелений поживк...
 Восени розумнішою стає людина
 І ще м'якшим – трави прим'ятої шовк.
 Восени залягає риба в ковбанах,
 Щоб немудрі якісь бачити сни...
 Осінь, звісно, пора розмов останніх, –
 Але й сходить пшениця теж восени!

М. Рильський

- б) Складіть за ілюстрацією складне речення зі сурядним, підрядним і безполучниковим зв'язком. Зробіть синтаксичний розбір цього речення.

195. Розгляньте схеми. Відшукайте серед них схему поданого нижче речення.

- а) [ ], [ ], [ ], (що).
 б) [ ], [ ], а[(що),], (що).
 в) [ ], [ ], а[ ], (що), (що).

Забіліли сади лебединими зграями, снить зелена земля урожаями, а блакить аж напнуласть вітрилами над мінливими небосхилами, над просторами, над дорогами, що у даль лягли за порогами, що овіяні щедро веснами та ще й мріями пречудесними (*М. Нагнибіда*).

196. а) Прочитайте текст. Знайдіть і выпишіть складне речення зі сурядним, підрядним і безсполучниковим зв'язком. Накресліть схему, поясніть розділові знаки.

Лідія Іванівна – дружина коломийського лікаря Йосипа Михайловича Коса – була матір'ю двох дочок і трьох синів... Для всіх дітей мати палила в грудях густу, сонцем настояну кров; усіх купала у воді з любистком, яку до зірничі набирала в Пруті, і всі вирости нівроку: дужі, гарні, мудрі і співучі. Та в домашньому хорі найвиразніше звучав голос Анатолія в пісні «Закувала та сива зозуля». Мати акомпанувала на старенькому фортепіано – ронила в дитячі душі зерна романтики, відваги, любові до рідної землі, так і виріс знаменитий композитор Кос-Анатольський (*За П. Інгульським*).

б) Прослухайте згадану пісню в аудіозапису.

в) Створіть мультимедійний проект «Захоплення сучасної молоді». Прокоментуйте слайди складними реченнями зі сурядним, підрядним і безсполучниковим зв'язком.

197. Додайте до головної чи підрядної частини інші таким чином, щоб утворилися складні речення зі сурядним, підрядним і безсполучниковим зв'язком.

1. Незважаючи на грандіозні успіхи й науково-технічні досягнення інформатизації, людей тривожить питання: ... .
 2. А найголовніше – на скільки рівними будуть можливості кожного народу користуватися благами електроніки, ...
 3. Чи збережеться неповторність культури народу, ...
 4. Творчий потенціал людського генія безмежний, але ... .

198. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки, поясніть їх.

1. Сказав мені ранок солов'їним криком іди ти в тумани на глибокі луки де копиці сіна обважніли в росах як вовною вівиці в кошарах високих і чекай там хлопче своєї весни (*Т. Осьмачка*).
 2. Стояла тиха і по-своєму хвилююча година згори на верховіття лісу опускався сизий присмерк а внизу з-під кожного куща виповзав туман і тому здавалося що над землею коливалися два неба знизу сіре вище сизе (*М. Стельмах*).
 3. Багрянець сонця зник з дерев небо потемніло але ліс не втрачав своєї краси став таємничий казковий яким тільки може бути ліс у вечірню пору (*В. Гжицький*).
 4. Море било і гризло його як прибережну скелю він став шортський як губка просолився наче канат але душа голубіє у нього як море в годину і очі ховають проміння сонця (*М. Коцюбинський*).

199. Сконструйте багатокомпонентні конструкції за поданими схемами.

- а) [ ], [ ], і [ ], (що).
 б) [ ]: [ ], але [ ], (як), (що).
 в) (Коли), [ ], [ ], а [ ].

200. Перекладіть українською мовою. Визначте смислові відношення між частинами багатокомпонентного речення, накресліть його схему.

Powoli słońce chyliło się ku zachodowi i zapadało w ocean. Na pomarszczonej fali usłał się szeroki słoneczny gościniec, udzierzgał w łuskę złotą, mienił się, połyskiwał, świecił, płonął i ginał gdzieś na dalekościach. Okręt, wpływawszy na tę wstęgę ognistą, zdawał się gonić uciekające słońce. Dym buchający z komina stał się czerwony, zagle i wilgotne liny różowe, majtkowie zaczęli śpiewać, tymczasem promienny krąg stawał się coraz większy i coraz niżej zapadał w toń. Wkrótce połowę już tylko tarczy widać było nad falą, potem tylko promienie, a potem na całym zachodzie rozlała się jedna wielka zorza i już nie wiadomo było na tych blaskach, gdzie się kończy światłość fal, a zaczyna niebo, powietrze i woda, zarówno nasiąkłe światłem, które gasło stopniowo; ocean szumiał jednym wielkim, ale łagodnym szumem, jakby mruczał pacierz wieczorny (*Г. Сенкевич*).

§ 28. Розділові знаки в складних реченнях із різними видами зв'язку

- 201.** Прочитайте вірш. Доведіть, що подане речення складне зі сурядним, підрядним і безсполучниковим зв'язком. Поясніть правила вживання розділових знаків у цьому реченні.

Деся нащадок розгада, можливо,
 Потаємний зміст оцих зусиль:
 Щось нам хоче висловить важливе
 Чорне море язиками хвиль;
 І порвуться незнання тенета,
 І пізнають люди до пуття
 Те, що передумала планета,
 Створюючи на собі життя.

М. Руденко

- 202.** Розгляньте матеріал таблиці, порівняйте з вашими висновками з попередньої вправи. Виділіть нову для себе інформацію.

Розділові знаки в багатокомпонентних реченнях

Правило	Приклад	Схема
У складних багатокомпонентних реченнях розділові знаки ставляться за тими ж правилами, що й у всіх складних реченнях.	<i>Гості вийшли на терасу; звідси був прекрасний вид на сад і на лиман, який блищав на сонці, як дзеркало.</i>	[ ]; [ ], (який).
У складних реченнях із сурядним і підрядним зв'язком сполучники сурядності і підрядності можуть стояти поряд. Між цими сполучниками кома ставиться тоді, коли після підрядної частини немає другої частини складеного сполучника (<i>то, так</i>) або сполучника <i>але</i> (<i>а</i>).	а) <i>Я допомагав дідусяві; це мені подобалось, і, коли він ходив кудись, я залюбки залишався замість нього на пасіці.</i> б) <i>Дівчина дивилася в бінокль на берег, і коли зверталася до капітана, то очі її блищали.</i>	а) [ ]; [ ], і. (коли), [ ]. б) [ ], і (коли), [ ].

У складних реченнях із різними видами зв'язку вживаються такі ж розділові знаки, що і в складносурядному, складнопідрядному та безсполучниковому реченнях.

203. Уявіть собі ситуацію: двоє учнів мають різні думки щодо розділових знаків у поданому реченні.

Один учень вважає, що потрібно таким чином поставити розділові знаки в реченні: *Данило й раніше чув од рибалок, що в цих місяцях завівся з минулого року сом-велетень, і що він хапає не тільки всяку рибу, а й гусей, і вутят, якщо вони пропливають неподалік від його підводного лігва* (Г. Тютюнник).

Інший думає, що той помиляється, і пропонує свій варіант: *Данило й раніше чув од рибалок, що в цих місяцях завівся з минулого року сом-велетень і що він хапає не тільки всяку рибу, а й гусей і вутят, якщо вони пропливають неподалік від його підводного лігва* (Г. Тютюнник).

А ви як думаєте? Поясніть, застосовуючи вивчені пунктуаційні правила.

204. Установіть відповідність між реченнями та їх схемами. Поясніть розділові знаки в кожному реченні.

1. Ще спека не спала, але відчува не спрагу, а втому по-жухла трава, і скаржитесь джміль, оголяючи жало: сон найсолідший йому обірвали (*Л. Талалай*). 2. Ще будучи хлопчиком, Олесь Гончар сам пережив усе те, бо навколо теж був степ, хоч звався він не Таврійським, а полтавським, але він нічим не різнився від південного (*П. Загребельний*). 3. Під Возом Чумацьким дорога волога, але не піднять, не збудити нікого; роса, що крізь пальці колись протекла, крізь пальці ті самі у світ проросла (*Л. Талалай*). 4. На самому краю села, од вигону, стояла невеличка хатка, вікнами на широкий шлях, з-за хатки виглядали невеличкі хлівці, повіточки, а трохи далі – тік, за яким був город (*Панас Мирний*).

1. [ ], (бо), (хоч), але[ ].
2. [ ], але[ ], і [ ] : [ ].
3. [ ], [ ], а [ ], (за яким).
4. [ ], але[ ]; [, (що),].

205. а) Спишіть, розставляючи розділові знаки. Поясніть їх. Зробіть синтаксичний розбір першого й останнього речень.

Сині барви якими пишались гори ще вчора й позавчора коли світило сонце геть зблякли тепер од них залишилися тільки невиразні спомини де-не-де і як усякі спомини вони були далекими від дійсності. Синь тоді встоювалася в міжгір'ях на могутніх плечах вершин вона була вже іншою і зовсім іншою там у небі. А тепер ось вони немов позбулися свого молодого такого безпосереднього прояву радості тепер вони наче ще мудріші якими досі не були й велика умиротвореність сповила їх. Й висока велич гір спадає на твою душу ти починаєш відчувати себе одним цілим із цими вершинами добре й морозно стає від того на душі бо по її долах та поміж її міжгір'ями теж розливаються непереборні обезсилюючі хвилі умиротворення благодущності (*Є. Гуцало*).

б) Опишіть, що ви бачите на ілюстрації, уживаючи складні речення з різними видами зв'язку.

206. Відредагуйте речення і запишіть.

1. Ми думаємо, що люди, які пам'ятають ці події, вони відгукнуться і напишуть нам. 2. На святкування ювілею школи, котре розпочалося рівно в сімнадцять, зібралось багато бувших випускників. 3. Позавчора я отримав повідомлення про грошовий перевід, але до цих пір не можу його взяти, так як пошта погано працює. 4. Привернувши мою увагу краєвид виявився казковим, представте собі: заходяче сонце заливало обрій червоною барвою. 5. Глядачі, сидячі в залі, довго аплодували акторам, а ті, радуючись, кланялись і дякували, одній акторці навіть хтось подарив букет роз, прикольнo так.

- 207.** Продовжіть текст, розвиваючи тему. Використайте у творі речення з різними видами зв'язку. Поставте розділові знаки згідно з пунктуаційними правилами.

ЛІТНІЙ РАНОК

Виходиш уранці на берег річки чи в поле – душа співає: така скрізь краса, такий простір! Сонце піднімається, і, коли край неба стає червоним, починають співати птахи на різні голоси. Повітря вранці особливе: воно прохолодне, свіже, наповнене запахом трав, квітів, річкової вологи...

- 208.** Перекладіть текст українською мовою. Поясніть розділові знаки.

Najbardziej właściwą formą składania życzeń jest kartka świąteczna, nawet, jeśli piszemy te same życzenia do wielu osób, to adresując je, dajemy dowód, że o konkretnej osobie myślimy. Coraz częściej jednak przekazujemy życzenia e-mailem lub SMS-em. Życzenia powinny być zindywidualizowane i to jest podstawowa zasada, i e-mail takie wymogi spełnia, bo jest przecież wysyłany na konkretny adres. Często, jako kontynuacja tradycyjnej pocztówki świątecznej, ma on także formę kartki, tyle że elektronicznej. Niegrzecznie jest wysyłanie tego samego e-maila do kilku adresatów jednocześnie. A co z SMS-em? Życzenia przez telefon też nie są formą najbardziej elegancką, ale w pewnych okolicznościach, jeśli jesteśmy w zażyłych stosunkach, mogą zastąpić kartkę świąteczną (*Ю. Ковалевський*).

§ 29. Синонімічність складних і простих синтаксичних конструкцій

- 209.** а) Прочитайте. Визначте, з яких простих речень утворені складні. Поясніть розділові знаки. Доведіть, що багатоконпонентні речення виразніші, експресивніші, ніж прості.

Хліб підносимо Вам і сіль
На біленькому рушничкові,
Ми вклоняємось аж до землі,
Щоб завжди були ви здорові.
Хай здоров'я ніколи не зраджує Вам,
Будьте завжди такі ніжні, милі й любі,
Хай Вам радість і щастя й любов
Вишиваним цвіте рушником.

Нар. творчість

б) Поясніть написання особових займенників з великої букви.

210. Порівняйте речення з двох колонок таблиці. Сформулюйте висновки про синонімічні речення.

1. <i>За хмарами-хмарами куталось сонце. Воно зрідка опускало під краї неба імлаві просвітки, і тоді земля трималася на них, мов колиска (М. Стельмах).</i>	1. <i>За хмарами-хмарами куталось сонце: воно зрідка опускало під краї неба імлаві просвітки, і тоді земля трималася на них, мов колиска.</i>
2. <i>Я не рухаюсь, але я певен, рись мене виявить. У хижаків є якесь особливе чуття на присутність постороннього (М. Сладко).</i>	2. <i>Я не рухаюсь, але я певен, що рись мене виявить: у хижаків є якесь особливе чуття на присутність постороннього.</i>
3. <i>Місто жило тривогою. Зовсім недавно прокотилася хвиля страйків шахтарів, і тепер воно готувалося до наступних боїв (З газети).</i>	3. <i>Місто жило тривогою: зовсім недавно прокотилася хвиля страйків шахтарів, і тепер воно готувалося до наступних боїв.</i>

211. Поміркуйте і поясніть, які з речень є синонімічними.

1. Надходив вечір. Туристи поверталися з походу. 2. Надходив вечір, і туристи поверталися з походу. 3. Коли надходив вечір, туристи поверталися з походу. 4. Надходив вечір – туристи поверталися з походу. 5. Туристи поверталися з походу, бо надходив вечір. 6. Надходив вечір, але туристи не поверталися з походу. 7. І вечір надходив, і туристи поверталися з походу.

212. Доберіть і запишіть усі можливі синонімічні конструкції до поданого речення. Поясніть смислові відношення і розділові знаки.

Грім гримить – хліб буде родить, і земля всміхнеться, бо води нап'ється (*Нар. творчість*).

213. Прослухайте текст. Запишіть із пам'яті складними реченнями з різними видами зв'язку.

Кожна людина повинна обрати ту професію, ту роботу, яка найбільше відповідає її природним здібностям і нахилам, і тоді вона буде працювати, як кажуть, не за страх, а за совість. Улюбленій справі людина віддає всі сили, всю енергію, всі знання, і тоді цю справу виконує найкраще. Але молодий спеціаліст не може розвиватися однобічно, він не може не помічати, як

бурхливо розвивається наука, техніка, якими є здобутки у культурному житті суспільства. Це глибока помилка. Молодий спеціаліст повинен бути не тільки професіоналом, він має бути культурною, різнобічно освіченою людиною, яка знає і любить свій фах, науку, мистецтво, спорт (*За В. Тихою*).

214. На основі тексту з попередньої вправи напишіть міні-твір «Вибір професії», використовуючи різні за структурою речення.

215. Перекладіть українською мовою. Порівняйте структури речень та розстановку розділових знаків у реченнях обох мов.

1. Fale szemrzą mi u stóp tak cicho, takimi seledynowymi koliskami się rozlewają, tak te bzy szeroko wydychają wonią, a i ten lekki szum, jakim szemrzą wody i lasy, ma taki dziwny czar, że siedzę nad brzegiem długo i usypiam kołysany ciszą, i płynię gdzieś z tymi wodami w ciepłe słońca i spokoju (*В. Реймонт*).
 2. Już pierwsze dni września, ale ciepło jest jak nigdy, i ani znać żółtego liścia, może, tu i ówdzie znalazłby się jasny listek, ale trzeba szukać: nie rzuca się w oczy (*Ю. Івашкевич*).
 3. Ze światem, który w ciemność już zachodzi, wraz z całą tęczą idealnych snów, prawdziwa mądrość niechaj was pogodzi – i wasze gwiazdy, o zdobywcy młodzi, w ciemnościach nie pogasną znów! (*О. Асник*).

§ 30. Повторення вивченого з розділу «Складне речення з різними видами зв'язку»

216. а) Об'єднайте подані прості речення з різними видами зв'язку так, щоб утворилися багатоконпонентні конструкції. Запишіть.

Здалеку закружляв вихор, веретеном устав догори, розквітнув під небом. Вигнутий стовп пилу пройшовся шляхом. Затьмарилось сонце. Смерч упав на землю зливою задушливого пилу. Хмара на південному заході катастрофічно росла. Грего підганяв хмари. Він тирлував їх, збивав докупи, мов отару. Чувся приглушений гуркіт. Сонце палило. За кілометр постала сіра висока пелена. Там ішов дощ (*За Ю. Яновським*).

- б) Порівняйте обидва варіанти тексту і зробіть висновок про те, які речення передають цілісну картину яскравіше, емоційніше, лаконічніше.
- в) Поясніть значення невідомих слів. Доберіть якнайбільше слів на букву ґ. Скористайтесь тлумачним словником.

217. а) Спишіть, розставте розділові знаки. Охарактеризуйте речення за типами зв'язку. Зробіть синтаксичний розбір останнього речення.

Політика це діяльність у сфері стосунків між великими групами людей класами націями державами партіями. Це важлива складова суспільного життя у ній сконцентровані корінні насамперед економічні інтереси мільйонів людей і від її характеру значною мірою залежить доля сучасних і майбутніх поколінь.

То ж чи варто дивуватися з того що вплив політики на всі сфери суспільного життя в тому числі і на мораль за сучасних умов безупинно зростає а відповідно в етиці більшого значення набувають морально-політичні проблеми?

Наскільки важливою є проблема узгодженості національно-державних інтересів з інтересами глобальними загальнолюдськими необхідно отже щоб в урегулюванні взаємостосунків між державами разом із розумною політикою й міжнародним правом діяла і мораль (*За В. Блюмкіним*).

б) Визначте стиль і тип тексту. Розкажіть, що ви знаєте про сучасне політичне життя України, Польщі, світу, вживаючи складні речення з різними видами зв'язків.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Яке речення називається складним із різними видами зв'язку?
2. Які види синтаксичного зв'язку можуть бути в складному реченні?
3. Назвіть типи складних речень із різними видами зв'язку.

218. Виконайте рівневі завдання.

I рівень

1. Укажіть складне речення з різними видами зв'язку:

А В Україні існує багато народних легенд і переказів про святого Миколая та про його діяльність, а день його пам'яті святкують з особливою урочистістю (*За Л. Янько*).

Б Минулого року мені пощастило прочитати в журналі «Україна» й ті вірші з «Книги Лева» Антонича, що не потрапили до збірки, яку підготував Павличко, і мое уявлення про цю могутню постать в українській поезії ХХ століття стало ще більш багатим і переконаним (*За Н. Гілевич*).

В Як поет він також народився з кривди і протесту і цими почуттями жив, тільки виявляв їх у властивих йому формах і способах – так, щоб не зрадити собі, природі, своєму талантові, знаючи, що таким чином він послужить Батьківщині найліпше, з найбільшою користю (*За Н. Гілевич*).

Г Перечитую рядки цього геніального майстра ліричної мініатюри, й знову думаю: чому вони, написані більше як півстоліття тому, такі співзвучні нашій сучасності, нашим сьогоднішнім настроям, тривогам і клопотам? (*За Н. Гілевич*).

2. Визначте речення зі сурядним і безсполучниковим зв'язком:

А У небі озвалися жайворонки, бризнули живим сріблом з блакиті, вони раділи, що відгріміла гроза (*І. Цюпа*).

Б Я бачу мільйони людей, вони пересуваються по дорогах, тягнуть на собі гармати й міномети (*Ю. Яновський*).

В На морі дужчає вітер, чайки голосніше кричать, і хвилі розбиваються одна за одною в берег (*Г. Хоткевич*).

Г Іще так мало зроблено, що просто аж не віриться; ще полечко не зоране, ще житечко не сіється (*Г. Гуска*).

3. Визначте речення зі сурядним, підрядним і безсполучниковим зв'язком:

А Людина повинна вірити, що незрозуміле можна зрозуміти, інакше вона не стала б роздумувати над ним (*Й.-В. Гете*).

Б Плачуть голі дерева, плачуть солом'яні стріхи, а убога земля вмивається сльозами й не знає, коли усміхнеться (*М. Коцюбинський*).

В Наслідки вашої праці оцінять інші, дбайте тільки про те, щоб серце ваше було чисте й справедливе (*Д. Рескін*).

Г Не скласти ціни скарбам, що щедро розсипані на річкових левадах, які вчені називають колискою цивілізації (*М. Яценко*).

II рівень

4. Правильно розставлені розділові знаки у реченні:

А Любив Ярослав книги: читав він їх часто і вдень, і вночі, і зібрав скорописців багато, і перекладали вони з грецького на слов'янське письмо, написали вони книг велику силу, що ними повчаються віруючі люди і тішаються плодами глибокої мудрості (*В. Близнець*).

- Б** У книгах світило мудрості, а про мудрість сказано люблячих мене люблю, а хто дошукується мене – знайде благодать (*В. Близнець*).
- В** Стоїш посеред городу, задумався і вже стоїш не просто серед городньої зелені, а у вирі таємниць що оточують тебе своїми стеблами розмаїтими запахами (*Є. Гуцало*).
- Г** Той, хто знає, хто любить рідну землю, любить по-справжньому і рідне слово (*Є. Колодійчук*).
5. Який розділовий знак пропущено в реченні *Цей собачка добрий.. як будете годувать, то й не почувєте, як він гавка* (Нар. творчість).
- А** Кома
В Двокрапка
Б Тире
Г Крапка з комою
6. У поданому реченні *Бреду снігами мимо берізок і сосен до хатки, вона стоїть під засніженим дахом, у ній ніхто не живе, адже в лісі зараз холодно* (За І. Цюпою) частини пов'язані
- А** безсполучниковим і підрядним зв'язком.
Б безсполучниковим і сурядним зв'язком.
В безсполучниковим, сурядним і підрядним зв'язком.
Г сурядним і підрядним зв'язком.

III рівень

7. Синонімічним до речення *Прийшла зима, сніг завалив усе навкруги* (*В. Кулик*) є:
- А** Сніг завалив все навкруги, бо прийшла зима.
Б Прийшла зима, і сніг завалив усе навкруги.
В Прийшла зима – сніг завалив усе навкруги.
Г Сніг завалив усе навкруги через те, що прийшла зима.
8. Складіть речення за поданими схемами:
- А** (Як), [], [], і [].
Б [] – [], а [].
В [] : [], (що).

IV рівень

9. Зробіть синтаксичний розбір речення:
Плоди й насіння збирали після повного їх досягання, а корені викопували наприкінці літа або восени: у цей час у них нагромаджується найбільший запас речовин, які потрібні для лікування (*Р. Кобальчинська*).

ТЕКСТ

Це потрібно знати:

ознаки тексту, його будова, абзац.

Цього необхідно навчитися:

види інформації в тексті.

Це треба запам'ятати:

види і засоби зв'язку речень у тексті.

Над цим варто замислитися:

«Пізнання не має меж, як не має кінця простір і час» (Т. Гонтарук).

§ 31. Ознаки тексту, його зміст і будова

219. Пригадайте, що таке текст. Прочитайте. Який варіант містить текст? Поясніть, скористайтесь поданою нижче інформацією.

I) 1. Залізо іржа з'їдає, а заздрий від заздрощів помирає.
2. Як будемо робити, то буде й родити. 3. Хто в темряву дивиться, той до світла кривиться (*Нар. творчість*).

II) Щасливою ознакою вважають, якщо ластівка в'є гніздо в господі; зруйнувати його – великий гріх. Господарі спеціально прибивають під дахами планки і маленькі дощечки, щоб птахам зручніше було приладнувати свої гнізда. Гарною є прикмета, якщо ластівка влетить у гніздо. У народі кажуть, що навіть хижі птахи вважають ластівку священною птицею (*За М. Сумцовим*).

В усному й писемному мовленні прості та складні речення є лише елементами для побудови більш складних мовних утворень, які мають назву **текст**. Це пов'язано з тим, що в мовленні не лише повідомляється про щось, але й зміст цього повідомлення розгортають, усвідомлюють, тобто навколо одного змістового центру об'єднують додаткові повідомлення. Отже, **текст** – це висловлювання в усній чи письмовій формі, що характеризується змістовою і структурною завершеністю, орієнтацією автора на певного адресата. **Ознаки тексту:**

1. Цілісність – єдність змістової (теми, ідеї, змісту), комунікативної (мети, намірів спілкування) та структурно-граматичної цілісності (відповідність мовних засобів жанру твору).

2. Зв'язність тексту: логічна (причиново-наслідковий відношення між елементами тексту); образна (наскрізна система образів); композиційна (розташування частин тексту відповідно до задуму автора); асоціативна (наявність головних тем, ключових слів); стилістична (відповідність мовних засобів стилю і жанру).

3. Членованість – властивість тексту розчленовуватися на окремі комунікативно значущі одиниці.

4. Лінійність тексту організовує мовні одиниці у послідовність мовного викладу.

5. Інформаційність – передача інформації через зміст тексту.

6. Наявність теми, основної думки, будови.

Текст характеризується композиційно-тематичним членуванням. У ньому виділяють **зачин** (початок думки, теми), який зосереджено найчастіше в першому реченні, що може навіть виділятися в окремий абзац, **основну частину** (розвиток, виклад теми) і **кінцівку**, у якій міститься підсумок теми з погляду змісту і синтаксичної структури.

Складний за змістом текст, тобто який містить, окрім головної теми, мікротеми, поділяють на абзаци. Між абзацами існує певний змістовий зв'язок. Структурна організація тексту залежить від типу мовлення (розповідь, опис, роздум).

220. а) Прочитайте. Доведіть, що це висловлювання є текстом. Визначте тему, ідею, стиль, тип мовлення. Назвіть композиційні частини поданого тексту.

«ОКЕАН ЕЛЬЗИ»

Офіційна дата створення знаменитої групи – 12 жовтня 1994 р. Свої перші записи група зробила на студії «Галвокс», а вже наступного року колектив став переможцем фестивалю «Червона рута» у Львові.

1998 р. групу запрошують до Києва. Підсумком студійної роботи цього року стає альбом «Там, де нас нема». Молоді

сподобався романтичний гітарний пост-панк із текстами українською мовою і відчутним національним колоритом у музиці. У цьому ж році «Океан Ельзи» отримав три національні премії – «Дебют року», «Кращий альбом», «Краща пісня». А кліп на композицію «Там, де нас нема» одержав премію французького каналу МСМ «Краще закордонне відео». Групу визнають найкращим гуртом України.

В останні роки популярність колективу значно зросла не тільки в Україні, а й за кордоном. Його однаково захоплено зустрічає молодь як у Львові, так і в Харкові, Лондоні, Нью-Йорку.

Соліст групи – Святослав Вакарчук найвище оцінює альбом «Модель», як найбільш шлягерний, концептуальний і сильний за звуком. Святослав – активний громадянин, проведена за його ініціативою в Києво-Могилянській академії дискусія «Майбутнє України: гуманітарний вимір» викликала бурхливий потік ідей від молоді. Він вірить у добро, у те, що музика і громадянська позиція талановитої і чесної людини дійсно може розтопити кригу неправди і зла (*Із енциклопедії*).

б) Поясніть значення невідомих слів.

в) Зробіть мультимедійний проект про одну із відомих пісень гурту. Складіть текст до презентації, запишіть його. Які ознаки йому властиві?

221. Прочитайте тексти. Доведіть, що текст може бути зв'язним, але не цілісним і, навпаки, цілісним, але не зв'язним.

Г) Однак, панове, мені також хочеться задати вам одну загадку. Стоїть чотириповерховий будинок, на кожному поверсі

вісім вікон, на даху два слухових вікна і дві труби, на кожному поверсі по два квартиранти. А тепер скажіть, панове, у якому році померла у швейцара його бабуся? (*К. Гашек*).

П) – Мамусю, ти мене кликала?

– Ні.

– Татку, то, може, ти мене кликав?

– Ні.

– Бабусю, бабусю, а ви мене кликали?

– Ні.

– Добре, запитаю по-іншому: ми сьогодні взагалі-то будемо їсти? (*Із журн.*).

222. Спишіть, уставляючи пропущені букви й розкриваючи дужки, поясніть орфограми. Доведіть, що це висловлювання має ознаки тексту.

Людс..кі пісні, найглибша мука,
 Найвища радість на землі!
 Людс..ка душа (тисячо)звука,
 В гірс..кім одбита кр..шталі,
 І перемога, і жадоба,
 В..селка і грози подоба!
 Пісні злітають над Карпати,
 В (Х,х)ерсонс..ких котят..ся ст..пах.
 І хай зірки порохувати
 Людина здатна в небесах,
 Та (не)злічен..е для людини
 Те, що зр..нає (що)хвилини.

М. Рильський

223. а) Подані речення об'єднайте в текст, розташуйте їх у логічній послідовності. Доповніть текст п'ятьма реченнями про природне багатство цього регіону України, скориставшись пошуковими інтернет-ресурсами чи енциклопедіями.

1. Чистий природний ландшафт тут поєднується з наявністю великої кількості природоохоронних об'єктів, що мають унікальну рослинність: дуби – велети, парки з багатими колекціями порід дерев і кущів, заповідники з рідкісними видами рослин, ділянки лісу, які бережно охороняють. 2. Північно-західна Харківщина – густонаселена зона на Лівобережжі, де є найчистіша річка України – Ворскла. 3. Якби існувала ме-

тодика оцінки естетичності території, то це місце одержало б один із найвищих балів (*Із журн.*).

б) Які речення за будовою переважають у вашому тексті? Поясніть.

224. Переробіть пункти інструкції з читання у зв'язний текст і запишіть. Прочитайте його. Розкажіть, яких правил побудови тексту ви дотримувалися.

1. Пам'ятай: читання – одне з найважливіших занять у самоосвіті і ставитися до нього треба серйозно.
2. Читаючи, думай, шукай найістотніше, основне.
3. Не поспішай, коли читаєш, вдумуйся в зміст прочитаного.
4. Намагайся зрозуміти кожне речення, кожную фразу. Не залишай незрозумілого.
5. Читай з олівцем в руках, конспектуй прочитане.
6. Спробуй пов'язати прочитане із життям, із практикою, власним досвідом.
7. Де потрібно, змушуй працювати свою уяву.
8. Навчись критично сприймати прочитане.
9. Перш ніж висловлювати свою думку про книжку, добре розберись у її змісті.

225. Прочитайте і перекажіть текст українською мовою.

Ciągle ktoś coś ode mnie chce, o coś mnie prosi i na mnie liczy! Dzisiaj rano na przykład mama mówi: «Co robisz? Nie wkładaj tego swetra!» Dlaczego nie? To co, że chodzę w nim już trzeci dzień? Jest czysty! No a potem to już wszystko było źle: nie wkładaj tego podkoszulka (za ciasny), tej koszuli (kolor nie pasuje), tej skarpetki (nie do pary). Nawet spodnie mamie się nie podobały.

Jakoś się ubrałem, ale dziewczyny mają gorzej: spódnica nie pasuje im do bluzki, bluzka do lewego buta, a i moda, do której chcą się dopasować! Ciągle muszą kupować coś nowego.

Ale ubranie jest ważne: «Jak cię widzą, tak cię piszą». Gdy jestem dobrze ubrany, elegancko, to i język mam lepszy. Przy stole w stołówce szkolnej poproszę jakąś fajną koleżankę: «Czy możesz podać mi sól?» i to będzie początek Czegoś... (*Ю. Ковалевський*).

§ 32. Види інформації в тексті: відоме і нове

- 226.** Прочитайте. Виділіть цікаву для вас інформацію. З'ясуйте, чи правильно ви виділили відоме і нове в реченнях тексту, скориставшись поданою нижче інформацією.

Олександр Потебня – видатний український філолог. Він відзначався незвичайною широтою наукових інтересів й енциклопедизмом знань. Розглядав мову як компонент культури духовного життя народу і звідси інтерес ученого до міфів, пісень, звичаїв, обрядів слов'ян. Потебня детально вивчав фольклор українців, порівнював його з культурою інших слов'янських народів і прийшов до висновку, що «мова – це система», яку треба вивчати у зв'язку з історією та зв'язках із іншими мовами (*Із енциклопедії*).

Речення в мовленні називають висловленням. Аналіз змісту речення передбачає звернення до конкретної мовленнєвої ситуації. Відповідно до комунікативного завдання речення-висловлення розчленовується на дві частини: **тему і рему**, або **відоме і нове**. **Відоме (тема)** – це вихідна частина висловлення, зумовлена попереднім контекстом. **Нове (рема)** – головний зміст повідомлення, тобто те, що повідомляється про тему (вихідну) частину висловлення. Наприклад: *Де живуть твої друзі? – Мої друзі живуть у Києві.* Відповідь *Мої друзі живуть* – це **відоме**, а **нове** – *у Києві*. Тема менш значуща, ніж рема, тому речення не може існувати без реми. У висловленні для теми і реми не характерна стабільність, і вони можуть бути у різних місцях речення: *Стій! Не йди туди! Там небезпека.*

Та частина висловлення, яка орієнтована на комунікативне завдання, називається **актуальною** інформацією. Натомість інформація, яка виражається темою, називається **неактуальною**. Порівняйте: *Цю велодоріжку збудували / минулого року.* Минулого року збудували / *цю велодоріжку.* Цю велодоріжку минулого року / *збудували.*

227. а) Прочитайте текст. Визначте його комунікативне завдання, доберіть заголовок.

Ім'я Григорія Сковороди давно стало символом мудрості. Він сказав про людину і світ таке, чого не сказали інші, а найголовніше – сам жив так, як учив, тобто зробив своїм ученням не тільки книжки, але й подав практичну науку людині, як жити гармонійно в цьому світі.

Свої поетичні твори Сковорода називав піснями, сам складав до них музику – і співи *підхоплювали* кобзарі та лірники.

Філософські твори він намагався робити *доступнішими*, уводячи в їхній текст серію притч та байок, прикрашав їх *власноручними* малюнками. Жив, як учив, а вчив через мудрість світову, творив своє вчення в живих образах, за допомогою мистецтва слова, музики й малюнку (За В. Шевчуком).

- б) Знайдіть у тексті складне речення з різними видами зв'язку і зробіть синтаксичний розбір.
в) Розберіть за будовою виділені слова.

228. а) Спишіть, уставляючи потрібні букви, розставляючи розділові знаки.

Найбільшим досягнен..ям (Т,т)рипіл..с..кої культури є її к..раміка. Це феномен неолітичної доби найцін..іша пам..ятка періоду ц..вілізації у світовій культурі. Трипіл..с..ка к..раміка була тонкою гладен..кою дзінкою як порцеляна майстерно розмал..ованою білою чорною червоною (темно)каштановою фарбою. Досліджен..я (високо)мистец..кого фігурал..ного орнам..нту на (Т,т)рипіл..с..кій к..раміці говорить ясно що це робота гончарів малярів д..кораторів які добирали форми й кол..ори надавали їм форми й гл..бокого змісту.

Цих виконавців можна вважати (осново)положн..ками (У,у)країнс..кого народного мистецтва бо ще й досі варіанти цих (пра)історичних д..коративних мотивів бач..мо на к..раміці к..лимах вишивках (В,в)еликодніх писанках (У,у)країнс..ких народних уміл..ців (В. Таїк).

- б) У кожному реченні відділіть тему від реми вертикальною рисою.

229. Допишіть кожне прислів'я, скориставшись інтернет-довідкою. Додайте своє речення. Підкресліть «відоме» і «нове» в кожному реченні.

1. Держи голову в холоді, а ноги ... .
2. Як немає сили, то і ... .
3. Бережи одяг, доки новий, а здоров'я – ... .

230. Побудуйте діалог на тему «Вибір професії». Запишіть речення, відділяючи тему від реми вертикальною рискою.

231. Перекладіть текст українською мовою та запишіть. У кожному реченні визначте тему і рему.

Tu na ziemi każdy z nas pozostawia niepowtarzalny ślad swego istnienia. Musi więc chronić, odczytywać i rozwijać to, co jest w nim, co wypisane w jego sercu; musi pamiętać o glebie, o dziedzictwie, z którego wyrasta. Właśnie oparcie o tradycję, kulturę sprawi, że «egoistyczna cywilizacja i egoistyczna technologia pracy nie będą mogły zredukować człowieka do roli narzędzia produkcji», albo też do narzędzia konsumpcji. O wartości człowieka ostatecznie decyduje to, kim jest, a nie to, ile ma. I jeżeli człowiek zatraci swoją godność, wiarę, świadomość narodową tylko dlatego, by więcej mieć, to postawa taka musi ostatecznie prowadzić do pogardy dla samego siebie. Natomiast człowiek świadomy swej tożsamości zachowa swą godność, znajdzie poszanowanie u innych i będzie pełnowartościowym członkiem społeczeństwa, w którym wypadło mużyć (За К. Войтилою).

§ 33. Види й засоби зв'язку речень у тексті.

Абзац

232. Прочитайте. Поясніть, чим відрізняється послідовний вид зв'язку від паралельного.

Речення в тексті поєднуються за допомогою «відомого» й «нового». «Відоме» в тексті служить для зв'язку наступного речення з попереднім, тобто це повторювана частина попереднього речення. Наприклад, *Усі блага й радощі життя створюються працею. Без праці не можна чесно жити* (В. Сухомлинський). Такий зв'язок є **послідовним**, речення проникають одне в одне, виявляючи розгортання

думки. Перше речення є опорним, після нього розташовуються неповнозначні, несамостійні в смисловому значенні речення, які набувають смислової значущості тільки в поєднанні з опорним реченням. Наприклад, *У давніх іменах Доброслава, Добромисл невідповідно першою частиною є «добро». Називаючи так дітей, батьки вірили, що в них буде добра, світла доля.*

Послідовний зв'язок використовують у всіх стилях мовлення. Він допомагає уникнути невиправданих повторів слів, забезпечує точність, конкретність у науковому й діловому мовленні.

Паралельний зв'язок виникає між реченнями однорідного складу, тобто «дане» залишається одним і тим же у всіх реченнях тексту. Ці речення, як правило, самостійні, не зв'язані граматично з іншими. Вони поєднані лише смисловими відношеннями переліку, зіставлення, протиставлення. Призначення таких конструкцій – описати, послідовно змінювати події, стани, картини. Наприклад, *Ні, не змарнів наш рід! Не перевелися й лицарі на нашій землі! Жива душа народна* (О. Довженко).

Паралельний зв'язок створюється словами і словосполученнями, що вказують на перелік: по-перше, по-друге, з одного боку, з іншого боку тощо. Наприклад, *Чому наука є наукою? По-перше, всі її гіпотези спираються тільки на них. По-друге, вона оперує достовірно наведеними фактами* (Із підруч.).

233. а) Прочитайте текст. З'ясуйте, яким способом – послідовним чи паралельним – пов'язані речення в тексті.

Дружба ушляхетнює життя. Дружба, в оцінці Арістотеля, – найнеобхідніша в суспільстві. Дружба й прекрасна, бо ми ушляхетнюємо того, хто любить друзів. Дружба, супроводжуючи життя, не тільки додає втіхи й чарівності світлим його сторонам, а й зменшує страждання. Бог, давши дружбу, зробив так, щоб усе було радісним, приємним і милим, коли друг поруч. Такі поняття, як дружба і любов, завжди залишатимуться найвищими цінностями (За Л. Сохань).

б) Які мовні засоби зв'язку речень у тексті використано? Зверте свої міркування з поданою нижче інформацією.

Засоби зв'язку між компонентами ССЦ (складного синтаксичного цілого)

Засоби зв'язку	Приклади
Близькі за змістом слова: займенники, прислівники, числівники, лексичні й контекстуальні синоніми.	1) <i>Хліб</i> дає людям життя. <i>Він</i> святий. 2) <i>Широкий</i> степ перед нами. <i>Такий</i> зустрінеш тільки на Херсонщині. 3) Ми зібрали <i>в лісі</i> близько 50 боровиків. <i>Там стільки</i> , що всім вистачить.
Повторення тих самих слів.	<i>Пасіка</i> стоїть у лісі. Біля <i>пасіки</i> сторожка лісника.
Слова, що вказують на послідовність розгортання змісту: а) з часовим значенням; б) із просторовим значенням; в) вставні слова.	а) тоді, одного разу, пізніше, згодом...; б) вгорі, внизу, з одного боку, посередині, праворуч, ліворуч та ін; в) по-перше, по-друге, таким чином, отже, як відомо, навпаки і т.д.
Сполучники, частки, що виражають логічні відношення між висловлюваними думками: а) послідовність; б) причиновість; в) наслідковість; г) протиставлення; д) виділення одного з явищ.	а) і, та, й; б) тому що, бо, через те що; в) так що, як; г) а, але; д) лише, тільки.
Граматичний зв'язок (присудки одного виду, часу, способу).	<i>Ніч будувалась тихо. Вона ставила сітки тіней, сплітала над землею зоряну баню.</i>
Паралелізм у побудові речень. Порядок слів.	<i>Повідчиняти вікна! Провітрити оселю!</i>
Інтонація (в усному мовленні): паузи, підвищення і пониження голосу.	<i>Мова – наша зброя. Мова – втілення думки.</i>
Питання і відповіді.	<i>Стривай! А де ж стежинка? Та, що мене сюди привела? Нема. Зникла.</i>

234. а) Перепишіть, уставляючи пропущені розділові знаки.

Жита з волошками і луки і гаї
 І всі розкоші весняні
 Всю вроду всю красу безкраю
 Як втілити її не знаю
 В слова в пісні мої.
 Де взяти кольорів стобарвних і живих
 Для трав і квітів весняних?
 Де взять мелодій слів і звуків
 Для всіх пісень гаїв і луків
 І шуму хвиль річних?!
 Ах знаю де! Я в казку дивную свою
 Усю фантазію ввіллю
 Зроблю усе живим чудовим
 Таємності розкоші повним
 І в казці дійсність відіб'ю.

Олександр Олесь

б) Доведіть, що в тексті поєднуються обидва види зв'язку. Визначте, якими мовними засобами забезпечується кожний зв'язок.

235. Прочитайте й з'ясуйте, яким зв'язком поєднані речення. Доведіть, що використані засоби помилкові. Виправте помилки й запишіть.

1. Мама принесла із саду малину. Я дивлюсь на неї зачарований. Яка вона гарна!
2. Уперше в картинну галерею повела мене сестра. Вона просто чарівна! У мене немає слів, щоб її описати.
3. Річка, коли впадає в море, вона розливається на безліч рукавів, що заважає рибалкам.

236. Складіть тексти: перший – із паралельним зв'язком; другий – із послідовним зв'язком із поданих речень та власних.

1. У чому мета життя? Життя ставить завдання.
2. Добро – це щастя всіх. Треба збільшувати добро.

237. Тестове завдання. Визначте засоби зв'язку речень.

1. Синоніми	А На лузі лелеки збираються в зграю. Вони відлітають у теплі краї.
2. Займенник	Б Ластівки дуже рано відлітають у вирій. Зозулі теж рано зникають.
3. Повтори	В Заграв червоним промінням захід. Запалав, заплomenів небокрай.

Компоненти тексту

ССЦ	Абзац
Це сполучення ряду речень, поєднаних між собою в одне ціле семантико-граматичними відношеннями. ССЦ на основі змісту речень, семантики розкриває певну підтему, мікротему. Основним засобом зв'язку речень є інтонація та граматичні засоби: займенники, повтори, синоніми, обставинні слова тощо.	1. Відступ вправо в початковому рядку тексту. 2. Частина тексту від одного відступу до другого, тобто від попереднього нового рядка до наступного. Абзац може складатися з одного речення, а частіше з кількох речень, тісно пов'язаних між собою за змістом. Абзац – явище не граматичного, а смислового порядку.

238. Складіть і запишіть текст із поданих речень, розмістивши їх послідовно. Виділіть у тексті абзаци.

Свою тугу і біль із приводу нещасливого кохання дівчина висловлювала в піснях. Їх співало козацьке військо, вирушаючи у похід, наприклад, пісню «Засвіт встали козаченьки». Вони були надзвичайно популярними. Її пізніше використав Іван Котляревський у своїй «Наталці Полтавці». Талановита співачка й поетеса з Полтави Маруся Чурай, за легендами, була автором не одного десятка пісень. Особливо відомою стала пісня «Віють вітри, віють буйні». Американська письменниця Тальві переклала пісню англійською мовою. Цій пісні судилась особлива доля. Німецький поет Баденштендт надрукував цю пісню у власному перекладі у своїй «Поетичній Україні».

Н. Пимоненко. В похід

239. Перекладіть українською мовою. Продовжте основну думку п'ятьма-шістьма реченнями так, щоб утворився текст із двома-трьома абзацами.

Współczesny świat wymaga od nas skuteczności, efektywności i wydajności. Jak sobie z tym poradzić, by móc pogodzić nie tylko nasze szkolne obowiązki, ale również mieć czas dla rodziny, na swój rozwój, przyjaciół, kolegów z klasy i oczywiście na swoje ulubione zajęcia i hobby? Wszyscy dysponujemy taką samą ilością czasu. Jak to więc jest, że jedni potrafią organizować sobie czas i odczuwać satysfakcję z pracy...

УЗАГАЛЬНЕННЯ Й СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО В 5–9 КЛАСАХ

ФОНЕТИКА. ОРФОЕПІЯ. ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ

§ 34. Основні правила української вимови

240. Установіть відповідність між назвою розділу і тим, що в ньому вивчається, та словами-термінами.

Назва розділу	Розділ мовознавства	Слова-терміни
Фонетика	Який вивчає історично сформовану систему правил, що визначають написання слів згідно з установленими нормами	Знаки письма, букви друковані й рукописні, великі й малі, алфавіт
Орфоепія	Який досліджує співвідношення між буквами й звуками	Глухі та дзвінкі звуки, губні, напівм'які, транскрипція
Графіка	Який вивчає способи творення звуків, їхні акустичні властивості	Орфограма буквена й небуквена, дефіс, м'який знак, апостроф, разом чи окремо
Орфографія	Який вивчає систему загальноприйнятих правил, що визначають норми літературної вимови	Милозвучність, усна форма мовлення, асиміляція, діалекти

241. Прочитайте речення вголос, дотримуючись інтонації й правильної вимови слів, уставляючи замість крапок потрібні терміни.

1. Звуки мови вивчаються в розділі мовознавства ... .
2. Правила вимови й наголошення подаються в розділі ... .
3. Алфавіт і співвідношення звуків і букв представлені в розділі ... .
4. Правила написання слів викладені в розділі ... .

242. Доберіть до кожного правила один-два приклади.

Вимова голосних і приголосних звуків	Приклади
<p>Голосні звуки під наголосом вимовляються чітко, виразно</p> <p>Звуки [а], [о], [у], [і] вимовляються чітко і в ненаголошених складах</p> <p>Ненаголошений [о] перед наступним [у], [і] вимовляється з невеликим наближенням до [у], як [o^y]</p> <p>Ненаголошений [е] вимовляється з наближенням до [и], як [e^и]</p> <p>Ненаголошений [и], як [и^е]</p> <p>Губні звуки [б], [п], [в], [м], [ф] вимовляються твердо, напівпом'якшено вони вимовляються перед [і]</p> <p>Дзвінки приголосні [дж], [дз] вимовляються як один звук (слід відрізнити їх від вимови звукосполучень [д] + [ж], [д] + [з])</p> <p>Усі шиплячі звуки вимовляються твердо. Пом'якшено шиплячі вимовляються перед і та при подовженні перед закінченням ю, я</p> <p>У закінченнях дієслів звукосполучення -ться, -иця вимовляються як [ц' :а, с' :а]</p>	

243. Прочитайте текст, дотримуючись орфоепічних норм. Як вимовляються всі наголошені голосні? Як вимовляються ненаголошені звуки [е] та [и]?

Відомо було досі, що українська мова своєю милозвучністю займає одне з перших місць між усіма європейськими мовами. Цю думку дуже легко пояснити. Наша мова має тільки чисті, виразні голосні. Невизначених голосних, як, наприклад, в англійській, німецькій, французькій мовах, вона зовсім не має. Українська мова має засоби евфонічності (милозвучності), цілком аналогічні мові італійській. І коли не займає першого

місця з евфонічності, то тільки через те, що в кількох словах, небагатіох, але часто вживаних, допускає негармонійне поєднання приголосних: *бг, пхн, ткн – бгати, пхнути, ткнути* (За В. Самійленком).

244. Прочитайте подані слова, дотримуючись норм вимови голосних звуків.

Мати, голос, руки, клен, жито, хліб, широкий, веснянка, зернинка, крилатий, грибок, кожух, розумник, голубка, тобі, краєць, б'єте.

Довідка: [мати], [голос], [руки], [клен], [ве^нсянка], [зе^нринка], [кри^олатий], [гри^обок], [ко^ожух], [ро^озумник], [го^олубка], [то^обі], [окрайе^нц'], [б'є^нте].

245. Виразно прочитайте слова, чітко вимовляючи звуки [дз], [дз'], [дж].

Дзеркало, дзвоник, дзеленчати, кукурудза, дзьоб, дзюркотіти, гедзь, ходжу, джаз, джемпер, джем, джміль, броджу.

Запам'ятайте: [дз], [дж] вимовляються як один злитий звук, тому не можна допускати роздільної вимови [д] і [з], [д] і [ж].

246. Прочитайте, розмежовуючи вимову двох звуків [д], [з] і одного [дз]: двох звуків [д], [ж] і одного [дж].

Підземний – дзенькати; надзвичайний – гудзик;
підживлення – кинджал; віджену – ходжу.

247. Прочитайте слова, звертаючи особливу увагу на вимову сполучення приголосних звуків [шч] (орфограма щ). Пам'ятайте, що вони повинні звучати твердо і кожен звук виразно.

Щабель, пуща, хаща, щоразу, що-небудь, дещо, ледащо, ящур, щупальця, пригорща, щелепа, щebetати, днище, щодуху, топориче, цілющий, щиглик, дощик, щит, щипці, щирий, тріщина, хрущик.

248. Прочитайте. З'ясуйте відмінність у вимові звуків, позначених буквами *а* та *г*. Чому й коли букву *г* повернули до абетки?

Горниця, гучний, гніздечко, гніт (уярмлення), гніт (нитка), гава, агрус, гудити, грунт.

- 249.** Прочитайте уривки з віршів, стежачи за правильною вимовою приголосних і голосних звуків. Запишіть фонетичною транскрипцією виділені слова. Прокоментуйте особливості їх вимови.

Моя душа – **підземна** річенька
пливе, пливе в краї незнані,
а світ навколо – тиха ніченька,
дзвенять пісні десь там весняні.
У стисках бурі, в стисках туги
моя душа живе, **гартується**,
й у вихрі смілім білохуги
вона колись-колись **розбудиться**.

М. Семенко

Я люблю зимовий ранок
холоднючої зими,
як на двір, на стіни, ганок
і на шлях за ворітьми
упаде із неба промінь,
дим **пов'ється** з димарів,
на току підніме гомін
зграя **галок** і граків.
Школярі свої **гринджоли**
з повіток подостають
і по вулиці, мов бджоли,
до сугорка загудуть.

Я. Щоголев

- 250.** Прочитайте слова, дотримуючись орфоепічних норм. Прокоментуйте вимову приголосних звуків. Перепишіть їх, позначивши наголос.

Олень, фартух, джерело, дзиґлик, дзюрчить, схвильований, голова, ганок, дзиґа, берег, аґрус, письменницький, вінницький, радість, ненависть, рясний, трюх, Харків, кобзар, тепер, боротьба, молотьба, просьба, книжка, вокзал, легко, кігті, допомогти, змогти, льотчик, заквітчаний.

- 251.** «Згоден? – Не згоден? – Обґрунтуй!» Чи згодні ви, що запис слів у транскрипції відповідає орфоепічним правилам вимови?

Купаєшся – [купайеш'а]; сміється – [смійет'с'а];
Зелень – [зеле'н']; учиться [учиц'а];

Щеня – [ще^нн'а]; одягаєшся – [од'агайес'а];
Бджоляр – [бджол'ар]; солов'ї – [солов'її].

- 252.** а) Пригадайте правила української літературної вимови. Прочитайте вголос вірш, дотримуючись орфоепічних правил вимови та наголошення.

ЗЕЛЕНА ЄВАНГЕЛІЯ

Весна – неначе карусель,
на каруселі білі коні.
Гірське село в садах морель,
і місяць, мов тюльпан, червоний.

Стіл ясенівий, на столі
слов'янський дзбан, у дзбані сонце.
Ти поклоняйся лиш землі,
землі стобарвній, наче сон цей!

Б.-І. Антонич

- б) Випишіть із тексту в одну колонку слова, у яких звуків більше, ніж букв.
А в другу – слова, у яких звуків менше, ніж букв.

§ 35. Найскладніші орфограми

- 253.** Прочитайте текст. Визначте його стиль, свою думку обґрунтуйте. Укажіть ужиті в тексті наукові терміни, випишіть їх. Перекажіть зміст прочитаного, використавши ці терміни.

Орфографія – від грецьких слів *orphos* – правильний і *grapho* – пишу. Терміну грецького походження «орфографія» відповідає український «правопис».

Орфографія – це система правил про способи передачі усного мовлення в писемній або друкованій формі. Орфографією називають також розділ мовознавства, у якому вивчається ця система правил.

Сукупність правил, які забезпечують єдність передачі усного мовлення в писемній формі, – це *орфографічні норми*. Установлюються вони на основі граматики.

Основні поняття орфографії – це орфограма та орфографічне правило.

Орфограма – від грецьких слів *orphos* – правильний та *gramma* – буква) – написання, що потребує застосування правил орфографії. Отже, орфограми – це насамперед

букви, до написання яких треба застосувати правило правопису (наприклад, буква *е* у слові *весна* або префікс у слові *прегарний*). Це буквені орфограми. Орфограми є небуквені: написання слів окремо чи через дефіс (*по нашому місту*, *по-нашому зробити*), місце перенесення слова з рядка в рядок тощо.

Орфографічне правило – це коротка чітка рекомендація для певного написання як зразкового. Наприклад, правила вживання великої букви, правила написання слів окремо, через дефіс, правила вживання апострофа, м'якого знака та ін. (*Із підруч.*).

254. У поданих словах визначте орфограми. Які з них є буквеними, які – небуквеними?

Гайок, у нього, м'ята, мідь, земля, донька, прийти, сказав би, безжалісний, часто-густо, з'явився, сміється, превисокий, до Києва, Вітчизна, алея, тонна, професор, в Україні.

255. Перепишіть речення, виправивши допущені помилки. Які з них є орфографічними помилками?

1. Далеко розлився синій Дніпро, розмитався на широких грудях степу. Глянесь – і не надивишся! Погляд тоне у блакитній далені, лише де не де бовваніють серед зеленого моря весокі могили, сумні пам'ятники забутої нащатками слави (*За М. Старицьким*). 2. Школа з своїм маленьким садком та подвір'ям, що була така сонна та смутна в літку знов прокинулась отмолоділа (*С. Васильченко*). 3. В горі латкою палає жовто-гаряче небо вечора. Часом на латку наплеває мерихтлива зграя голубів неначе купка мителіків, і всі вони радістно горять сонцем (*За В. Винниченком*).

256. Перепишіть слова, замість крапок уставляючи, де це потрібно, м'який знак. Написання обґрунтуйте.

Пил..ніст.., крил..ця, вріж..те, тон..ший, згор..ований, лял..ці, займаєт..ся, кров.., розсип.., посланец.., хвилюєт..ся, Парас..чин, Гал..чин, дівчин..ці, т..охкати, Максим Рил..с..кий, школяр..с..кий, пишеш.., боїт..ся, цвірін..кання.

257. Розгляньте таблицю. Самостійно доберіть по два приклади до кожного правила.

М'який знак уживають	М'який знак не вживають
<p>Після букв д, т, з, с, ц, л для передачі на письмі м'якості приголосних, ними позначуваних: у кінці слова: <i>мідь, юність, мазь, вісь, українець, біль, кінь</i>; перед буквами, що позначають тверді приголосні: <i>батько, донька</i>; після л перед буквами, що позначають м'які приголосні: <i>сільський, польський, їдальня</i>; перед о: <i>льон, дзьоб</i>; перед буквосполученням йо: <i>мільйон, павільйон, батальйон</i>; льц, ньц, льч, ньч, які походять із льк, ньк: <i>Ольці, Ольчин, доньці, доньчин</i>; перед ся у дієсловах: <i>грається, змагаються, посується</i></p>	<p>Після букв б, п, в, м, ф; ж, ч, ш; г, к, х: <i>голуб, насип, став, сім, верф, ріж, ніч, змагаєшся</i> Після р у кінці складу: <i>кобзар, Харків</i> (але <i>Максим Горький</i>) Перед буквами, які позначають м'які або пом'якшені приголосні: <i>пісня, кузня</i> (але <i>різьбяр, тьмянний, бо різьба, тьма</i>) Після н перед ж, ч, ш, щ та перед суфіксами -ськ(ий) -ств(о): <i>менший, тонший, кінчик, банщик, волинський</i> (але <i>бриньчати</i>) У буквосполученнях лц, нц, лч, нч, які походять із лк, нк: <i>сопілці, рибалчин, Маринці, Галинчин</i></p>

258. Перепишіть, слова з орфограмою *м'який знак* підкресліть та поясніть.

Козацькі пісні – це героїчні українські народні пісні, пов'язані з історією козацтва, з його мужньою боротьбою проти закріпачення, феодального гніту та іноземних загарбників. Серед козацьких пісень є такі, у яких йдеться про дійсні події та їх учасників: Байду, Івана Сірка, Богдана Хмельницького, Максима Кривоноса, Івана Богуна та інших. Але більшість пісень не пов'язана з конкретними подіями й людьми. У них відбулися в узагальненій формі важливі події з життя народу (*Із підруч.*).

259. Перепишіть текст. Поясніть орфограми у словах і пунктуацію у реченнях.

Поїзд у Варшаву спогади навів,
Я на Україні згадую тебе.

Ти співав для мене пісню вечорами:
«кому со до tego, że my tak Kochamy!»

Я люблю, коханий, Київ і Варшаву,
Але Батьківщина в кожного своя.
Як тебе згадаю, забринить сльозами
«кому со до tego, że my tak Kochamy!»

Поїзд у Варшаву йде крізь моє серце,
Сто доріг між нами, а печаль одна.

І минають роки, роки за роками
«кому со до tego, że my tak Kochamy!»

Л. Костенко

260. Розгляньте таблицю. Самостійно доберіть по два приклади до кожного правила.

Апостроф перед я, ю, є, ї	
пишуть	не пишуть
<p>Після букв б, п, в, м, ф: <i>об'їхати, п'ять, в'яз, м'ята, верф'ю, пів'яблука</i></p> <p>Після букви р, що позначає твердий [р]: <i>пір'їнка, узгїр'я, матїрю</i></p> <p>Після префіксів та перших частин складних слів, що закінчуються твердим приголосним: <i>з'ясувати, невід'ємний, двох'ярусний, дит'ясла</i></p> <p>Після букви к у слові <i>Лук'ян</i> та похідних від нього словах: <i>Лук'янівна, Лук'яненко, Лук'янівка</i></p>	<p>Після букв б, п, в, м, ф, якщо перед ними стоїть буква, що позначає кореневий приголосний, крім [р]: <i>свято, духмяний, різьбяр, але верб'я, черв'як</i></p> <p>Після букви р, що позначає [р']: <i>рясний, повітря, морями</i></p> <p>Перед буквосполученням їо: <i>Солов'їов, Мурав'їов, сер'їозний</i></p>

261. Перепишіть речення, на місці крапок уставляючи, де потрібно, апостроф.

1. Св..яте слово – рідна мати; єсть іще святиня вища, Божові миліша – рідная Вкраїна (*П. Куліш*). 2. Там, де полум..ям блискучим пронеслось життя козаچه, смирна ластівка літає, ворон іноді закр..яче (*Я. Щоголев*). 3. Небо гронилося сузір..ями. Жнівн..яною спекою налиті були дні (*Олесь Гончар*). 4. Солов..ями зат..охкає ніч горобина, і р..ясними дощами

обізвається спека (А. Малишко). 5. Життя – як вокзал. Хтось приїжджає, хтось відїжджає (Л. Костенко).

262. Перепишіть народні прислів'я, на місці крапок уставляючи пропущені слова. Поясніть орфограму апостроф.

1. На вовка помовка, а зайці кобилу ... 2. ... довше живе, як цілий глек. 3. Гнила дошка ... не приймає. 4. Опеньки ... – літо скінчилось. 5. Безрогий віл і гулею ... 6. Катерина Дем'яну не попустить ... 7. Весела думка – половина ... 8. Музика ..., а людей збирає. 9. Не ... горшки ліплять.

Довідка: з'їли, череп'я, цвяха, з'явилися, б'є, бур'яну, здоров'я, без'язика, святі.

263. а) Спишіть текст, уставляючи пропущені букви й розділові знаки. Поясніть, вибір яких орфограм залежить від фонетичних або словотвірних умов.

У кожного народу м..нуле сучасне майбут..не зв..язан..і воедино мріями і людс..кою пам..ят..ю яка *передаєт..ся* з поколі..я в поколін..я ж..ве в писан..их і мат..ріал..них пам..ятках. Щоб упевне..о рухатися вп..ред щоб ясніше розуміти шляхи які *пройд..но* розуміти сучасніс..т.. треба знати м..нуле знати історію (П. Шелест).

б) Визначте спосіб творення виділених слів.

в) Виконайте фонетичний розбір слів *пам'яттю, ясніше*.

264. а) Прочитайте. Чи вимовляються приголосні, позначені виділеними буквами? Як називається це явище в мові?

Шістнадцять, кістлявий, пестливий, компостний, туристський, студентський, зап'ястний, випускний.

б) У яких групах приголосних відбулося спрощення? Наведіть приклади.

в) Назвіть орфограми, які ви знаєте. Який розділ науки їх вивчає?

г) За якими правилами пишуться м'який знак, апостроф, велика буква?

265. а) Перепишіть. Підкресліть і поясніть орфограми.

Блищати, міне, пленарний, залишати, диригент, стихати, вечеряти, чернець, чорний, перемагати, скакати, зламати, зломити, витирати, щічка, чинити, чіпати, легкий, зшити, допомогти, розжарений, смієшся, безжурний, принісши, не мучся, не поріжся, ліжко, розкішно, ягідка, голубка, безкрайї, чуття, жаданий, шалений, розрісся, неказаний, незрівнянний, намальований.

б) Розкажіть про правопис голосних і приголосних у префіксах, наведіть приклади.

в) Виберіть правильний варіант написання.

(П, п)резидент (У, у)країни, (Г, г)олова (В, в)ерховної (Р, р)ади, (М, м)іністр, (Л, л)ауреат (Д, д)ержавної (П, п)ремії, (З, з)аслужений (Д, д)іяч (М, м)истецтв, (Н, н)ародний (А, а)ртист України, яблуко (Б, б)ілий (Н, н)алив, (Ч, ч)умацький (Ш, ш)лях, (З, з)ахідна Україна, (П, п)івденне (П, п)олісся, (П, п)івнічнокримський канал, (З, з)олоті (В, в)орота, (А, а)ндріївський (У, у)звіз, (М, м)айдан (Н, н)езалежності, (Б, б)алканські країни, (П, п)обужжя, (Л, л)ьвівський (В, в)иконавчий комітет, (Д, д)емократична партія України, (К, к)нижкова палата, (К, к)иївський вокзал.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. З яких частин складається слово «орфографія»?
2. Що воно означає у дослівному перекладі?
3. Що є предметом вивчення цього розділу мовознавства?
4. У яких випадках ми звертаємося до орфографічного словника?
5. Яке написання називається орфограмою?
6. Яке правило називається орфографічним?
7. Які орфографічні правила ви знаєте?

**ТЕСТИ ТА ЗАВДАННЯ З ТЕМИ
«ФОНЕТИКА. ОРФОЕПІЯ. ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ»**

1. У якому рядку порушено правило чергування у – в, і – й?
  - А Сергій і Олег збирали в лісі гриби.
  - Б Оленка відпочивала цього року у Львові.
  - В Вчителька увійшла до класу.
  - Г Марина і Оля вчать французьку мову.
2. Позначте рядок, у якому всі приголосні звуки глухі:
  - А храм, цвях, чайка, свято.
  - Б хащі, чашка, степ, кіт.
  - В шафа, траса, схід, школа.
  - Г день, тінь, досвід, список.
3. Позначте рядок, у якому всі приголосні звуки дзвінкі:
  - А рядно, луг, будівля, рада.
  - Б рядок, собор, людина, учитель.
  - В виноград, верба, туман, сосна.
  - Г родина, сад, дім, радість.
4. Позначте рядок, у якому всі приголосні звуки тверді:
  - А дорога, здоров'я, щоденник, молодь.
  - Б двері, бджоли, вулик, узгір'я.
  - В книга, школа, щороку, зошит, син.
  - Г метро, вагон, батько, місце.
5. Позначте рядок, у якому в усіх словах ставиться м'який знак:
  - А піс..ня, рибал..чин, т..мянний, Гал..ці.
  - Б мен..ший, нен..чин, уман..с..кий, гал..ці.
  - В біл..ший, сіл..с..кий, різ..бяр, чотир..ох.
  - Г куз..ня, надаеш..ся, ковз..кий, заец..
6. Позначте рядок, у якому в усіх словах не ставиться м'який знак:
  - А барабан..щик, Хар..ків, піч.., обруч..
  - Б насип..те, Гор..кий, смієт..ся, нен..ка.
  - В гір..кий, граєш..ся, міл..ярд, дон..ка.
  - Г с..огодні, яблун..ка, вір..те, морс..кий.
7. У якому рядку в усіх словах однакова кількість звуків і букв?
  - А яблунька, спрощення, свято, мати.
  - Б щічка, питають, вітальня, добродій.
  - В життя, сядьте, явір, очищення.
  - Г осінь, синиця, Марися, місяць.

8. У якому рядку в усіх словах звуків більше, ніж букв?
 А ящик, виїзд, м'яч, б'є.
 Б сьогодні, солов'ї, вісь, своєю.
 В щасливий, якість, в'юн, одяг.
 Г думає, птиця, зоря, ясочка.
9. У якому рядку у правописі слова допущено помилку?
 А роз'яснити, підв'язати, Лук'ян, Мар'яна.
 Б рум'яна, обов'язок, пам'ять, обсяг.
 В прем'єра, об'єм, об'їзд, більярд.
 Г зап'ястний, здоров'я, з'явитися, кур'єр.
10. У якому рядку в усіх словах ставиться апостроф?
 А п..ять, цв..ях, горохв..яний, сім..я.
 Б об..їзд, мавп..ячий, пів..Європи, пів..ями.
 В пів..яблука, торф..яний, дит..ясла, трьох..ярусний.
 Г гриф..ячий, м..який, р..ядно, пів..Азії.
11. У якому рядку в усіх словах не ставиться апостроф?
 А Бур..як, духм..яний, моркв..яний, св..ятковий.
 Б зв..язок, портг..єра, жираф..ячий, р..ясний.
 В черв..як, реп..ях, Солов..йов, міл..ярд.
 Г св..ященик, двох..ярусний, б..юро, верф..ю.
12. Запишіть фонетичною транскрипцією:
 Йду в Карпатах крізь летючі хмари,
 де світанки сонце надпили,
 де на скелях пишуть мемуари
 блискавки, століття і орли.

Л. Костенко

266. Розв'яжіть ребус. Відгадайте назву європейської столиці.

5, 6

3, 4, 1, 2

”

ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ

§ 36. Групи слів за значенням

267. а) Розкажіть про лексику української мови за таким планом.

1. Що вивчає лексикологія?
2. Слово як основна одиниця мови.
3. Пряме й переносне значення слова.
4. Слова власне українські й запозичені.
5. Синоніми, омоніми, антоніми.
6. Застарілі й нові слова.
7. Загальноживана лексика, діалектизми, професіоналізми, терміни.

б) Наведіть приклади і запишіть їх.

268. а) Випишіть із поданих слів-термінів ті, які вживаються в розділі «Лексикологія».

Звук, морфема, антоніми, однозначні й повнозначні слова, відмінки, порядкові числівники, пароніми, тлумачний словник, неологізми, архаїзми, означення, омоніми, орфоепічний словник, синоніми, текст, стиль.

б) Поясніть значення виписаних термінів, два із них уведіть у речення.

269. а) Більшість слів української мови багатозначні, на цій основі виникають слова з прямим і переносним значенням. До поданих словосполучень доберіть такі, які вживалися б у переносному значенні.

Наприклад: сміялася дитина – сміялося сонце. Золота обручка, черствий хліб, чиста вода, безхмарне небо, теплий одяг, кришталева ваза, прозоре скло, біжить хлопчина, хвилюється мати.

б) Складіть речення, щоб в одному слово виступало в прямому значенні, а в іншому – в переносному.

в) Одне з речень розберіть за членами речення.

270. а) Спишіть текст. Визначте стиль і тип мовлення. Які слова вжиті в переносному значенні?

Хтось могутній і веселий викотив край неба і, мов граючись, підкинув диск гарячий у блакить. Засвітилися від нього всі-

ма барвами долини, заіскрилися вершини, засміялися моря. Розчесалися всі ріки гребінцем його злотавим і простерли свої коси поміж зоряних лугів (*М. Нагнибіда*).

б) Опишіть ілюстрацію, використавши слова в переносному значенні.

271. Позначте несинонімічні пари слів, користуйтеся тлумачним словником.

Запаска – спідниця; ідентичний – різний; тло – фон; фанфарон – хвалько; епілог – вступ; регламент – правила; паплюжити – хвалити; охайний – чепурний; стукач – дятел; жмикрут – скнара; губа – затока; культура – рослина; переселення – імміграція; писанка – красуня.

272. Доберіть до слів іншомовного походження українські синоніми, скориставшись довідкою.

Аероплан, блокнот, деформація, дефіцит, рефері, сюрприз, табу, чемпіон, фіктивний, меценат, саквоаяж, каталог.

Довідка: Список, записник, сумка, заборона, літак, спотворення, покривитель, переможець, недійсний, суддя, нестача, несподіванка.

273. а) У поемі «Енеїда» І. Котляревський використав багатий скарб розмовних синонімів, дотепних, влучних, часто несподіваних.

Наприклад, до дієслова *іти*, *прийти* в поемі дібрано такі синоніми:

«Еней по берегу попхався... слонявся... в город причвалав, у пекло ввалився... поплентався... до моря швендяв».

б) Доберіть із поеми «Енеїда» синоніми до слів *їсти*, *пити*.

274. Доведіть, склавши речення, що подані слова – омоніми.

Став, пара, діти, півники, гори, лисички, слід, дорога.

275. а) Прочитайте вірш. Що означає термін *міжмовні омоніми*?

Яка чудесна кожна мова!
Але слова мотай на вус.
Як не уважний ти до слова,
То може трапитись конфуз.
Бо є омоніми міжмовні,
Відомі вченим з давнини:
Слова однакові назовні,
Та різні значенням вони.

Д. Білоус

б) Доберіть до поданих слів міжмовні омоніми.

Українська мова

чашка
ангельський
мета
сум
диван
годувати

Польська мова

czaszka
angielski
meta
sum
dywan
hodować

276. Перекладіть слова українською мовою, доберіть до них антоніми.

Radość, wysoki, mówić, wcześniej, jutro, bliski, młody, chwalić, ciasny, iść, zaczynać, błękitny, hałas, cudzy.

277. Складіть мультимедійну презентацію про польську національну спільноту в Україні. Використайте антоніми в реченнях–коментарях до слайдів.

278. Пароніми – слова, схожі за звучанням, але різні за лексичним значенням. Знайдіть у реченнях помилки в уживанні паронімів, з'ясуйте їх лексичне значення.

1. Щоб корабель успішно пройшов рифи, капітану довелося звертатися до місцевих жителів, серед яких були досвідчені провідники-боцмани. 2. Дрібні хвилі-бриджі тихо накочувалися на берег, лагідно пестячи ноги дівчинки в світлих брижах. 3. На цьому місті буде закладено перший висотний будинок нашого міста.

279. Уведіть у речення пароніми, у разі потреби з'ясуйте в тлумачному словнику їх лексичне значення.

Високий – висотний; гранат – граната; експерт – експорт; абонемент – абонент; адрес – адреса; адресат – адресант; лісник – лісовик; лікувати – лічити.

280. Обговоріть ситуацію. Поясніть, що стало причиною непорозуміння.

Колишній боксер розповідає знайомій про своє спортивне життя. Через кілька хвилин вона запитує:

– А де ви ще були, крім Нокауту і Нокдауну?

281. Погрупуйте слова у три колонки: неологізми, архаїзми, історизми. З'ясуйте значення невідомих слів.

Глаголити, провайдер, сажень, супермаркет, драгоман, ланіти, баяти, перст, приватизація, повіт, подушне, ладо, піїт, кіборг, литаври, дельфінологія, спудей, аеробіка.

282. Доберіть літературні відповідники до поданих діалектизмів. Скористайтесь пошуковими інтернет-ресурсами.

Бараболя, блават, нецьки, банітувати, глибка, бузьок, неньо, тета, фризуря, коцик, мева, кріс, гарувати, пелерина, пудити.

283. Напишіть невелике висловлювання про професію ваших батьків чи когось зі знайомих (з описом процесу праці). Використайте професійні слова.

§ 37. Фразеологізми

284. а) Пригадайте, що таке фразеологізми. Чим вони відрізняються від вільних словосполучень? Наведіть приклади.

б) Визначте, які з поданих сполучень є фразеологізмами.

Бити палицею, бити байдики, тримати ніс за вітром, тримати у валізі, клювати зерно, клювати носом, взяти у кредит, взяти себе в руки, грати на гітарі, грати першу скрипку, дати гарбуза, дати відповідь, падати з неба, падати з ніг, здобути перемогу, отримати на горіхи, передати куті меду, передати гроші за проїзд, пекти картоплю, пекти раки.

285. Поясніть, як розумієте подані фразеологізми. Знайдіть відповідники у фразеологічному словнику польської мови. Поясніть, у якій ситуації мовлення їх можна використати.

1. Одна ластівка весни не робить. 2. Під гарячу руку попасти. 3. Справа варта заходу. 4. Як скалка в оці.

286. Подані слова і сполучення слів поєднайте так, щоб утворилися фразеологізми. Складіть речення з утвореними фразеологізмами й запишіть.

Світити	світом
Гризти	хвіст бубликом
Намилити	з сідла
Підкласти	гайки
Блукати	свиню
Вибивати	з пантелику
Закрутити	воду на млин
Збити	очима
Лити	голову
Тримати	граніт науки

287. Доберіть фразеологізми, близькі за значенням до наведених слів.

Лінуватися, говорити, голодувати, покарати, повільно, погано, абияк, посваритися, багато, далеко, раптово, здоровий, думати.

288. Доберіть і поясніть фразеологізми з назвами тварин, частин тіла, числівниками.

289. Прочитайте польські прислів'я й приказки зі словом *пан*. Доберіть до них українські відповідники. Яке прислів'я має спільне походження в обох мовах?

1. Serce nie sługa, nie zna, co to pany. 2. Jaki pan, taki kram. 3. Kazał pan, musiał sam. 4. Pan każe, sługa misi. 5. Trudno dwóm panom służyć. 6. Każdy w swym domu pan. 7. Znać pana po cholewach.

290. Перепишіть прислів'я, уставляючи замість крапок відповідний іменник із довідки.

Довідка: гадюка, заєць, клопіт, лисиця, миша, орел, поле, товариш.

1. Видно ... по вухах. 2. Один гусак ... не витопче. 3. Бачить кіт ... , та сили мало. 4. Щебече, як соловейко, а кусає, як ... .

5. ... спить, а курей бачить. 6. Гусак свині не ... . 7. Не мала баба ... , купила порося. 8. Для ... і кішка звір.

291. Перекладіть українською мовою польські сталі словосполучення. У яких випадках були труднощі в доборі відповідників? Із чим це пов'язано?

1. Środki masowego przekazu. 2. Piłka nożna. 3. Ziarno piasku. 4. Sztuczne ognie. 5. Schody ruchome. 6. Równoległa klasa. 7. Kłeska żywiolowa. 8. Jama ustna. 9. Chleb razowy. 10. Przybrany syn.

292. Перекладіть українською мовою польські іменники, відповідниками яких є сталі словосполучення. З чотирма складіть речення.

Ciężarówka, komórka, mikrofalówka, pralka, przedszkole, uczelnia, zmysły, zmywarka, pytajnik, klasówka, latawiec, periodyk, widownia, przechowalnia, nabiał, wywiadówka, urodziny, rolnictwo, maskotka, kalafior, matura.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що є предметом вивчення лексикології?
2. Що називають лексичним значенням слова?
3. Які слова називаються багатозначними?
4. Що таке пряме й переносне значення слова?
5. Які слова називаються омонімами?
6. Чим омоніми відрізняються від багатозначних слів?
7. Які слова називаються синонімами? Антонімами?
8. Які слова називаються діалектними? Які — професійними?
9. Які слова називаються авторськими неологізмами?
10. Що вивчає фразеологія?
11. Що таке фразеологізми?

**ТЕСТИ ТА ЗАВДАННЯ З ТЕМИ
«ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ»**

1. Знайдіть правильну відповідь. Омонімами називають слова:
  - А із протилежним значенням.
  - Б які пишуться однаково, але мають різне лексичне значення.
  - В які зліва направо і справа наліво читаються однаково.
  - Г які пишуться по-різному, але мають однакове лексичне значення.
2. Доберіть професійні слова, які використовують:
  - А лікар
  - Б водій
  - В учитель
  - Г хлібороб
3. Продовжіть речення:
  - А Лексика української мови за походженням поділяється на...
  - Б До загальноживаної лексики належать слова, які...
  - В До професійної лексики належать слова, які...
4. Знайдіть рядок, у якому всі слова є архаїзмами:
  - А хата, бурлака, бурса, річка.
  - Б зело, піт, срібло, мовити.
  - В вої, ланіти, рать, перси.
  - Г дружина, челядь, спідниця, плахта.
5. У якому реченні є авторські неологізми?
  - А Україно! Доки жити буду, доти відкриватиму тебе (В. Симоненко).
  - Б Шумить під вікном тополина висока, Мов звісточку дальню несе (А. Малишко).
  - В Прийшов Січень-новорічень, приніс торбу мальовничу: – З Новим роком, діти! (Д. Чердниченко).
  - Г Скільки є у світі квітів – Стільки є у світі мов (Д. Білоус).
6. Серед поданих стійких словосполучень знайдіть ряд фразеологізмів-синонімів:
  - А ловити гав, сидіти склавши руки, лежати на печі, ні за холодну воду.
  - Б пекти раків, заварити кашу, скуштувати березової каші, не дати в кашу наплювати.

В держати камінь за пазухою, вода і камінь довбе, каміничик кинути в город, каменя на камені не залишити.

Г за розум узятися, зарубати собі на носі, слів на вітер не кидати, не ликом шитий.

7. Знайдіть у тексті фразеологізм, поясніть його значення:

Уже тепер, хоч який молодий, він чув у собі доволі сили, щоб заткнути за пояс свого наставника, і не раз із жалем дивився на старого Фавля, що хоч який розумний та бувалий, а все-таки на шістдесятому році життя був так само бідний, як Гава в шістнадцять (*І. Франко*).

8. Доберіть фразеологізми-антоніми до виразів:

А як в рот води набрав –

Б хоч греблю гати –

В намастити п'яти салом –

Г за тридев'ять земель –

9. Складіть невеликий текст, увівши в нього фразеологізм «вийти сухим із води».

10. Випишіть з тексту діалектні слова. Визначте, до якого стилю мовлення належить уривок. З якою метою автор використав діалектизми? (Скористайтеся тлумачним словником).

Скільки клопоту було в Івана! Він не мав навіть коли спам'ятатися. Ѓаздівство потребувало вічної праці, життя маржинки так тісно в'язалося з його власним життям, що витісняло всякі інші думки. Але часами, несподівано зовсім, коли зводив очі на зелені царинки, звідти злітав до нього давно забутий голос Марічки (*М. Коцюбинський*).

11. Складіть речення зі словами *ключ*, *замок* і доведіть, що це омоніми.

12. Допишіть другу частину прислів'їв, випишіть із них антоніми:

А Гірко заробиш, а ... .

Б Наука в ліс не веде, а ... .

В Слово – не горобець, вилетить ... .

Г Умій сказати, умій ... .

БУДОВА СЛОВА. СЛОВТВІР. ОРФОГРАФІЯ

§ 38. Значущі частини слова. Основні способи словотвору

293. Прочитайте текст, сформулюйте, що вивчає розділ «Словотвір».

Науку, що досліджує закони творення слів, називають *словотвором*. Могутня машина словотвору працює, немов вічний двигун. У якому б швидкому темпі не змінювався світ, для позначення цієї зміни обов'язково буде утворено нове слово або додано до вже існуючого слова нове значення.

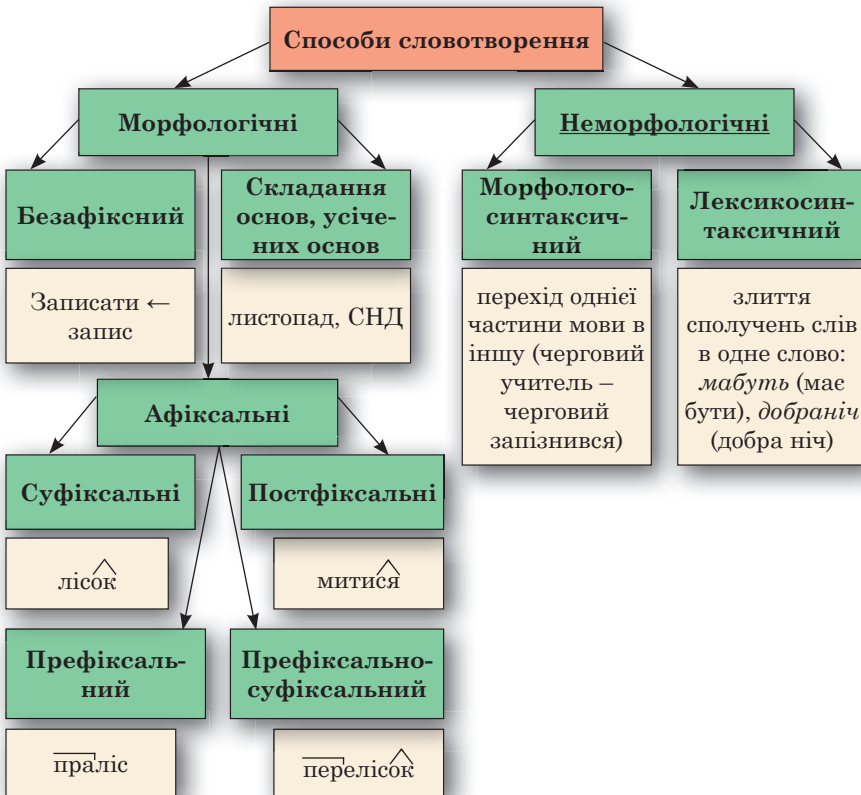
Для кращого пізнання народження слова придивімося до «цеглинок» – найменших значущих частин. Найменша значуща частина слова називається морфемою. Отже, морфема – це корінь слова і суфікс, і префікс, і закінчення. Морфемі розрізняються за роллю і місцем у слові. *Корінь* – основна значуща частина слова. Він значеннєвий господар, якого обслуговують інші морфемі. Корінь може об'єднувати цілу сім'ю слів. *Суфікс* – морфема, що стоїть після кореня і використовується для творення нових слів і граматичних форм. *Префікс* – морфема, яка стоїть перед коренем і вживається для творення нових слів або граматичних форм. *Закінчення* – морфема, що стоїть у кінці слова і є основною морфемою для творення граматичних форм. *Постфікс* – морфемі *-ся*, *-но* і подібні, що можуть стояти після закінчень (*граються*, *ідіть-но*) (*І. Вихованець*).

294. а) Розкажіть про будову слова за таким планом:

1. З яких морфем складається слово?
2. Без якої морфемі слово бути не може?
3. Які морфемі входять в основу слова?
4. Які з них називаються похідними, а які непохідними?
5. Яку роль у творенні слів відіграють префікси й суфікси?
6. Що означає безафіксний спосіб творення?
7. Морфологічні й неморфологічні способи творення слів?

б) Наведіть свої приклади. Відповіді звірте з поданим далі алгоритмом.

295. Пригадайте способи словотворення. Які з них належать до морфологічних способів? Доповніть власними прикладами.

Запам'ятайте!

Твірною основою називається частина слова, від якої твориться нове, похідне слово. Наприклад:

рід → рідний

Словотвірний засіб – це префікс або суфікс, за допомогою яких творять похідне слово. Наприклад:

нести → принести,

весна → весняний.

296. а) Із речень випишіть усі слова з префіксами, визначте, які з них утворені префіксальним способом.

1. Хтось перший замуликав пісню, хтось підтягнув, і пісня виросла, зміцніла й полинула над плесом, аж попригиналися очерети. 2. Як було приємно отак лежати на траві горілиць, дивитися в блакитну безодню неба і співати хором пісню. 3. Здавалося, вся земля, увесь світ її чує. 4. Вожатий тихенько піднявся, пішов до човнів і повернувся з акордеоном. 5. Пісня зазвучала ще дужче, ще злагодженіше (В. Нестайко).

б) У другому реченні знайдіть слово, утворене способом складання, поясніть лексичне значення та правопис.

в) Зробіть синтаксичний розбір одного з речень.

297. Розберіть кожне слово речення за будовою.

Прадавні скарби намертво лежать у землі, а живі скарби йдуть від покоління до покоління, огортаючи чаром людську душу. До них належить і народна пісня.

298. Визначте в поданих словах твірну основу, розташуйте їх у такій послідовності, як вони утворилися.

а) Шкільний, школяр, пришкільний, школа, школярик.

б) Берег, бережок, прибережний, берегова, бережечок, берегоукріплення, берегоукріплювальний, узбережжя.

в) Учитель, учителювати, учити, по-учительськи, учительський, учителька, учителювання, учительство.

299. Утворіть від поданих слів іменники—назви осіб за національністю або місцем проживання.

Київ, Суми, Одеса, Волинь, Лемківщина, Канада, Греція, Франція, Швеція, Туреччина, Нова Зеландія, Африка, Бразилія, Камчатка, Південна Америка, Азія, Китай, Індія.

300. Яким способом утворені подані слова? Поясніть їх лексичне значення. Складіть із цими словами речення.

Україніка, україністика, українство, романтизм, романтичність, панібратство, гамлетизм, донкіхотство.

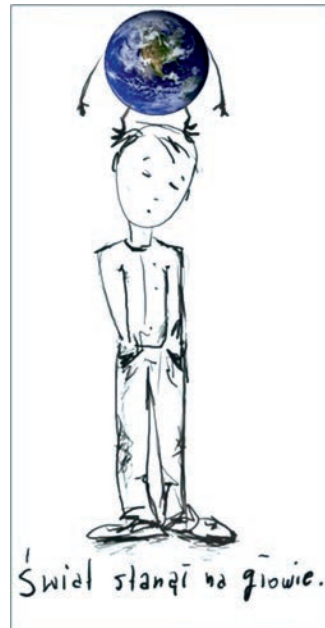
301. Спишіть речення, на місці крапок уставляючи пропущені букви. Підкресліть слова, утворені всіма відомими способами.

1. По-світанковому джмелі гудуть, а чорного джмеля не чуть, мабу..ь, він упав у синю каламуть (*І. Драч*).
 2. Почалася у сонця безсон..иця – і подовшали раптом дні (*В. Симоненко*).
 3. Хто ж то словом не ро..каже, що дієт..ся в серці? (*П. Куліш*).

4. Старовин..им золотом засяяли жовтогарячі голівки звіробою (*С. Васильченко*).
 5. О мово, ти іще жива. Тя..кі твої торттури. Колись творилися слова, тепер – абрєвіатури. Читаеш: «СНІД» і давишся сніданком. У чім порятунок? Гумор – не Гомер. Як тій дитині зватися Богданком, коли епоха звет..ся НТР?! (*Л. Костенко*).

302. Прочитайте вірш. Випишіть спільнокореневі слова і перекладіть їх українською мовою. Установіть, чи будуть спільнокореневими українські відповідники цих слів.

Czy są na świecie kraje,
 Gdzie wszystko się prostym
 wydaje:
 Proste drogi wiodą ku miastom.
 Dom jest wprost pod szczęśliwą
 gwiazdą.
 Prosto z pracy mama wraca do
 niego.
 Proste prawa prostych ludzi
 strzegą.
 Prosto z okna widzi się sklep,
 A w tym sklepie proste mleko,
 Prosty chleb.
 Ludzie prosto z mostu,
 Zwyczajnie –
 Nikt nie pyta,
 Czy te proste kraje
 Mogą od tak po prostu być sobie,
 Czy też świat musi wpierw stanąć
 na głowie?

Й. Кульмова

§ 39. Орфограми у префіксах і суфіксах. Написання складних слів

- 303.** При творенні нових слів за допомогою суфіксів відбувається чергування приголосних. Прочитайте таблицю, до кожного випадку чергування наведіть свої приклади.

Чергування приголосних

Ськ + ин → щин	Батьківський – Батьківщина
Цьк + ин → ччин	Німецький – Німеччина
К, ц, ч + ськ → цьк	Ткач – ткацький, козак – козацький
Ж, з, г + ськ → зьк	Париж – паризький, Прага – празький
Х, ш, с → ськ	Латиш – латиський, Одеса – одеський
К + н → чн	Рука – ручний
Ц + н → чн	Яйце – яечний

Зміна приголосних перед суфіксом *-ськ-* не відбувається: *Бангкок – бангкокський, баск – баскський, Ірак – іракський, казах – казахський, Ла-Мани – ла-маниський, Мекка – меккський, тюрк – тюркський, Нью-Йорк – нью-йоркський, герцог – герцогський, сакс – сакський.*

- 304.** Від поданих іменників утворіть прикметники, поясніть спосіб творення і зміни, які відбуваються при словотворенні.

Кривий Ріг, молодець, товариш, Запоріжжя, парубок, ткач, брат, студент, безпека, пшениця, рік, серце, Рига, чумақ, Франція, латиш, казах.

- 305.** а) До поданих слів додайте префікси *з-* або *с-*. Поясніть їх правопис.

Сипати, ховати, будити, шити, чесати, еднати, чистити, киснути, формувати, казати, писати.

б) Побудуйте алгоритм «Правопис префікса *з-* (*с-*)».

- 306.** Словосполучення замініть одним словом з одним із префіксів *роз-*, *без-*, *при-*, *пре-*.

1. Те, що не має краю. 2. Без жодної помилки. 3. Небо без хмар. 4. Порушення законності. 5. Розпорядок уроків. 6. Пошук зниклого. 7. Поява птахів навесні. 8. Дуже малий. 9. Тимчасовий мир. 10. Посадка літака. 11. Закрити не повністю.

- 307.** Кожне з поданих слів замініть відповідним іменником з *пів-*, що означає половину чогось. Поясніть написання слів із *пів-*.

Будинок, вікно, яблуко, яр, вишня, Вінниця, Україна, Європа, планета, огірок.

308. Опрацюйте таблицю. Доберіть власні приклади до кожного правила.

Правило	Приклади
Префікси роз- , без- не змінюють кінцевого приголосного	<i>розстилати, безболісний</i>
Префікс с- пишеться в словах, корінь яких починається буквами к, п, т, ф, х ; в інших випадках – префікс з-	<i>скинути, сповістити, струсити, сфабрикувати, схилитись; зчепити, звити</i>
Префікс пре- вживається для передачі вищої міри ознаки	<i>прекислий, прешвидко</i>
Префікс при- вживається для передачі наближення, приєднання, неповноти дії чи ознаки	<i>прибережний, присісти, приварити, пришити, привести</i>
Префікс прі- вживається тільки у трьох словах	<i>прізвище, прізвисько, прірва</i>
Префікси пере- , пред- , перед- пишуться з буквою е	<i>перелітати, представити, передбачати</i>

309. Від поданих слів за допомогою префіксів **з-** чи **с-** утворіть нові слова.

Пиляти, робити, сунути, кинути, чистити, чіпляти, сохнути, творити, формулювати, киснути, мазати, чорніти, палити, лити, садити, вести, косити.

310. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставте пропущене слово.

1. Або дома не бути, або волю ... . 2. Хто вчиться ... – не знає на старість голоду. 3. Вода все ..., злого слова ніколи. 4. З дурнем ... – дурнем зробиш. 5. За онучу ... бучу. 6. Зима ..., де влітку був. 7. ... гоц, як перескочеш. 8. Байдуже ракові, в якому горшку його ... . 9. Поки баба ... книші, не буде в діда душі.

Довідка: здобути, сполоще, змолоду, зчепитись, питає, здійняли, скажеш, спече, зварять.

311. Перепишіть, уставляючи на місці крапок пропущені букви.

Як повин..н був себе почувати молодий козак, коли його називали, скажімо, Завий-Вовком або Стріляй-Бабою? Комуś такі пр..звиська здавались образливими, і вони навіть кидалися на товаришів з кулаками. Таких не поважали. Більшість

все ж витримували характер, розуміючи, що придумування пр..звиськ – своєрідна розумова забава. Сказано на гумор, а ти бери на ум. Саме з часів козаччини розповсюдились по Україні пр..дотепні й пр..веселі пр..звища, котрі походять з пр..звиськ.

Часто пр..звища давали за ремеслом – Коваль, Гончар, Швець. Дітей майстра тоді кликали Коваленки, Гончаренки, Шевченки (*За В. Супрунечком*).

312. Розгляньте таблицю, доповніть її самостійно дібраними прикладами.

Суфікси	Приклади
-ив(о) вживається для вираження збірних понять, які означають матеріал або продукт праці	<i>вариво, куриво, мереживо, печиво</i>
-ичок, -ичк(а) – тільки в словах, що походять від слів із суфіксами -ик, -иця(я)	<i>вогничок, вуличка</i>
-ечок, -ечк(а), -ечк(о) – в інших випадках	<i>вершечок, діжечка, віконечко</i>
-инн(я) – в іменниках середнього роду, що означають збірні поняття	<i>картоплиння, павутиння</i>
-енн(я) – у віддіслівних іменниках середнього роду з наголосом на корені	<i>звернення, піднесення</i>
-ев(-ев-) – у прикметниках після м'яких та шиплячих приголосних твірної основи, в яких наголос падає переважно на основу слова	<i>ситцевий, суттєвий, грушевий</i>
-ов – після твердих незалежно від місця наголосу та шиплячих, м'яких або й , в яких наголос падає на закінчення	<i>грошовий, кульовий, дійовий</i>
-ин – у присвійних прикметниках після приголосних, крім й	<i>Марусин, свекрушин</i>
-їн – після голосних	<i>Софійн</i>
Іншомовні суфікси	
-ир, -ист, -изм – після д, т, з, с, ц, ж, ч, ш, р	<i>дантист, тероризм</i>
-ір, -іст, -ізм – після решти приголосних	<i>піаніст, модернізм</i>

313. Від поданих слів утворіть відносні прикметники, позначте орфограми.

Слива, клен, черешня, алича, овоч, хвощ, мармур, борщ, оксамит, килим, ситець, парча, батист, мить, плющ, магнолія, лазур, легені, марганець, м'яз, фарш, фланель, цибуля, серце, клей, квасоля, ківш, кизил.

314. Поясніть значення кожного з наведених фразеологізмів, скориставшись довідкою. Три з них уведіть у самостійно складені (усно) речення. Поясніть уживання суфіксів *-ев(-ев-), -ов-*.

1. Геркулесові стовпи. 2. Авгієві стайні. 3. Купідонова стріла. 4. Танталові муки. 5. Шагренева шкіра. 6. Терновий вінок. 7. Стовпова дорога. 8. Сталевий кінь.

Довідка: 1. Край, кінець (Геркулесові стовпи були встановлені на краю світу). 2. Безладдя, занедбані справи (Геракл почистив стійла царя Авгія, які не чистилися протягом 30 років). 3. Те, що викликає кохання. 4. Нестерпні страждання від близькості жаданого і неможливості його досягти (Тантал стояв в озері, але як тільки нахилився, щоб напиться, вода зникала). 5. Те, що має здатність невпинно скорочуватись, зменшуватись (За О. де Бальзаком). 6. Муки, страждання. 7. Головний напрям діяльності, шлях до мети. 8. Трактор.

315. Від поданих слів утворіть присвійні прикметники. Поясніть уживання суфіксів та чергування приголосних.

Сестра, сестричка, сваха, подруга, Оксана, Оксанка, Оксаничка, Лукія, Соломія, Настя, Настечка, Катря, Катруся, Параска, Пріська, Івга, тітка, перепілка, Анжеліка, Ольга, Дарина, Одарка, Одарочка, панночка, Лука, Кузьма, Сава, шука, Феодосія.

316. Від кожної пари поданих слів способом складання утворіть нове слово.

Любити, правда; робити, хліб; три, кут; білий, грива; високий, чоло; народний, пісня; блакитний, око.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Яка частина слова містить лексичне значення слова?
2. Які частини слова можуть входити до основи?
3. Яка змінна значуща частина слова виражає його граматичне значення?

**ТЕСТИ ТА ЗАВДАННЯ З ТЕМИ
«БУДОВА СЛОВА. СЛОВОТВІР. ОРФОГРАФІЯ»**

1. Чи правильне твердження: слово має префікс і суфікс, тому воно утворено префіксально-суфіксальним способом?
2. Яким способом утворені слова *лісостеп*, *прикордонник*, *прохідна*?
3. Знайдіть рядок, де всі слова утворені префіксальним способом:
А безрадісний, приніс, спитати.
Б безмежний, недоспані, безцінь.
В зріст, розквіт, причалити.
4. Знайдіть рядок, де всі слова утворені суфіксальним способом:
А синок, іменник, чорноземний.
Б квітник, гарненький, дошкільник.
В співак, дерев'яний, оздоровити.
5. Знайдіть рядок, де всі слова утворені префіксально-суфіксальним способом:
А зняти, зранку, підсудний.
Б наповал, премудрість, переписування.
В примирення, захмарний, прибережний.
6. Утворіть іменники, додавши суфікс *-ин-*:
А Хмельницький.
Б Галицький.
В Херсонський.
Г Турецький.
7. Знайдіть рядок, де всі слова пишуться з префіксом *при-*:
А пр..мхливий, пр..звище, пр..права.
Б пр..сісти, пр..дбати, пр..меншити.
В пр..хитрий, пр..вабливий, пр..шитий.
8. Знайдіть рядок, де всі слова пишуться з префіксом *пре-*:
А пр..чепуритися, пр..зичливо, пр..красний.
Б пр..бічник, пр..стольний, пр..мія.
В пр..мудрий, пр..чудово, пр..клоніння.
9. Позначте рядок, у якому дотримані правила чергування:
А запоріжський, ткацький, чеський.

Б празький, казахський, козацький.

В паризький, латишський, ризький.

10. Установіть відповідність між словом та способом його творення:

А префіксальний

1 Чорноземний

Б суфіксальний

2 Засніжений

В префіксально-суфіксальний

3 Сад

Г складання основ

4 Розсміятися

5 Пароплав

11. Уставте пропущені букви, підкресліть орфограми.

Мальовниче Пр..карпаття, пі..слухати розмову, пр..бігти першим, ..в'яле листя, ..тривожним голосом, ро..повідати казку.

12. Складіть невелику розповідь «У країні префіксів», у якій би кожний префікс розповів про свій правопис.

317. Розв'яжіть ребус. Відгадайте прислів'я чи приказку.

МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ

§ 40. Морфологічний розбір частин мови, їх правопис

318. Розгляньте таблицю і дайте відповіді на запитання.

Частина мови	Лексичне значення	Питання	Приклади
Іменник	Предмет	<i>хто? що?</i>	<i>весна, юність, конспект</i>
Прикметник	Ознака предмета	<i>який? чий?</i>	<i>темний, Марійн</i>
Числівник	Кількість чи порядок при лічбі	<i>скільки? котрий?</i>	<i>п'ять, вісімнадцятий</i>
Займенник	Вказує на предмет, ознаку, кількість	<i>хто? що? який? чий?</i>	<i>ти, той, якийсь</i>
Дієслово	Дія чи стан предмета	<i>що робити? що зробити?</i>	<i>читати, вишити</i>
Прислівник	Ознака ознаки, дії чи стану	<i>як? де? коли? чому?</i>	<i>весело, вгорі, вчора, зопалу</i>
Прийменники	Служать для зв'язку іменників з іншими словами		<i>до, на, із-за</i>
Сполучники	Виражають смислові відношення між членами речення і реченнями		<i>і, щоб, проте</i>
Частки	Виражають відтінки значення слів і речень		<i>не, б, ж</i>
Вигуки	Виражають почуття, волевиявлення, але не називають їх		<i>ой, ех, цитть</i>

1. Як називається наука, яка вивчає слова як частини мови?
2. Які є частини мови і за якими ознаками їх визначають?
3. Чим відрізняються самостійні частини мови від службових?

319. Спишіть, знімаючи косі лінії. Визначте частиномовну приналежність слів у тексті. Зробіть морфологічний розбір виділених слів.

На Онисі плахта, виткана з вовни пополовині з шовком не/величкими квадратами. Квадратики були заткані жовто/гарячим шовком з білими, як срібло, тонкими обідками. Вишитий червоно/синіми візерунками *поділ* сорочки падав на червоні черевички. Ясно/синій шовковий корсет був затканий *золотими* квіточками. На чорно/волосій голові неначе увив вінок квіток. На шиї червоніло п'ять разків доброго намиста з золотими дукачами. Онися ввійшла і наче з собою *принесла* ще *більше* світу, гарячого літнього сонця (І. Нечуй-Левицький).

320. Доберіть до поданих іменників прикметники. Складіть із ними речення.

Пані, дріб, сирота, біль, собака, путь, турне, колібрі, депо, Борнео, Тбілісі, Перу, шампунь, авеню, салямі, сироро, ампула, суфле.

321. Утворіть форми кличного відмінка від поданих іменників.

Віталій, Євген, Любов, Дарія, Юрій, Ілля, Лешек, Рената, герой, читач, бабуся, Олесь, Олеся, подружка, неня, батько, радість, доля, Олег.

322. Провідмініайте власне прізвище та ім'я, а також прізвища й імена батьків і друзів.

323. Подані словосполучення поставте в орудному відмінку однини.

Гаряча вдача, заяча душа, околишня вежа, найскладніша задача, краща дача, свіжа паша, квітуча груша, найсмачніша їжа, найважча ноша.

324. Погрупуйте прикметники у три колонки: пишуться разом, окремо, через дефіс. Поясніть свій вибір.

Темно(синій), фізико(математичний), загально(відомий), (п'яти)поверховий, (суспільно)корисний, (радіо)технічний, (військово)морський, (військово)полонений, (діаметрально)протилежний, (глухо)німий, (біло)сніжний, сніжно(білий).

325. Запишіть цифри словами. Провідмініайте числівники, поясніть правопис.

До 478 додати 16; від 5116347 відняти 11; сума чисел дорівнює 286; скільки разів 15 міститься в 949?

326. Запишіть, розкривши дужки. Поясніть орфограми. Виділений займенник розберіть як частину мови.

(Ні)кого, ні(до)кого, (хтозна)що, (аби)що, (*хто*)сь, (переді)мною, казна(з)чим, (де)який, (будь)що, (не) (аби)хто, (не)його, скільки(сь), чий(небудь), (до) (ні)чого.

327. а) Перепишіть текст, розставляючи розділові знаки. Визначте дієприкметникові та дієприслівникові звороти. Зробіть морфологічний розбір одного дієприкметника і дієприслівника (на вибір).

Олександр Довженко писав що людина прекрасна в праці. В українській літературі чимало прикладів поетизації праці яка переходить у творчість облагороджуючи природу гармонізуючи світ природи й культури.

Рухи сіяча орача косаря женця теслі коваля доцільні й пластичні мічені карбом естетичного. Народ тисячоліттями виховувався засвоюючи й повторюючи шліфуючи до артистизму комплекси рухів які становлять традиційні види праці. Це було інструментом що ненастанно шліфував душі й тіла пращурів даючи здоров'я силу витривалість відчутну в кожному жесті й повороті витворюючи симфонію фізичної довершеності сили й грації (*За І. Кравченком*).

М. Пимоненко. Жнива на Україні

б) Складіть короткий опис ілюстрації, уживаючи дієприкметникові й дієприслівникові звороти.

328. Відредагуйте речення і запишіть.

1. Книга справила на мене саме сильніше враження.
2. Цей прозаїк – один з найбільш відоміших постатей у

літературному процесі. 3. Три брата зустрілися після довгої розлуки. 4. Він мав біля шестидесяти років. 5. Ми зустрінемося в п'ятій. 6. Батьки запитали, в якій годині починається концерт. 7. Троє дівчат і шестеро хлопців нашого класу приймало участь у змаганнях. 8. Дівчина, взявши журнал, підійшла до столу, уважно роздивлялася його. 9. Бабуся попросила онука купити собі печива. 10. Сашко взяв у руку портфель, дістав зошит і поклав його на стіл.

329. Поставте подані дієслова у форми 2-ї особи однини і 1-ї особи множини теперішнього чи майбутнього часу. Поясніть написання особових закінчень.

Вітати, стратити, молоти, стелити, їхати, клеїти, ревити, купити, хотіти, догнати, запізнитися, сміятися.

330. У яких рядках усі прислівники написані правильно? Аргументуйте правилами. виправте помилки і запишіть.

1. Взимку, рік-у-рік, казна-як, віч-на-віч, по-польськи, сила-силенна.

2. Без кінця-краю, по-друге, день у день, спідлоба, де-таки, будь-як.

3. Десь-то, хто-знакуди, кінець кінцем, пліч-о-пліч, до побачення, уголос.

4. Привселюдно, на жаль, більш-менш, з давніх-давен, коли-не-коли, праворуч.

5. Ніде, ніколи, нізащо, нікуди, ніяк, аби-як.

331. Складіть речення із поданих пар слів. Поясніть, чому ці слова пишуться по-різному.

1. Напам'ять – на пам'ять. 2. Назустріч – на зустріч. 3. З боку – збоку. 4. В гору – вгору. 5. Вдень – в день.

332. Запишіть, розкриваючи дужки. Пригадайте правопис частки *не* з різними частинами мови.

(Не)спокійні серця, (не)земна краса, ще (не)виконане завдання, (не)хтуючи (не)безпекою, (не)щасний (не)борак, (не)веселий, а сумний, заважає (не)жить, (не)добачає помилок, (не)сто і (не)двісті козаків, (не)мало друзів, трава (не)скошена, (не)мов сон, (не)треба слів.

333. Складіть речення з поданими фразеологізмами.

Ні аза не тямити, ні в кут ні в двері, ні світ ні зоря, нема пророка у своїй країні, не мечіть бісеру перед свиньми, незлим тихим словом, не з тієї опери.

334. Прочитайте текст. Чи погоджуєтеся з думкою автора, висловленою у двох останніх реченнях тексту? Напишіть міні-твір на цю тему.

Я був залюблений у небо першою любов'ю. Скільки б я не літав, мені все було мало. Моя справа – авіація, іншої долі мені не дано. Звідки ця тодішня впевненість? Спочатку мені не щастило. Перші мої моделі, тільки-но піднявшись над землею, тут же падали і розбивались. З часом все ж таки з'явилися незначні успіхи, але коштували вони величезних затрат енергії, нервів і часу. Та відмовитися від усього цього я все-таки не зміг. Поки недосконалі витвори мого недосвідченого розуму і неправних рук з незбагненною закономірністю перетворювалися на звалище уламків, я встиг полюбити небо. Роботу люблять, виявляється, не тільки за солодкість перемоги. Все ж таки набагато міцніше прив'язує людину до діла гіркий хліб невдач (За О. Антоновим).

335. Прочитайте та перекладіть текст українською мовою. Поясніть орфограми.

W Polsce znajdują się 23 parki narodowe z czego 8 uznanych zostało przez UNESCO za rezerwat biosfery. Rezerwat biosfery to wyznaczony obszar chroniony zawierający cenne zasoby przyrodnicze. Białowieski Park Narodowy wpisany jest na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Przyrodniczego.

Największym parkiem narodowym w Polsce jest Biebrzański Park Narodowy, najmniejszym zaś Ojcowski Park Narodowy. Najstarszym jest Pieniński Park Narodowy utworzony w 1932 r. Najmłodszy park powołano do życia w 2001 r. – to PN Ujście Warty (Із підруч.).

СИНТАКСИС. ПУНКТУАЦІЯ

§ 41. Розділові знаки в простому і складному реченнях

336. Що вивчає синтаксис? Що вивчає пунктуація? Які функції розділових знаків? Наведіть приклади. Який розділовий знак може стояти між підметом і присудком? Наведіть приклади.

337. Прокоментуйте таблицю «Види речень». Наведіть приклади.

За метою висловлювання	За складом граматичної основи
Розповідні Питальні Спонукальні	Односкладні Двоскладні
За емоційним забарвленням	За наявністю/відсутністю другорядних членів речення
Окличні Неокличні	Поширені Непоширені
За будовою	За наявністю/відсутністю членів речення
Прості Складні	Повні Неповні
	За наявністю/відсутністю ускладнюючих елементів
	Ускладнені Неускладнені

338. Прочитайте текст. Визначте тему і стиль тексту. Які види речень використав автор? Поясніть розділові знаки в реченнях. Зробіть синтаксичний розбір останнього речення.

Саме в родині дитина отримує перші уроки життя, саме тут формуються основи особистості. Батько й мати – жива модель майбутнього своїх дітей.

В основі традиційного родинного виховання українців одвіку є праця. Саме вона визначає духовні й фізичні якості людини. За традицією, вже п'ятилітнім дітям доручали посильну для них роботу: бавити маленьких дітей, прибирати в хаті, допомагати батькам. За сумлінно виконане доручення не забували похвалити малюка, щоб дитина усвідомила важ-

ливість свого скромного, але незамінного внеску в суспільний добробут.

Головне в трудовому вихованні – розвинути в дітей свідоме ставлення до праці: уміння відразу включатися в роботу, правильно її планувати.

Традиційним є гуманне ставлення батьків до своїх дітей, виявлення позитивних рис у їхньому характері й поведінці та опора на це позитивне в повсякденному житті (*Л. Худащ*).

339. Спишіть. Поставте розділові знаки й поясніть їх.

1. Звичайно до вміння треба ще й терпіння (*Нар. творчість*).
 2. Видно ця пісня йому дуже сподобалась (*Із підруч.*).
 3. Вона на щастя мала сильну вдачу збити з обраного шляху її не міг ніхто (*Із підруч.*).
 4. Кожній людині личить усмішка та мабуть найбільше дівчатам (*Олесь Гончар*).
 5. Минуло по суті зовсім небагато часу (*Олесь Гончар*).
 6. Так самотньо буває напевно лиш раз у житті (*С. Антонішин*).
 7. Одійдіте недруги лукаві! Друзі зачекайте на путі! Маю я святе синівське право з матір'ю побуть на самоті (*В. Симоненко*).
 8. О мово ноче колискова! Прийми мій радісний привіт (*Олександр Олесь*).

340. Пригадайте, які розділові знаки вживають у простих ускладнених реченнях. Спишіть. Поставте розділові знаки. Визначте речення з відокремленими членами.

1. У городі і в саду ясніли свіжі живучі осінні квіти різнобарвні айстри палка красоля гвоздики гарячий як кров королів цвіт (*С. Васильченко*).
 2. І стоїть тополя повна сонця й болю вітами – привітами кланяється полю (*В. Симоненко*).
 3. Це вони жайворонки кидають з неба на поле свою свердлярчу пісню дзвінку металеву й капризну (*М. Коцюбинський*).
 4. Латаття плыве по воді пишаючись білими квітами (*М. Доленго*).

341. Уважно розгляньте таблицю. Розкажіть про вживання двокрапки в простому й складному реченнях.

Правила вживання двокрапки	Приклади
У простому реченні після узагальнюючих слів перед однорідними членами	<i>Тиша була наповнена всякими звуками: і дзвінкою піснею жайворонка, і дзижчанням польових мух, мелодійним шелестом стиглого жита (М. Коцюбинський).</i>
У складному реченні, якщо а) розкриває чи доповнює зміст першого; б) вказує на причину того, про що говориться в першому реченні	<i>Здалось на мить: пливе у безвість ночі під парус хмар високий корабель (А. Малишко). Саду нашого не можна і впізнати: густим роєм білого цвіту обліпило кожну гілочку, наче снігом (М. Івченко).</i>

342. З поданих речень запишіть спочатку прості, потім складні. Поясніть уживання двокрапки.

1. Усе чарує зір кругом: роса, і луг, і води (В. Сосюра). 2. Подивись: весна устала, сипле пишними квітками. Подивись: веселим птаством ожили степи з лісами (Б. Грінченко). 3. Як присягу, підношу голос я: шипшини й пісні не віддам нікому! (М. Рильський). 4. Дні були неоднакові: то прозорі, то пройняті смерком, притемнені, похмурі, то знов лагідні, пронизані золотим блиском (П. Загребельний).

343. Перепишіть речення, поставте розділові знаки, поясніть їх.

1. Я підняв голову високо в небі летів журавлиний ключ опускаючи на землю своє радісне «кру» (І. Никитченко). 2. Всі веселилися до сліз Славко дражнило й задирака Наталці проліски приніс. І зовсім це не дивина так починається весна (А. Костецький). 3. На берегах Дніпра розташовано багато міст наприклад Запоріжжя Херсон Київ (Із підруч.). 4. Найбільше диво на світі це книга. Тільки подумай ти читаєш про країну в якій ніколи не був і ніби сам опиняєшся в ній (В. Каравасва). 5. Усе одбивається в пісні як в морі рожева зоря і червона кров і темна ненависть і ясна любов і племінь пожару і місяць

та зорі (*Леся Українка*). 6. Коли захмариться блакить я знаю сонце десь горить (*Я. Мамонтов*).

344. До поданих запитань дайте відповіді, ілюструючи їх власними прикладами.

1. Коли тире є обов'язковим розділовим знаком між підметом і присудком?
2. Коли ставлять тире в неповному реченні?
3. У яких випадках ставлять тире в реченні з однорідними членами?
4. Коли ставлять тире в складному безсполучниковому реченні?

345. Перепишіть речення, поставте розділові знаки, поясніть їх.

1. Закони літер не разок наміста одну хитнеш і поміняеш суть (*Б. Олійник*). 2. Вік прожити не дощову годину перестояти (*Нар. творчість*). 3. Шумить тривожно очерет. А сонце по отаві (*Д. Фальківський*). 4. І соняшники і кукурудза і криниця і журавель і трава на леваді і сонце усе вслухалося у свою свіжість і свою красу аби враз зашуміти свідомістю того що вони всі єсть колір єдиного на світі почуття що зветься щастя! (*Т. Осмачка*). 5. До життя святого шлях широкий втерти рад би я для цього працювати і вмерти (*П. Грабовський*).

346. Зробіть синтаксичний і пунктуаційний аналіз тексту.

Словники різного типу – перекладні двомовні, тлумачні, синонімічні, фразеологічні, термінологічні – потрібні і вчителям та учням, і журналістам, і письменникам та перекладачам, і вченим, і просто читачам. Неможливо уявити собі культурну людину, яка б не мала потреби в словнику, ніколи не заглядала до нього, ніколи ним не користувалася. Отже, словникова справа має надзвичайно велике значення в культурному будівництві, у справі обміну культурними цінностями між народами (*За М. Рильським*).

347. Перекладіть українською мовою. Зробіть синтаксичний аналіз речень, поясніть уживання розділових знаків у реченнях.

Za rzeką, w dzielnicy, gdzie mieszkałem, panowała już cisza nocna. Noc nie wygasła spiekoty dnia, lecz przytłumiła ją nieco. Rzadkie tchnienia wiatru, ciągnącego znad rzeki skoro przemi-

ялы лудząc хлѡдем, потѣгѡwały зар бѣяцы з нагрзаных мурѡв і камѣнѣ. Небо дрзало од дыготу гвѣязд (*Б. Чешко*).

§ 42. Спосѡбѣ перѣдачі чужѡго мѡвлѣннѣ

348. Пригадайтѣ, що назѣваѣтьсѣя прѣмоу мѡвоу, й дайтѣ вѣдповѣдѣ на запѣтання:

1. З яких двох частин складаѣтьсѣя рѣчѣннѣ з прѣмоу мѡвоу?
2. Які роздѣлові знаки ставлѣють у рѣчѣннѣ з прѣмоу мѡвоу?
3. Чим прѣма мѡва вѣдрѣзняѣтьсѣя вѣд непрѣмоу? Навѣдѣть приклади.

349. Прочѣйтѣ текст. Пояснѣть роздѣлові знаки в рѣчѣннѣ з прѣмоу мѡвоу.

Згадаймо давнѣй перѣказ про двѡх будѣвникѣв. Одного чоловѣка з тачкоу, наповненоу камѣннѣм, запитали: «Що ти рѡбѣш?», «Та от звѣлили возѣти камѣннѣ, я й вожу!», – вѣдповѣв вѣн. «А що ти рѡбѣш?» – запитали другѡго з такоу самоу тачкоу. «Я будуу, – вѣдказав той. – Будуу собѡр Святого Петра!»

Сѡбор Святого Петра в Римѣ стоѣть завдяки тому – другѡму. Всѣ великѣ собѡри минулого – це перѣдусѣм пам'ѣтки високого духу. Всѣ великѣ творѣннѣ Данте, Рафаѣля, Сервантеса, Шевченка – це теж творѣннѣ не пера й пензля, а творѣннѣ духу (*Є. Сверстюк*).

350. Перѣпишѣть рѣчѣннѣ, розставѣть роздѣлові знаки.

1. Ось вѣтер вѣлетѣв веснѣний та верховѣтѣтѣм ворухнув Ой як я довго був приспаний незадоволено гукнув (*А. Казка*).
2. Ти поглянь менѣ казала матѣ розцвѣла ромашка бѣля хати (*Г. Кривда*).
3. Нѣхай не вѣе самотина як чорний пѣс за ворѣтьми скажи крѣзь муку Я людина Зрадѣй крѣзь горе Я з людьми! (*М. Рильський*).
4. Ховрах – мѣслѣтель думав у норѣ Нащо те сонце крутѣтьсѣя вгорѣ? (*В. Симоненко*).
5. За що хто-небудь попитаѣ Зозуля Пѣвнѣ

вихваляє? (*Л. Глібов*). 6. Таки ми витягли сказав Комар волам що витягли вози з багна з снопами (*Л. Боровиковський*).

351. Продовжіть речення, використавши довідку. Укажіть речення з прямою і непрямою мовою.

1. Хвалилася калина, що ... . 2. Хрін каже: ..., а м'ясо каже: ... . 3. Сам лежить в калюжі, а кричить: ... . 4. Казав пан: ..., та слово його тепле. 5. Хвалилася вівця, що...

Довідка: з медом солодка; я добрий з м'ясом; я й без хрону добре; не бризкай; кожух дам; їй хвіст до лица.

352. а) Пригадайте, що таке цитата і як її оформляють у реченні.

б) Перепишіть речення. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Хоч раз почуйте, грамотні руїни, нікчемні слуги чорного добра, як, обіпершись вітрові на спину, кричить Тарасова гора: «Нема на світі України, немає другого Дніпра!..» (*В. Симоненко*). 2. Ніколи ті, що б'ються з-за якогось шматка, не скажуть, що вони б'ються саме з-за шматка, а наговорять «великих слів велику силу» – се звичайний хід історії (*П. Грабовський*). 3. Занечищують чисту воду, щоб ніхто не розказав, як «за горою сонечко сідає, як у Дніпра веселочка воду позичає» (*В. Голобородько*). 4. Муза Шевченкова скромна, некриклива, однак вона свідома свого всежиттєвого покликання:

...Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово.

5. Так жив мудрець без лестоців і прав, і грішний «світ ловив, та не спіймав» його душі, повитої нуждою (*А. Малишко*).

353. Перекладіть українською мовою. Зверніть увагу на розділові знаки в реченнях обох мов.

1. Ażeby każdy, kto usłyszy słowo, widział jabłonie, rzekę, zakręt drogi, tak jak się widzi w letniej błyskawicy ... (*Ч. Мілоу*). 2. «Niech ci Bóg dopomaga, drogi chłopcze, ale pamiętaj, że nie wolno! Już nie będziesz?» – «Będę, panie dyrektorze!» (*К. Макушинський*). 3. Prędzej jechać nie było można, drożyna bowiem leśna, zawałona zaspami, przeciskała się śród pniaków i gałęzi (*С. Жеромський*).

АЛГОРИТМИ РОЗБОРУ

Послідовність лексичного розбору

Лексичний розбір слова закріплює теоретичні знання з лексикології, виробляє навички роботи зі словом у контексті, з лінгвістичними словниками.

1. Аналізоване слово.
2. З'ясувати значення, у якому слово виступає в реченні (тексті).
3. Визначити, однозначне слово чи багатозначне; якщо багатозначне, назвати інші його значення (прямі й переносні).
4. Визначити, чи слово вільне, чи фразеологічно зв'язане.
5. Назвати синонімічний ряд, до якого воно належить, і яке місце в цьому ряду займає.
6. Дібрати антонім до аналізованого слова (якщо є).
7. Яке слово за походженням?
8. Визначити, чи слово активного вжитку, чи пасивного вживання (архаїзм, історизм, неологізм).
9. Охарактеризувати стилістичні властивості слова (стилістично нейтральне, книжне, розмовно-побутове, професійно-термінологічне, діалектне, жаргонне) та його походження.

Послідовність фонетичного розбору

Фонетичний розбір передбачає вироблення навичок запису фонетичною та фонематичною транскрипцією, сприймання на слух звукових особливостей мови.

1. Аналізоване слово.
2. Записати слово фонетичною і фонематичною транскрипціями.
3. У фонетичній транскрипції поставити наголос і розбити слово на склади.
4. Охарактеризувати склади.
5. Виписати фонеми та звуки, охарактеризувати звуки.
6. Указати співвіднесеність між фонемами й звуками.

Послідовність орфографічного розбору

Орфографічний розбір – це пояснення орфограм української мови, обґрунтування правильного написання слів. Орфографічний розбір може поєднуватися з морфемним.

1. Орфографічний запис слова.
2. Визначення орфограми для аналізу.
3. Записати слово фонетичною транскрипцією.

4. Сформулювати правила правопису щодо виділених орфограм.
5. Охарактеризувати принципи правопису щодо аналізованих орфограм.

Послідовність орфоепічного розбору слова

Завдання цього виду мовного розбору – пояснити нормативну вимову голосних і приголосних у слові, виявити й охарактеризувати можливі варіанти вимови окремих звуків.

1. Орфографічний запис слова.
2. Запис слова фонетичною транскрипцією.
3. Пояснення вимови голосних у слові.
4. Пояснення вимови приголосних у слові.
5. Характеристика всіх можливих варіантів вимови голосних та приголосних звуків.

Послідовність словотвірного розбору

1. Речення зі словом для аналізу.
2. Аналізоване слово.
3. Твірне слово (мотиватор, або мотивуюче слово).
4. Твірна основа (мотивуюча основа).
5. Словотвірний засіб.
6. Вид словотворення.

Послідовність морфемного аналізу

1. Аналізоване слово.
2. Змінюване чи незмінюване слово (довести).
3. Визначити закінчення в змінюваному слові.
4. Визначити корінь слова і вказати на можливі варіанти кореня.
5. Визначити префікси, суфікси, постфікси, інтерфікси.
6. Указати на морфологічні зміни в основі.
7. Виконати графічне позначення морфемного складу слова.

Послідовність морфологічного розбору іменника

1. Аналізоване слово.
2. Початкова форма (називний відмінок).
3. Лексико-граматичні категорії:
  - а) власна чи загальна назва;
  - б) назва істоти чи неістоти;
  - в) лексичне значення – конкретне чи абстрактне.
4. Граматичні категорії:
  - а) рід;
  - б) число;

- в) відмінок;
- г) відміна і група.

5. Синтаксична роль.

Послідовність морфологічного розбору прикметника

1. Аналізоване слово.
2. Початкова форма (називний відмінок чоловічого роду).
3. Розряд за значенням (якісний, відносний, присвійний, відносно-якісний, присвійно-відносний, присвійно-якісний).
4. Ступінь порівняння, засоби вираження його.
5. Форма – повна (стягнена, нестягнена), коротка.
6. Група – тверда, м'яка.
7. Рід.
8. Відмінок.
9. Число.
10. Синтаксична роль.

Послідовність морфологічного розбору числівника

1. Аналізоване слово.
2. Початкова форма.
3. Розряд за значенням:
  - а) кількісний (власне кількісний, неозначено-кількісний, збірний, дробовий);
  - б) порядковий.
4. Група за будовою (простий, складний, складений).
5. Рід (якщо йому властивий).
6. Число (якщо властиве).
7. Відмінок.
8. Синтаксична роль.

Послідовність морфологічного аналізу займенника

1. Аналізоване слово.
2. Початкова форма (називний відмінок).
3. Розряд за значенням (особовий, зворотний, вказівний, присвійний, заперечний, відносний, питальний, означальний, неозначений).
4. Рід (якщо йому властивий).
5. Число (якщо властиве).
6. Відмінок.
7. Синтаксична роль.

Послідовність морфологічного розбору дієслова

1. Аналізоване слово.

2. Неозначена форма (інфінітив).
3. Лексичне значення.
4. Вид (недоконаний, доконаний).
5. Перехідне чи неперехідне.
6. Стан (активний, пасивний).
7. Час (теперішній, майбутній, минулий).
8. Спосіб (дійсний, умовний, наказовий).
9. Особа, рід, число.
10. Дієвідміна.
11. Синтаксична функція.

Послідовність морфологічного розбору дієприкметника

1. Аналізоване слово.
2. Початкова форма.
3. Активний чи пасивний стан.
4. Від якої основи (інфінітива чи теперішнього часу) утворений.
5. Від якого дієслова утворений.
6. Рід, число, відмінок.
7. Синтаксична функція.

Послідовність морфологічного розбору дієприслівника

1. Аналізоване слово.
2. Від якого дієслова утворений.
3. Від якої основи (інфінітива чи теперішнього часу) утворений і за допомогою якого суфікса.
4. Вид (доконаний, недоконаний).
5. Вказати дієслово-присудок, що пояснюється дієприслівником.
6. Ознаки якого часу має і яку додаткову дію означає (одночасну чи попередню щодо дієслова-присудка).
7. Синтаксична роль.

Послідовність морфологічного розбору прислівника

1. Аналізоване слово.
2. Розряд за значенням.
3. Ступінь порівняння (якщо є).
4. До якого слова відноситься.
5. Синтаксична роль.

Послідовність морфологічного розбору прийменника

1. Аналізоване слово.
2. Група за походженням (непохідний чи похідний).
3. Який за будовою (простий, складний, складений).

4. Граматичне значення якого відмінка допомагає виражати.
5. До якого члена речення входить.

Послідовність морфологічного розбору сполучника

1. Аналізоване слово.
2. Група за морфологічним складом (простий, складний, складений).
3. Група за характером синтаксичних зв'язків (сурядний – який саме, підрядний – який саме).
4. Група за вживанням (одиночні, парні, повторювані).
5. Які члени речення чи які речення сполучає.

Послідовність морфологічного розбору часток

1. Аналізоване слово.
2. Розряд за значенням і функцією.
3. Словотворча чи формотворча.

Послідовність морфологічного розбору вигуків

1. Аналізоване слово.
2. Розряд за значенням і функцією (емоційні, вольові).

Послідовність розбору словосполучення

1. Аналізоване словосполучення.
2. Тип словосполучення за характером зв'язку між словами: підрядне, сурядне.
3. Основне слово, яким членом речення виступає, морфологічне вираження (частина мови, форма).
4. Залежне слово, яким членом речення виступає, морфологічне вираження (частина мови, форма).
5. Тип словосполучення за морфологічним вираженням головного слова: дієслівне, іменникове, прислівникове, прикметникове.
6. Тип словосполучення за складом: просте, складне.
7. Тип підрядного зв'язку між головним і залежним словами (узгодження, керування, прилягання).

Послідовність синтаксичного аналізу простого речення

1. Указати, що речення просте.
2. Тип речення за метою висловлення: розповідне, питальне, спонукальне.
3. Речення окличне чи неокличне.
4. Охарактеризувати речення за його будовою:
  - а) двоскладне чи односкладне (тип односкладного: означено-особове, неозначено-особове, узагальнено-особове, безособове, називне);
  - б) поширене чи непоширене;

- в) повне чи неповне (указати, який член речення пропущено);
- г) ускладнене чи неускладнене (чим ускладнене).
- 5. Підмет, чим він виражений.
- 6. Присудок, його тип, чим він виражений.
- 7. Другорядні члени, їх тип, чим виражені.
- 8. Пояснити розділові знаки.

Послідовність синтаксичного аналізу складносурядного речення

- 1. Аналізоване речення.
- 2. Зі скількох частин складається? Назвати їх.
- 3. Які змістові відношення існують між частинами (єднальні, протиставно-зіставні, розділові)?
- 4. Якими є частини складносурядного речення за наявністю головних членів, другорядних, за ускладнюючими засобами, за повнотою?
- 5. Характеристика кожної частини як простого речення.
- 6. Розділові знаки в реченні.
- 7. Графічна схема речення.
- 8. Характеристика виду складного речення.

Послідовність аналізу складнопідрядного речення

- 1. Аналізоване речення.
- 2. Зі скількох частин складається? Назвати їх.
- 3. Які змістові відношення існують між частинами?
- 4. Якими засобами зв'язку поєднані частини речення?
- 5. Характеристика кожної частини як простого речення.
- 6. Розділові знаки в реченні.
- 7. Графічна схема речення.
- 8. Характеристика виду складного речення.

Послідовність аналізу складного безсполучникового речення

- 1. Аналізоване речення.
- 2. Яке це речення за метою висловлювання, емоційним забарвленням (розповідне, питальне, спонукальне, окличне, неокличне)?
- 3. Яка інтонація є засобом зв'язку?
- 4. Кількість частин, що входять до складу речення (виділити кожну з них).
- 5. Речення з однорідними чи неоднорідними частинами?
- 6. Які смислові відношення існують між частинами складного безсполучникового речення з однорідними частинами?

7. Яку підрядну частину нагадує собою одна з частин прогнозованого безсполучникового речення з різнорідними частинами (з'ясувальне, часове, способу дії, умови, мети тощо)?

8. Якими засобами виражені смислові і синтаксичні зв'язки між частинами речення?

9. Характеристика кожної частини як простого речення.

10. Розділові знаки у складному безсполучниковому реченні.

11. Схема речення.

12. Характеристика складного речення.

Послідовність аналізу складного речення з різними видами зв'язку

1. Аналізована конструкція (речення).

2. Яке речення за метою висловлювання, емоційним забарвленням (розповідне, питальне, спонукальне, окличне, неокличне)?

3. Частини, з яких складається речення. Виділити (пронумерувати) кожну з них.

4. На яке питання відповідає підрядна частина?

5. З яким підрядним реченням співвідноситься підрядна частина (чи підрядні)?

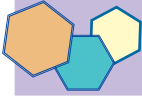
6. До якого різновиду складних речень із різними видами зв'язку належить речення (зі сурядним і підрядним; із безсполучниковим і підрядним; із безсполучниковим і сурядним; зі сурядним, безсполучниковим і підрядним).

7. Аналіз частин за схемою простого речення.

8. Розділові знаки в реченні.

9. Схема речення.

10. Характеристика складного речення.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО В 9 КЛАСІ

Варіант 1

1. Укажіть складне речення з різними видами зв'язку.

А Шанобливе ставлення до хліба, що передавалося від покоління до покоління, нині ґрунтується переважно на традиції, але вже без усвідомлення його магічної, боже-ственної, ритуальної ролі (*За Г. Печерною*).

Б Найбільш архаїчними видами обрядового хліба нині залишаються великодні та весільні короваї, шишки, а в деяких регіонах – калита (*За Г. Печерною*).

В Зрідка видніються над ковилою кулясті кущі верблюдки, кермека та молодого кураю, які восени, відломившись від власного кореня, стануть перекотиполем (*За Олесем Гончаром*).

2. Укажіть складне речення.

А Попередники Шевченка, починаючи з Котляревського, використовували у своїх творах народну українську мову, але це використання було обмеженим (*Із журн.*).

Б Крім того, вони не позбулися ще діалектних, вузько місцевих елементів (*Із журн.*).

В Норми літературної мови, створені на народній основі, дала поезія Шевченка (*Із журн.*).

3. Укажіть складносурядне речення.

А Т. Г. Шевченко не тільки дав українському народу мову, а й закликав усіх берегти, вивчати свою та інші мови; ніколи не забувати, не цуратися рідної української мови (*Із журн.*).

Б Ми знаємо український ренесанс 20-х років, але ж потім був сталінський терор (*Із журн.*).

В Почуло цю мову заполярне крайсвітття, топили її в океанських баржах, заганяли слово Тарасове в тундру і тайгу (*Із журн.*).

4. Укажіть речення, яке не належить до складнопідрядних означальних.
- А** Переважна більшість назв обрядового хліба має праслов'янське або індоєвропейське походження – це свідчить про високий рівень розвитку хліборобської культури на українських землях упродовж тривалого часу (За Г. Печерною).
- Б** Загалом обряди, у яких уживався хліб, були тісно пов'язані з річними календарними святами, фазами сонця й місяця (За Г. Печерною).
- В** Від сорому, який нащадків пізніх палитиме, заснути я не можу... (За І. Франко).
5. У якому реченні неправильно розставлено розділові знаки?
- А** Усе почалося з того, що я мріяв бандуру, яка мені долею стала, хоча б одному із синів передати (За В. Литвином).
- Б** Грати на бандурі і бути бандуристом – це різні речі: першого можна навчити, другого – ніколи (За В. Литвином).
- В** Прості люди хорошого виховання, до яких належала і наша сім'я повсякденні інтереси вважали по скромності не достойними божественного втручання (За О. Довженком).
6. Укажіть складнопідрядне речення з кількома підрядними.
- А** Із втратою знань староруської (праукраїнської) міфології, обрядове значення багатьох видів хліба забулося, хоча на побутовому рівні давні форми, види й назви хліба продовжують існувати (За Г. Печерною).
- Б** Я з тих країв, де над Дніпром цвітуть, шумлять гаї, де з дня народження мені співали солов'ї.
- В** Популярністю в народі ці князі не користувалися, але викривати їх одверто билині не дозволяла князівська цензура, що й викликало «езопову мову»; слухачі тих часів чудово розуміли, про кого в таких випадках дійсно йшлося, а заміна імен давала можливість обійти князівські заборони та уникнути розправи (За А. Члиновим).

7. Укажіть сполучникові складні речення.

А Йому здавалося, що знаходиться знов на своїх волах, очі яких звернені на нього, а вони самі спокійно жують, і він чує їх сильний теплий віддих... (За О. Кобилянською).

Б У повітрі без угаву гули літаки: відбувались навчальні польоти (Із підруч.).

В Посієш зерно – забринить пшениця (Нар. творчість).

8. Виконайте повний синтаксичний розбір речення.

У билинах та літописах він називається просто руським народом, однак читач має знати, що ореол і значення терміна не співпадають з сучасними (За А. Чліновим).

9. Напишіть твір-мініатюру про ваші плани на літо, використовуючи різні види складних речень.

Варіант 2

1. Укажіть складні речення.

А Тим, хто хоче йти в тисячолітні глибини нашої історії провідником, компетентним консультантом, неодмінно треба взяти талановитого археолога-енциклопедиста Микола Федоровича Болтенка, його здобутки й настанови (За А. Онищенко).

Б Море зазирає в темні ущелини, у широкі гирла річок і струмочків, у хаші й ліси на схилах (За П. Загребельним).

В А годувалися вони по-братськи, злітаючись в одну зграю на подвір'ї лісової хатини (За О. Бакуленком).

2. Укажіть складносурядні речення.

А А по широкій долині, туди, куди тільки сягав зір, на рівних, синювато-чорних підметах, на пагорбах городів, біліли згори до низу обліті кетягами цвіту, високі, старезні, столітні груші-дички (За В. Козаченком).

Б Горить між ними місяць, як вершок золотої скелі серед моря, горить, бризками сипле (За С. Васильченком).

В Пишучи історичний роман, ти вихоплюєш із мороку забути окремі слова, жести, риси обличчя, постаті, образи

людей або лиш їхні тіні, та й це вже так багато в нашому впертому й безнадійному змаганні з вічністю (*За П. Загребельним*).

3. Укажіть складнопідрядні означальні речення.

А Людська пам'ять входить до історичного роману таким самим неодмінним знаряддям, як елемент пізнання до творів про сучасність (*За П. Загребельним*).

Б Молодому чоловіку вдалося вдихнути життя в цей годинник, і він став знову відбивати хвилини та години (*За Н. Глузовою*).

В До речі, саме цьому майстрові в Нюрнберзі, який у середні віки вважали світовим центром із виготовлення годинників, установлено пам'ятник (*За Н. Глузовою*).

4. Укажіть складнопідрядні речення з кількома підрядними.

А Як каже директор заповідника Анатолій Маціпура, вдалося полагодити дах палацу, виселити звідти дискотеку, почистити парк, якого залишилося лише вісім гектарів (*За М. Шотом*).

Б Тяжка путь надриви впирається у суворі гори Анатолії, що здіймаються високо під небесами за смугою круглих горбів, піщаних кіс і пасовиськ (*За П. Загребельним*).

В А тут ще, коли над тією усмішкою гордують темні окуляри, коли в очах годі прочитати те сокровенне, часом миттєве, часом усталене, суттєве, коли в очах не видно отієї дивосплетеної райдуги переживань, усе те невимовне, неказанне переселяється для тебе в усмішку твого старшого співрозмовника (*За І. Драчем*).

5. У яких реченнях неправильно розставлено розділові знаки?

А На пліт, куди потрапила батарея молодшого лейтенанта Дмитрієва, залізло стільки людей, що командир, який був майже двометрового зросту, вода сягала майже до горла (*За В. Школьним*).

Б Уже й осінній вечір, нерівно перехиляючись підхмареними краями, трепетно спустився на поле, а Мар'ян не йшов зі свого ґрунту, неначе до нього приросла душа (*За М. Стельмахом*).

- В** Тоді довго тягнеться вздовж берега пласка рівнина утворена тисячолітніми виносами каламутних рік, на яких давні греки шукали колись золоте руно (*За П. Загребельним*).
- 6.** Укажіть безсполучникові складні речення.
- А** Багато пройшло культурно-політичних хвиль через нашу землю, як це ми пробували накреслити попередньо (*За С. Маланюком*).
- Б** Кременчуцькі газетярі пішли далі – вони переглянули міський телефонний та інші довідники (*За П. Жаботинським*).
- В** І все, що має душу, – любить (*За П. Романюком*).
- 7.** Укажіть складні речення з різними видами зв'язку.
- А** Голос неповторного тембру, у якому я чую клекіт його історичного кореня, у якому так багато запеклося і осяялося... (*За І. Драчем*).
- Б** Голос належить ерудиту, енциклопедисту, книгочю безкордонному, який постійно тільки те й робить, що піддає захланність свого всезнання нищівному бомбардуванню іронії (*За І. Драчем*).
- В** Ним пишалися не лише львів'яни, а й приїжджі, яких тут ніколи не бракувало: місто його розумні і передбачливі засновники заклали на перехресті важливих торговельних шляхів (*За О. Мельником*).
- 8.** Укажіть правильне твердження.
- А** Складне речення має дві граматичні основи.
- Б** Тип зв'язку при кількох однорідних чи неоднорідних підрядних називається супідрядністю.
- В** Речення, у яких устанавлюється рівноправний зв'язок, є підрядними.
- 9.** Виконайте повний синтаксичний розбір речення.
Людська пам'ять входить до історичного роману таким самим неодмінним знаряддям, як елемент пізнання до твору про сучасність (*За П. Загребельним*).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ТЕМА 1. ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО ПРО ТЕКСТ

354. Прочитайте. Чи є поданий запис текстом? Свою думку доведіть.

Факторів впливу на фізичне та психічне здоров'я людини надзвичайно багато. Не останнє місце займає ставлення людини до життя, до інших людей, до самої себе. Такі риси, як доброта, доброзичливість, людяність зберігають та зміцнюють здоров'я. Взаємини, засновані на таких якостях характеру, дають і оточуючим, і самій людині позитивні емоції, бадьорість, душевний спокій, відчуття самоствердження, прагнення удосконалитись. Водночас негативні емоції (образа, гнів, агресія, заздрість, страх) руйнують здоров'я. Психологи переконливо довели, що причиною фізичного або морального здоров'я чи нездоров'я людей є характер їхнього мислення. Мислення може бути саногенне (оздоровче) і патогенне (руйнівне). Саногенне мислення дозволяє зрозуміти і виправдати людину, яка скривдила або підвела, була грубою тощо, дає можливість контролювати емоції, потреби, бажання. Патогенне мислення – це багатократне переживання в думках образи, кривди і т. ін., виношування планів помсти, зведення рахунків. Таке мислення – величезна загроза для фізичного здоров'я людини. Таким чином, доброзичливість, поміркованість, розважливість спроможні захистити від багатьох недуг (*Із журн.*).

Текст – це зв'язне висловлювання, що складається з кількох речень, об'єднаних темою, головною думкою та граматично. Тісний змістовий зв'язок існує між зачином, основною частиною та кінцівкою тексту, між його абзацами, а також між реченнями тексту. Розгортання змісту та розвиток головної думки забезпечується в тексті тим, що кожне речення, увібравши в себе інформацію з речення попереднього (слово, словосполучення), додає інформацію нову: доповнює, уточнює, розвиває або заперечує висловлену в попередньому реченні думку. Таким чином, текст має певну змістову і структурну завершеність. Речення тексту пов'язані між собою й граматично: у них узгоджено форми часу і способу дієслів тощо.

- 355.** У поданому в попередній вправі тексті визначте тему та головну думку. Доберіть два варіанти заголовка: такий, що відображав би тему тексту, та такий, що увиразнював би головну думку. Визначте зачин та кінцівку. Поясніть, чим зумовлено поділ тексту на абзаци.

Те, про що йдеться в тексті, становить його **тему**. Тема складається з ряду **підтем**. Підтема розкривається кількома реченнями, які становлять абзац.

Абзац має таку будову: **зачин** (заявка на підтему), **розробка підтеми** та **кінцівка**. Кінцівка в абзаці не обов'язкова. Її може не бути за умови, що думку вичерпано. У тексті значного обсягу підтеми можуть членуватися на ще дрібніші частини теми – **мікротеми**. Чітко сформульовані підтеми тексту – це пункти його простого плану. Назви мікротем тексту – це підпункти складного плану.

Головна думка – це те, заради чого створено текст, адже він щось схвалює чи заперечує, до чогось закликає чи від чогось застерігає.

- 356.** Перепишіть речення у такій послідовності, щоб вони утворили текст. Виділіть у ньому абзаци. Укажіть зачин та кінцівку. Визначте тему тексту та його головну думку.

Зовнішнє і внутрішнє хамство найчастіше не є наслідком якогось злого задуму, а ознакою занадто товстої шкіри. В Японії, наприклад, робочий день в установі починається з ранкової гімнастики під супровід найніжнішої музики та побажань працівникам адміністрацією доброго здоров'я та гарного настрою. Існують цілі галузі науки, що досліджують моральний клімат у суспільстві в цілому та в конкретному гурті людей зокрема. Чи ж можна уявити щось подібне в нас? Серед усіх проблем людства проблема комфортного самопочуття особи в людському оточенні чи не найголовніша. У багатьох цивілізованих країнах до мікрофона для спілкування з людьми (скажімо, у транспортних засобах) допускаються тільки особи з приємним тембром голосу та з доброю душею. Адже це стосується не лише продуктивності праці кожного з нас, а й здоров'я та тривалості життя (*Із журн.*).

Іноді текст може складатися з одного речення. Прикладами таких текстів є прислів'я, приказки, загадки, коломийки, ліричні чи сатиричні вірші-мініатюри, крилаті

вислови-афоризми, гасла. Проте тексти, що складаються з одного речення, трапляються рідко. Здебільшого прислів'я, приказки, афоризми входять до складу текстів, що вміщують певну кількість речень.

357. Прочитайте прислів'я. Чому, на вашу думку, кожне з них може становити окремий текст? Усно складіть текст, увівши до нього одне з поданих прислів'їв.

1. Лагідна думка – половина здоров'я. 2. Пильнуй свого носа, а не чужого проса. 3. Як чесна душа й мудра голова, то здорове тіло. 4. Якою міркою міряєш, стільки тобі й відріжуть (*Нар. творчість*).

ТЕМА 2. ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО ПРО ТИПИ Й СТИЛІ МОВЛЕННЯ

358. Прочитайте, доведіть, що це текст. Визначте тему й головну думку тексту. Про що в ньому розповідається, що описується? Щодо чого текст включає роздум?

Поняття герб як лаконічний графічний малюнок, що має певне символічне значення та скомпонований за встановленими правилами, виникло в Західній Європі в XI–XII століттях, за часів хрестових походів. Через деякий час постала й геральдика – мистецтво герботворчості й водночас наука, що регулює закони складання і вживання гербів. Дещо пізніше сформувалося кілька різновидів гербів: загальнодержавні, земельні (окремих земель), міські, організаційні (цехові, братські), родові. Герб Київського воєводства відомий із кінця XV століття. На червоному з білою облямівкою щиті зображено стрункого білого янгола з лагідним обличчям. У руках янгол тримає опущені вниз меч та піхву. Неодноразово висловлювалась думка про польське походження герба Київщини, що не відповідає науковій істині. Немає жодних підстав через притаманну польському гербові біло-червону барву або «покірну» поставу янгола цей герб уважати створеним під польським впливом, тому що територіальні знаки на наших землях формувалися виключно із самобутніх давньоруських символів. Так, зображення янголів на стягах було в той час широко розповсюдженим. Поширеним в Україні був культ Архангела Михаїла, тому що саме він уважався патроном Київської зем-

лі, символом захисту її від ворогів. Більшість давньоруських гербів відзначаються чіткістю та декоративністю. Ці герби надзвичайно гарні (*Із журн.*).

За своїм призначенням тексти поділяються на такі типи: **розповідь, опис, роздум, оцінка предмета**. Спрямованість кожного з типів виявляється в назвах.

Розповідь – це висловлювання, мета якого – повідомити про події чи дії, що розгортаються (або розгорталися) в часі та просторі. Розповідь відображує дійсність у динаміці.

Опис – висловлювання про певні ознаки чи властивості предмета або явища. Ці ознаки є одночасними або постійними. За допомогою опису ми можемо вирізнити предмет із ряду інших. Опис передає одномоментність сприйняття дійсності, відображує дійсність у статичі.

Роздум – це висловлювання про встановлені людиною зв'язки між предметами та явищами, про причини й наслідки ознак, якостей, подій. Роздум фіксує не те, що є, було або може бути в дійсності, а те, що відбиває людська свідомість.

Оцінка предмета – це висловлювання, змістом якого є вияв ставлення мовця до того, про що він розповів, що описав чи щодо суті явища або предмета, про який йдеться в роздумі.

359. Прочитайте. До якого типу мовлення слід віднести текст? Свою думку доведіть. Укажіть фрагменти тексту, що є роздумами-доведеннями, та фрагмент, що є роздумом-поясненням. У кожному з фрагментів визначте тезу.

«Віродимося!» – таке вітання пропонував запровадити в Україні Яр Славутич, поет української діаспори¹, гостюючи на батьківщині. Бо духовне відродження – доконечна умова виживання нації. Надійною основою, підґрунтям цього процесу має стати повернення народів його історії, тому що саме знання вільної від лакування, ретуші й усіяких табу історії спроможне повернути народів гідність і честь. Проте історія не

¹ *Діаспора* – перебування значної частини народу поза межами країни його походження.

повинна бути служницею, якій наділи «нове» намисто підтасованих історичних фактів, тому що історична брехня спроможна завдати народній моралі непоправної шкоди. Сьогодні багато організацій, клубів і політичних партій прагнуть мати власну символіку: емблему або й герб. Часто-густо вони використовують древні герби, безсоромно перекручуючи й викривляючи їх, додаючи неіснуючі деталі або кольори. Це недопустимо! Древні реліквії неодмінно треба зберегти такими, якими вони були. Таким чином, втручання в композицію й колорит давніх гербів є аморальним. Не слід забувати, що герб – символічне зображення, створене за законами й правилами геральдики, затверджене органами влади (*Із журн.*).

Роздум-доведення відповідає на питання *чому?*

Розгорнутий роздум-доведення складається з трьох частин: тези (думки, що потребує доведення), доказу (або кількох доказів) та висновку. У **стягнутому** роздумі-доведенні висновок відсутній.

Роздум-пояснення відповідає на питання *що це таке?* Він складається лише з тези, яка сприймається як істина, а тому не потребує доведення.

Міркування – це висловлювання, що включає ланцюг тез. Деякі з цих тез підкріплені доведенням (роздум-доведення), деякі доведення не потребують (роздум-пояснення).

360. Прочитайте. Чи можна поданий текст уважати міркуванням? Свою думку доведіть, указавши в тексті низку тез. Поєднавши подану в тексті інформацію та зміст статті 20 Конституції України, складіть міркування «Державний Прапор України».

Які критерії беруться до уваги для визначення «національності» символіки? Найвірогідніших маємо сьогодні три. Перший – витворення її в надрах народу без поділу його на класи, регіони, віровизнання тощо. Другий – самотність, оригінальність колірних сполучень і графіки, що відрізняють один народ від іншого. Третій – наявність у символіці національної ідеї. Використаймо ці теоретичні постулати¹ для аналізу наявних в Україні прапорів. Червоний радянський прапор прийшов до нас із-за кордону. Цей символ пронизаний ідеєю безнаціональності,

¹ *Постулат* – твердження, яке приймають без доведення, як вихідне.

тотального¹ космополітизму², вираженого в девізі «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» За таким смисловим навантаженням він не може репрезентувати жодну націю. Це саме стосується й червоно-синього гібрида УРСР, яким намагалися сполучити несполучуване. Він, як і інші прапори-близнята радянських республік, несе сталінську ідею знищення націй, а не їх розвитку. Розглядаючи синьо-жовтий прапор, бачимо, що саме він має всі ознаки українського національного символу. Він зародився в надрах українського народу, без будь-яких сторонніх впливів. Цей прапор відрізняє українців від інших народів світу, може правити за атрибут³ їх самобутності. І нарешті, останнє. Саме під жовто-блакитними кольорами остаточно визріла ідея незалежності українського народу, під ними народ зробив спробу здійснити її. На сьогодні відокремити ідею свободи України від синьо-жовтого прапора вже неможливо. Головне – ідея, закладена в символіку. Якщо ця ідея національна, то й символіка національна (За С. Леп'явком).

361. Визначте стиль кожного з висловлювань. Свою думку обґрунтуйте. Що вивчає стилістика?

1. *Стаття 10.* Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України (*Із Конституції України*).

2. Мова народу – це його дух, і дух народу – це його мова. Яка мова – такий і народ, таке його бачення світу. Мова невіддільна від психіки етносу. Мова й етнопсихіка творять своєрідність окремого народу серед інших численних етносів, цивілізацій, національностей (*Вільгельм фон Гумбольдт, німецький філософ та мовознавець*).

3. Гірко признаватися, але перешкоди на шляху до духовного відродження, до ствердження статусу української мови як державної ще трапляються. Зрусифікованість не поспішає здавати свої позиції. Упродовж багатьох десятиріч україн-

¹ Тотальний – повний, всеосяжний.

² Космополітизм – байдуже ставлення до батьківщини, заперечення патріотизму, обстоювання ідеї «світового громадянства».

³ Атрибут – істотна ознака, постійна властивість чогось.

ська мова блукала рідною землею, не знаходячи притулку. Її топтали, нехтували нею, викидали за ворота сталінські та брежневські зайди. Нарешті українська мова повернулася додому. Я, простий робітник, схиляю свою сиву голову перед тими борцями, які зуміли відстояти і повернути її українцям. Бо рідна мова – це гідність, слава і гордість (*Із газети*).

4. Ти зрікся мови рідної. Тобі
Твоя земля родити перестане,
Зелена гілка в лузі на вербі
Від доторку твого зів'яне!
Ти зрікся мови рідної. Твій дух
На милицях жадає танцювати.
Від ласк твоїх закаменіє друг
І посивіє рідна мати!

Д. Павличко

Стилістика – це розділ науки про мову, що вивчає сукупність виражальних засобів мови (фонетичних, граматичних, словотворчих, лексичних, синтаксичних), закріплених за певними сферами спілкування.

Стиль мови – різновид мови, що вживається за певних умов спілкування та зумовлений метою спілкування.

Стиль мовлення – застосування відповідного стилю мови в певній сфері суспільного життя. Стилістику мовлення називають практичною стилістикою. У сучасній українській літературній мові розрізняють такі стилі: **науковий, художній, офіційно-діловий, публіцистичний, конфесійний** (це так звані книжні стилі) та **розмовно-побутовий**.

362. Обміркуйте окреслені нижче ситуації спілкування. Який стиль та тип мовлення ви виберете для монологічного висловлювання, передбаченого кожною з них? Поясніть, чим зумовлено вибір.

- Керівник мовного гуртка запропонував вам виступити з доповіддю про походження української мови.
- Голова шкільної ради запланував на її засіданні ваш виступ щодо необхідності дотримуватися у школі мовного режиму.
- У телефонній розмові ви хочете повідомити однокласника, який прихворів, про шкільні новини.

- Ви переказуєте батькам пораду класного керівника придбати для вас шкільну форму нового зразка.

Отже, мовленнєве спілкування будується так: зорієнтувавшись у ситуації спілкування та визначивши тему, головну думку та мету майбутнього висловлювання, **мовець має вибрати стиль висловлювання, тип висловлювання** (або доречне поєднання різних типів), дібрати відповідні задумові **виражальні засоби мови** (слова, граматичні форми та види речень). Після цього **мовець має реалізувати свій задум**, тобто висловитись (усно або письмово, у формі монологу чи вступивши в діалог). Якщо мети спілкування не досягнуто (адресат або адресати не зрозуміли мовця), це означає, що він припустився помилки на попередніх етапах спілкування.

ТЕМА 3. ТЕЗИ ПРОЧИТАНОГО

Тези – коротко сформульовані основні положення доповіді, лекції, статті, книжки тощо.

За допомогою тез коротко і стисло передається основний зміст викладеної інформації. Оскільки в тези не включено докладний фактичний матеріал, то для них характерна певна уривчастість.

Розрізняють два види тезування:

- відбір авторських тез із тексту;
- формулювання основних положень статті чи розділу книжки своїми словами.

Зверніть увагу! Слово **теза** вживається також в інших значеннях: положення, яке доводиться в роздумі.

ПАМ'ЯТКА

Як складати тези

1. Прочитайте текст повністю (або його розділ, якщо текст великий за обсягом). Визначте його тему та основну думку.
2. Обміркуйте основні ідеї тексту, викладіть їх у вигляді послідовних пунктів.
3. Випишіть основні положення, висунуті автором, або викладіть і запишіть своїми словами основні авторські думки.

- 363.** а) Прочитайте текст. Визначте його основну думку. До якого стилю мовлення він належить? Виділіть змістові частини, у кожній з них назвіть ключові фрази і слова. Визначте головну й додаткову інформацію.

УМІННЯ СПІВПЕРЕЖИВАТИ

Прийшла з роботи мама. І з вітальні – прямо на кухню, швидше поставити важкі сумки. Ти вже здогадуєшся, що в сумці – овочі, це нецікаво. Очі стежать, що там виймає мама. Чи не давно обіцяний шарф у цьому пакетіку?

А треба було б передусім подивитися уважно на мамине обличчя. Утомлена, видно, або чимось засмучена...

Місток від однієї людини до іншої прокладає пам'ять. Її також можна тренувати, як тренують пам'ять на вірші, формули, правила, номери телефонів. А пам'ять серця тренують увагою до близьких людей. Це означає, що треба прагнути пам'ятати про їхні прохання, справи, клопоти, про те, що вони люблять, що їх тішить і що засмучує, що для них важливе, які дати для них особливо дорогі.

Уміння співчувати, розуміти стан іншої людини – найважливіша, мабуть, магістраль комунікабельності. До того, хто щиро співчуває, тягнуться інші люди, до нього хочеться йти і з радістю, і з сумом, із ним діляться думками, йому виливають душу, з ним прагнуть дружити.

Психологи вважають, що здатність до співпереживання, співчуття потребує добре розвинутої уяви. Не легкості фантазії, такої властивої дитинству, а уяви, що напружує душевні сили, спроможності перемістити своє «Я» в іншу людину, відчувати те саме, що відчуває вона. Умінню сприймати чужі радість, сум, біль як свої власні, звичайно, нелегко навчитися. Але саме в ці моменти ми стаємо чуйніші, добріші (Д. Орлова).

- б) Складіть письмово тези прочитаного.

- 364.** Доберіть і прочитайте з підручника літератури чи історії текст обсягом 1–2 сторінки (на вибір). Складіть тези прочитаного. Перекажіть прочитане усно, користуючись тезами.

ТЕМА 4. САМОСТІЙНЕ СКЛАДАННЯ ТЕЗ ПРОЧИТАНОГО

- 365.** а) Прочитайте текст мовчки. Попрацюйте над його змістом: виділіть тему, основну думку; визначте тип і стиль мовлення; виділіть основні авторські думки щодо задуму висловлювання.

ЛИКИ ВІНЦЕНОСНИХ ДОЧОК ЯРОСЛАВА МУДРОГО

До наших днів дійшли фрескові зображення родини Ярослава Мудрого на стінах Софії Київської.

У Ярослава було три дочки й чотири сини. Династичні зв'язки князів Київської Русі можна легко уявити. Перша дочка Ярослава Мудрого – Єлизавета. З нею була пов'язана знаменита лицарська історія. У Єлизавету закохався варяг із князівської дружини й попросив у батька її руки. Ярослав сказав, що може віддати заміж свою дочку тільки за князя. Тоді цей варяг найнявся у візантійське військо, став на його чолі й завоював острів Сицилію. У віршах, які дійшли до наших днів, він писав, що здійснив великі подвиги, а руська діва не звертає на нього уваги.

Трохи пізніше у варяга закохалась імператриця Візантії Зоя, але він не відповідав взаємністю на її любов. Тоді імператриця кинула варяга в підземну в'язницю, але його військо повстало й звільнило лицаря. Після цього варяг повернувся до Скандинавії (Норвегії) і вбив короля, свого брата. Як король, Гаральд Суворий нарешті зміг одружитися з Єлизаветою.

Друга дочка Ярослава Мудрого, Анна, королева Франції, справляла дуже сильне враження на сучасників, тому що була освічена. Її чоловік, французький король Генріх Перший, був неписьменний і на документах ставив хрестик; вона ж писала – Анна, королева Франції. Анна Ярославна привезла у Францію Євангеліє, що й дотепер зберігається в Реймсі (у цьому місті й саме на цьому Євангелії королі давали присягу). Особистим лицарем Анни був граф Бодуен. Цей лицар у Першому хрестовому поході відвоював Єрусалим у мусульман і став єрусалимським королем. Там він увів культ Анни. На

початку тринадцятого століття в Єрусалимі послів зустрічали з надзвичайною пишністю, як близьких родичів. Вони були дуже здивовані. Анна стала центром лицарського гуртка, і французькі філологи знайшли у французькому лицарському епосі, зокрема в «Пісні про Роланда», опис київських ландшафтів. Мабуть, королева розповідала про Київ і ці оповідки знайшли відображення в лицарському епосі Франції.

До речі, є напівлегендарна версія про те, що Софію Київську врятував французький письменник Ромен Роллан. За радянських часів Софію Київську і Михайлівський собор хотіли знищити й створити вище Хрещатика урядовий центр. Тоді відомий реставратор Барановський звернувся до Романа Роллана, і той у відповідь надіслав листа Сталіну. У посланні «вождю народів» було сказано, що Софія Київська нерозривно пов'язана з королевою Франції і французька інтелігенція просить не знищувати найдавнішу пам'ятку. Можливо, це і врятувало її для нащадків.

Третя дочка Ярослава Мудрого, Анастасія, була дружиною угорського короля Андрія I. Вони поховані біля озера Балатон, де й дотепер стоїть капела.

Софія Київська – місце паломництва туристів з усього світу, місце нашої давньої слави *(За С. Кримським)*.

б) Сформулюйте й запишіть основні положення тексту у формі вільних тез. Скористайтеся опрацьованою пам'яткою.

ТЕМА 5. АУДІОВАННЯ

366. а) Прослухайте текст.

МИКОЛА КОСТОМАРОВ

Микола Костомаров – видатний історик і мислитель, один із засновників Кирило-Мефодіївського братства, організації, з якої, власне, розпочався український суспільно-політичний рух.

Раптова смерть батька поставила родину в скрутне юридичне становище. Народжений поза шлюбом Микола вважався кріпаком покійного батька, тому перейшов у спадок його

найближчим родичам, які щосили знущалися над одинадцятирічним хлопчиком. Невдовзі ці родичі запропонували вдові: в обмін на її частку спадщини – 14 тисяч десятин землі – вони відпустять хлопця на волю. Жінка без зволікань погодилась.

Закінчивши Воронежську гімназію, Микола вступив на історико-філологічний факультет Харківського університету.

Тогочасний Харків заслужено вважався центром розвитку нової української літератури. Батьком нової української прози називали харків'янина Григорія Квітку-Основ'яненка, українські байки писав ректор Харківського університету Петро Гулак-Артемівський. Навколо професора-славіста і літератора-романтика Ізмаїла Срезневського сформувався гурток студентів, захоплених збиранням української народної пісенної творчості. Вони сприймали фольклор як вираження народного духу, самі складали балади, пісні, вірші. У такій атмосфері навчався студент Костомаров. Дещо пізніше під псевдонімом Ієремія Галка Микола видав свої «Українські балади» та створив історичну драму «Сава Чалий».

Склавши магістерські іспити, Костомаров розпочав підготовку дисертації, присвяченої Брестській унії 1596 р. Однак роботу заборонило Міністерство народної освіти. Микола Костомаров учителював у гімназії містечка Рівне на Волині, потім у Першій гімназії Києва. Згодом Микола Іванович почав викладати російську історію в Київському університеті.

Яскрава постать Миколи Костомарова, людини високоосвіченої і прогресивної, приваблювала багатьох молодих людей: В. Білозерського, П. Куліша, М. Гулака, О. Марковича. Узимку 1845 р. вони створили Кирило-Мефодіївське братство, до якого згодом приєднався і Т. Шевченко. Братчики прагнули перебудови суспільства на засадах християнського вчення про справедливість, рівність і волю. Ідейно-політичні засади й прагнення членів товариства були викладені в статуті та «Книзі бугтя українського народу», яку написав М. Костомаров.

Студент Петров, що винаймав квартиру в одному будинку з М. Гулаком, підслуховував розмови братчиків. Завівши з ними знайомство й увійшовши в довіру, він написав донос, який негайно переправили до Петербурга. Членів товариства було заарештовано і перепроваджено до столиці імперії для слідства.

За тиждень запротореному до Петропавловської фортеці Миколі Костомарову дозволили побачення з його нареченою Аліною Крагельською. Саме перед арештом готувалося весілля. Тепер Костомаров боявся зв'язувати з Алініним своє, як він уважав, пропаще життя. Відбувши рік ув'язнення в Петропавловській фортеці (де, до речі, він вивчив грецьку та іспанську мови), Костомаров був висланий до Саратова. Тут він завершив своє дослідження про Богдана Хмельницького.

Повернувшись після заслання до Петербурга, продовжував наукову роботу. У Петербурзькому університеті він обійняв кафедру російської історії. Довідавшись, що до Петербурга повернувся із заслання Тарас Шевченко, Микола Іванович негайно навідав товариша. Надзвичайно зворушливо описана їхня зустріч в «Автобіографії» Костомарова: «Майстерня Шевченка знаходилась поруч із академічною церквою. Це була простора й світла кімната, що виходила вікнами в сад. “Здрастуй, Тарасе”, – сказав я, побачивши Шевченка за роботою з олівцем у руці. Шевченко витріщив на мене очі, але не міг упізнати. Даремно я, все ще не називаючи себе на ім'я, нагадав йому обставини, що повинні були навести його на думку про те, хто перед ним. “От же говорив ти, що побачимося й будемо ще жити в Петербурзі, – так і сталося!” Це були Тарасові слова, вимовлені в III відділенні тоді, як після чергових ставок ми поверталися до своїх камер. Але Шевченко і по тому не міг здогадатись. Мабуть, я сильно змінився за роки розлуки з ним. Я нарешті назвав себе. Шевченко сильно розхвилювався, заплакав і почав обіймати мене й цілувати...».

Разом із товаришами юних років П. Кулішем та В. Білозерським М. Костомаров створив і очолив петербурзьку українську «Громаду». Підтримуючи тісні зв'язки з такими ж культурно-просвітницькими гуртками в Києві й інших містах, вони видавали журнал «Основа».

М. Костомаров послідовно додержував ліберальних поглядів, не поділяючи радикальних поглядів Т. Шевченка, не бажаючи приєднуватися ні до революційного, ні до консервативного таборів.

Після викликаного студентськими заворушеннями 1861 р. закриття Петербурзького університету кілька професорів, у тому числі й М. Костомаров, у приміщенні Міської думи організува-

ли систематичне читання лекцій. Після заборони цих лекцій урядом М. Костомаров на знак протесту подав у відставку, чим викликав лють начальства.

Роль Миколи Костомарова в розвитку української історіографії величезна. «Щира любов історика до Батьківщини може виявлятися тільки в строгій повазі до правди», – любив повторювати він (*За Л. Семакою*).

б) На кожне із запитань виберіть правильну відповідь.

1. По смерті батька Микола Костомаров потрапив у складне юридичне становище, тому що
  - А не одержав спадщини від батька.
  - Б не мав дворянського звання.
  - В як батьків кріпак відійшов у спадок його родичам.
2. Із кріпацтва хлопчик був звільнений
  - А матір'ю.
  - Б батьковим братом.
  - В бабусею й дідусем.
3. Закінчивши гімназію, Микола вступив на
  - А історико-філологічний факультет Київського університету.
  - Б історико-філологічний факультет Харківського університету.
  - В філософський факультет Харківського університету.
4. Найперші твори М. Костомаров видав під псевдонімом
  - А Іеремія Галка.
  - Б Борис Чайченко.
  - В Павло Граб.
5. Предметом дослідження першої, незахищеної дисертації М. Костомарова стала
  - А українська народнопісенна творчість.
  - Б доля Сави Чалого.
  - В Брестська унія 1596 р.
6. У Київському університеті М. Костомаров викладав
  - А російську історію.
  - Б українську історію.
  - В український фольклор.
7. Кирило-Методіївське товариство було створене
  - А узимку 1840 р.
  - Б узимку 1845 р.
  - В навесні 1848 р.

8. Якраз перед арештом Микола Костомаров готувався до весілля
 А з Ликерою Полусмак.
 Б з Катериною Піуновою.
 В з Аліною Крагельською.
9. Після ув'язнення в Петропавловській фортеці кирило-мефодіївця М. Костомарова було вислано до
 А Орла.
 Б Саратов.
 В Казані.
10. Разом із П. Кулішем та В. Білозерським М. Костомаров брав участь у виданні журналу
 А «Просвіта».
 Б «Основа».
 В «Молода муза».
11. М. Костомаров послідовно додержував
 А радикальних поглядів.
 Б консервативних поглядів.
 В ліберальних поглядів.
12. У відставку професор М. Костомаров подав із причини
 А погіршення здоров'я.
 Б протесту проти утисків у зв'язку зі студентськими заворушеннями 1961 р.
 В протесту проти русифікаторської політики уряду.

ТЕМА 6. ЧИТАННЯ МОВЧКИ

367. а) Прочитайте текст мовчки.

ПЕРЛИНИ ДРУКОВАНОГО СЛОВА

Важливу роль у розвитку культури кожного народу відіграє книга. Книга – графічний документ, у якому за допомогою письмових знаків, символів та ілюстрацій зафіксовано людську думку. Вона має вигляд кодексу, тобто блоків сторінок із текстом (не менше 48 сторінок), з'єднаних поміж собою і захищених обкладинкою чи палітуркою. Цей найважливіший літопис часу, джерело інформації посідає визначне місце в культурному та соціальному житті України. Книга формує світогляд, розширює обрії знань, зберігає думки, почуття й досягнення цілих поколінь. Праматір'ю сучасної книги був поліптих – декілька скріплених поміж собою дощечок, натертих воском, що їх стародавні римляни використовували для письма. Однією

з найстаріших форм книги є сувій, коли аркуші склеєні один за одним і скручені в ролон. У слов'ян існувало самобутнє черторізне письмо. Після хрещення Київської Русі (988) в ужиток увійшла глаголиця, створена християнськими просвітителами братами Кирилом і Мефодієм. Потім слов'яни почали користуватися кириличним письмом. Текст, який ви читаете, теж надруковано кирилицею, як і найстаріша, написана від руки книга «Остромирове Євангеліє» (1056–1057), що дійшла до нас. Книги того часу мали тільки релігійний зміст: доповіді, гімни, життєписи святих. Найвідоміша з них «Патерик» – у ній ченці Києво-Печерської лаври оповідали про життя святих. Поступово до релігійних текстів додавалися коментарі та повчання. Всі книги переписувалися ченцями в монастирях, гарно прикрашалися малюнками, віньєтками, візерунками, заставками. Особливо виписувалися початкові літери. Коштували ці книги дуже дорого і потребували відповідного збереження. 1037 року в Києві Ярослав Мудрий заснував першу бібліотеку при Софійському соборі. Слово «бібліотека» походить від грецького «biblion» – книга та «theke» – сховище і означає зібрання рукописів та друкованих матеріалів чи приміщення для збереження книг. З великої бібліотеки Софійського собору збереглася лише одна книга – «Реймське Євангеліє». Її як частину посагу вивезла до Франції в XI ст. донька Ярослава Мудрого князівна Анна Ярославна. Книга ця настільки цінна, що протягом століть на ній присягали французькі королі. Оригіналів рукописів XI–XII ст. залишилось дуже мало – близько 100 примірників. Інші згоріли в пожежах під час татарської навали. За підрахунками ченців, у Київській Русі тих часів налічувалось майже 200 тис. рукописів, адже кожна церква для богослужіння повинна була мати 10 книг. Довгий час матеріалом для книг був пергамент – спеціально оброблена шкура тварин. Він коштував дуже дорого. Уживався пергамент до XIV ст., а з появою паперу його використовували тільки для опрацювання книг. У 1556–1561 рр. на замовлення княгині Гольшанської-Заславської, як виняток, на пергаменті було написано «Пересопницьке Євангеліє». Ця книга як велика коштовність зберігається в Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського, на ній присягають президенти України. З XVI–XVII ст. в Україні – доба національно-культурного відро-

дження. З того часу збереглося понад 25 тис. примірників книг. Для їх збереження створювалися бібліотеки, які нагадували музеї: в Острозі, при Львівському Ставропігійському братстві, у Києво-Печерській лаврі, Києво-Могилянській академії та в колегіях. У Лаврі, яка стала центром літописів та релігійної літератури, ченці ще й перекладали іншомовні твори. Тут працював уславлений Нестор-літописець – автор «Повісті минулих літ». Та страхотлива пожежа 1788 року знищила всю бібліотеку Києво-Печерської лаври. Перша друкована книга прийшла в Україну із Заходу. На прохання української громади краківський друкар Швайпольт Фіоль видав у 1491 році «Часослов» і «Осьмиглавник». Їх було надруковано згідно з українським правописом того часу. А перше українське видання з'явилося у Львові в 1574 році, де Іван Федоров видрукував «Апостол». У книзі розміщена післямова – «Повесть откуда начася и како свершиися друкарня сия», що вважається першим друкованим мемуарним твором. У цьому ж році вийшов «Буквар» – перший друкований підручник. У 1578 році Федоров відкриває друкарню в Острозі, у маєтку князя К. Острозького, де здійснює нове видання «Букваря» («Азбуки»), видає Новий Заповіт із Псалтирем і першу повну слов'янську Біблію кирилицею – «Острозьку Біблію» (Із *«Дитячої енциклопедії. Україна»*).

б) Виконайте завдання тестового характеру.

1. Сувій як форма книги – це:
  - А блок сторінок із текстом.
  - Б склеєні аркуші, скручені в рулон.
  - В скріплені між собою дощечки, натерті воском.
  - Г оздоблена обкладинка книги.
2. Найстаріша книга, що дійшла до нас, – це:
  - А «Патерик».
  - Б «Повість минулих літ».
  - В «Остромирове Євангеліє».
  - Г «Реймське Євангеліє».
3. За підрахунками ченців, у Київській Русі в XI–XII століттях налічувалось:
  - А 10 тис. рукописів.
  - Б 200 тис. рукописів.
  - В 1000 рукописів.
  - Г 100 тис. рукописів.

4. Кожна церква в XI–XII століттях для богослужіння повинна була мати:
А одну релігійну книгу.   В 20 книг.
Б 10 книг.   Г 100 книг.
5. Про що оповідали ченці Києво-Печерської лаври в книзі «Патерик»?
А про своє життя в печерах.
Б про історичні події в епоху Київської Русі.
В про татаро-монгольську навалу.
Г про життя святих.
6. За яких часів втрачено бібліотеку Києво-Печерської лаври?
А Національно-визвольної війни проти польського панування.
Б татаро-монгольської навали.
В громадянської війни.
Г пожежі у XVIII столітті.
7. Яку назву має книга, на якій присягають президенти України?
А «Повість минулих літ».
Б «Пересопницьке Євангеліє».
В «Остромирове Євангеліє».
Г «Реймське Євангеліє».
8. На чие замовлення було написано на пергаменті «Пересопницьке Євангеліє»?
А княгині Гольшанської-Заславської.
Б князя Ярослава Мудрого.
В князівни Анни Ярославни.
Г просвітителів Кирила та Мефодія.
9. Де зберігається «Пересопницьке Євангеліє»?
А у Києво-Печерській лаврі.
Б у Софійському соборі.
В у Києво-Могилянській академії.
Г у Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського.
10. Де працював Нестор-літописець?
А у Софійському соборі.
Б у Львівській бібліотеці.
В у Києво-Печерській лаврі.
Г у Києво-Могилянській академії.
11. Позначте неправильне твердження.
А у слов'ян до Хрещення Русі існувало письмо.
Б на книзі «Реймське Євангеліє» присягали французькі королі.

В пергамент – це спеціально оброблена шкіра тварин.
Г у книзі «Патерик» розповідається про Хрещення Русі.

12. У реченні *Книга формує світогляд, розширює обрії знань, зберігає думки, почуття і досягнення цілих поколінь* використано:

А епітети.

В метафори.

Б порівняння.

Г гіперболи.

ТЕМА 7. УСНИЙ ВИБІРКОВИЙ ПЕРЕКАЗ ІЗ ВИСВІТЛЕННЯМ ОДНІЄЇ ДУМКИ ЧИ РЯДУ ВЗАЄМОПОВ'ЯЗАНИХ ДУМОК

368. а) Прочитайте текст. Визначте його тему та основну думку. Скільки думок, одна чи більше, є в тексті?

ДРУЖБА ЯК ЦІННІСТЬ

У будинку людського щастя дружба зводить стіни, а любов утворює купол. У цих словах К. Пруткава образно визначено роль дружби в людських справах.

Дружба ушляхетнює життя, її шанували та возвеличували мислителі давнини. Дружба, в оцінці Арістотеля, – найнеобхідніше для життя: адже ніхто не хоче жити без друзів, навіть якби він мав усі інші багатства. Далі він роз'яснював: «Дружба не тільки неоціненна, а й прекрасна – ми уславлюємо того, хто любить своїх друзів, мати багато друзів – це чудово, а деяким навіть здається, що бути хорошою людиною і другом – це одне й те саме».

Надзвичайно високо оцінюється дружба в українській культурі й ментальності. Розкриваючи велику силу дружби, Григорій Сковорода наводить слова Плутарха, що «... дружба, супроводжуючи життя, не тільки додає втіхи й чарівності світлим його сторонам, а й зменшує страждання, і Бог, додавши до життя дружбу, зробив так, щоб все було радісним, приемним і милим, коли друг поруч і разом з вами втішається. І як би підлесник не кував лихо, використовуючи насолоди й приемності, треба знати, що він нічого радісного не вносить у дружбу». Сковорода навчав бути обачливим у виборі друзів.

Нині, коли час збігає надзвичайно швидко, коли ритм життя набуває шаленого темпу, коли не вистачає часу для спілкування, телебачення подекуди замінює людське спілку-

вання – чи актуальні питання глибоких, відданих дружніх взаємин? Чи не заміщують цих відносин поверховими приятельськими, які засновані на спільності справ і відпочинку?

Звичайно, час вносить свої корективи, але такі поняття, як дружба, любов завжди залишатимуться найвищими цінностями. Вони являють собою якийсь таємничий процес, який неможливо запрограмувати, наповнюють життя радістю спілкування, взаєморозуміння, емоційно збагачують його.

У психології поняття «дружба» визначається як стійкі індивідуально-вибіркові міжособистісні стосунки, які характеризують взаємну прихильність їх учасників, взаємні очікування відповідних почуттів та віддання переваги.

Розвиток дружби передбачає слідування її неписаному «кодексу», що стверджує необхідність взаєморозуміння, відвертості та щирості. Вона передбачає довірливість, активну взаємодопомогу, взаємний інтерес до справ та переживань іншого, щирість та безкорисливість почуттів.

Серйозні порушення подібного кодексу ведуть до її припинення, або до поверхових приятельських стосунків, або навіть до перетворення дружби у її протилежність – ворожість.

Найбільшій інтенсивності досягає дружба в юнацькі роки та в період ранньої зрілості, коли відзначається виняткова значущість відносин із друзями, найбільша частота зустрічей і найбільший обсяг спільно проведеного часу. При цьому відносини між друзями наповнені глибоким емоційним змістом.

Тож справді, як стверджує українське прислів'я, людина без друзів – що дерево без коріння (*За Я. Сохань*).

- б) Складіть план тексту та перекажіть його (усно). Проаналізуйте перекази однокласників за поданим нижче планом.

ПАМ'ЯТКА

План аналізу переказу

1. Чи розкрито в переказі тему тексту? Чи передано основну думку?
2. Чи у правильній послідовності переказано текст?
3. Чи правильно побудовані речення розповіді, опису?
4. Чи збережено стиль прочитаного тексту?

ТЕМА 8. ДИСКУСІЯ НА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНУ ТЕМУ

Диспут (від латинського *disputo* – сперечаюся, розмірковую) – це активне обговорення проблеми, що цікавить його учасників, палка суперечка, викликана бажанням якомога глибше розібратися в питаннях, що обговорюються.

369. а) Прочитайте текст. Що нового про спілкування ви дізналися?

Ми любимо повторювати за древніми, що «в суперечці народжується істина». Однак для того, щоб відшукати цю істину, слід навчитися вести диспут правильно, дотримуючись основних загальноприйнятих правил ведення дискусії. Основи етикету суперечки склалися історично. У книзі професора С. І. Поварніна «Мистецтво дискусії», яка була вперше видана в 1918 р., викладені деякі правила етикету суперечки.

Цитуємо основні їх положення:

1. «...перший обов'язок і одна з найважливіших властивостей хорошого суперника в суперечці – уміти їх (протилежні докази) вислухати, точно зрозуміти й оцінити.

2. Уміння слухати – уміння важке: без нього – хороший супротивник у дискусії – немислимий. Це фундамент мистецтва суперечки.

3. Важлива умова справжньої й чесною дискусії – повага до переконань і поглядів суперника, якщо ми бачимо їх щирість. Манера вважати людину з іншими поглядами на життя ідіотом або мерзотником – ознака некультурного, нерозвиненого розуму, вузького кругозору.

4. Велике значення в дискусії має манера її вести. Тут теж є багато різновидів і відтінків. Одні сперечаються “по-джентельменськи”, “по-лицарськи”; інші – за принципом: “на війні як на війні”. Треті – просто “по-хамськи”.

Джентельменське дискутування – це найвища форма в цій драбині форм суперечки. У такій дискусії не допускаються ніякі недозволені прийоми. Супротивники поважають думки один одного, ніколи не опускаючись до висміювання, зневажливого тону, грубощів чи недоречних дотепів. Суперники намагаються гідно оцінити точку зору один одного. Це найвища форма ведення дискусії, для якої необхідні і розум, і душевна рівновага...

Суперечка “по-хамськи” – це передусім відкрита зневага або неповага до думок супротивника. Якщо той, хто дискутує,

допускає грубощі, презирливий тон, якщо він уживає слова, що близькі до нецензурних, підсміюється, підморгує слухачам і т. д. – то це все особливості такої манери дискутування, яку називають хамською.

5. Надзвичайно важливо, як ми ведемо дискусію: спокійно, урівноважено чи збуджено, схвильовано, навіть розлючено. Тут важливо сказати, що існує правило: якщо умови суперечки приблизно рівні, то виграє її завжди й незмінно холоднокровніший супротивник».

Професор В. Т. Лісовський, який багато років займався методикою диспутів, склав «Пам'ятку учаснику дискусії», у якій сформулював основні правила ведення полеміки:

1. Перед тим як сперечатися, подумайте, про що ви будете говорити.

2. Сперечайтеся чесно і щиро, не перекручуйте думок і слів товаришів.

3. Починаючи дискусію, ясно й чітко сформулюйте положення, котрі будете відстоювати, доводити. Ці тези повинні залишатися незмінними протягом усієї дискусії.

4. Пам'ятайте, що найкращим доказом чи спростуванням є точні і незаперечні факти.

5. Доводячи й спростовуючи, говоріть ясно, просто, чітко, точно. Намагайтеся говорити своїми словами.

6. Якщо доведено хибність думки, майте мужність визнавати правоту свого «противника».

7. Закінчуючи виступ, підведіть підсумки, сформулюйте висновки.

Пам'ятайте, що головне в дискусії – аргументи, логіка, доведення. Міміка, жести, вигуки як аргументи не приймаються.

б) Використовуючи рекомендації з тексту, складіть гумористичну пам'ятку «Як стати поганим супротивником у дискусії».

370. Англійський письменник і філософ XVII ст. Джон Вількінс сказав: «Намагайся, щоб у суперечці слова твої були м'якими, а аргументи твердими». Чи згодні ви з цією точкою зору? Поясніть свою думку.

371. Закінчіть пам'ятку «Техніка ведення дискусії».

1. Усім своїм виглядом ви повинні виражати (*яке?*) ... ставлення до супротивника. 2. Ваш погляд повинен бути (*яким?*)

... , ... і спрямованим (*куди?*) ... . 3. Стежте за своєю мімікою. 4. Вираз вашого обличчя не повинен говорити (*про що?*) ... , ... до суперника. 5. Жести промовця на дискусії повинні бути (*якими?*) ... , ... , і не повинні ... . 6. Тон промови має бути ... , ... , ...

372. Випишіть із будь-якого збірника афоризмів чи крилатих висловів висловлювання видатних людей про полеміку, культуру поведінки під час дискусії та сформулюйте вимоги до учасників суперечки.

Виступ під час дискусії може бути монологом-ствердженням або монологом-спростуванням.

У монологі-ствердженні називаються обидві (проти-лежні) тези дискусії, але одна називається як істинна і істинність її доводиться. У висновку міститься повторна пропозиція тези, що стверджується. (Говорили, що це може бути так, а може бути і не так. Я думаю, що це все-таки так. І от чому... Ось тому я вважаю, що це так).

Монолог-спростування містить тезу, що стверджується в попередньому роздумі, а також короткий перелік основних моментів її доведення. Потім ця теза знову ж заявляється, але як хибна, безпідставна, і наводяться докази, які це підтверджують. (Говорили, що це так, тому що... . А я вважаю, що це не так. І ось чому... . Отже, висунута теза не є правильною).

Таким чином, і монолог-ствердження, і монолог-спростування – це роздуми на певну тему проблемного характеру. Вони мають таку структуру:

1. Вступна частина (вказівка на те, що говорить оратор і чому).
2. Основна частина (виклад власних поглядів на певну проблему чи питання).
3. Висновки.

373. а) Прочитайте тексти. Виділіть у них: предмет роздуму; проблемне питання; тези, системи доведень кожної з них; висновки.

1. Боже, яка негарна троянда! Пелюстки згорнулися, і їх краї стали засихати. І стебло у неї криве. А колір якийсь незрозумілий. Не білий і не рожевий, а мутний якийсь. Нічого гарного немає у цій квітці.

2. Ця троянда не просто гарна. Ця квітка прекрасна. Вона ввібрала в себе стільки сонця й пахошців, що пелюстки її аж вигнулися і вкрилися золотом. Вона схиляється нам назустріч, ніби запрошуючи помилуватись нею. Ніжний, кремовий колір вражає незвичайністю. Нечасто можна зустріти такий ніжний і благородний відтінок. А запах!.. Ні, це найкраща, найкрасивіша троянда!

б) Який із роздумів – монолог-ствердження, а який – монолог-спростування? Свою точку зору обґрунтуйте.

374. а) Прочитайте роздум. Знайдіть у ньому тезу, її доведення і висновок. Напишіть короткий монолог-спростування. Назвіть у ньому тезу, аргументи й висновок.

ЛЮДИНА Й ПРИРОДА.

Людина – друг природи. Вона зрошує посушливі степи, осушує гнілі болота. Мудрі руки Людини вирощують ліси, повертають назад ріки. Піклування Людини про природу можна побачити скрізь.

б) Виберіть із місцевої періодики два тексти дискусійних роздумів. Запишіть їх. Знайдіть у них тезу, аргументи й висновок. Запишіть тезу-спростування до кожного із них.

375. Виберіть одну із запропонованих нижче тем. Запишіть тезу свого виступу на цю тему. Продумайте аргументи, сформулюйте висновок. Напишіть виступ-спростування.

Теми:

1. «Інтелігент сьогодні – який він?»
2. «Жити гідно – що це значить?»
3. «Чи потрібна освіта сьогодні?»

376. Прослухайте тексти виступів однокласників і проаналізуйте їх за алгоритмом:

1. Яка основна думка виступу?
2. Чи наявні доказовість, доречність, логічність та чіткість формулювання аргументів?
3. Чи були посилання на авторитетні думки, порівняння?
4. Як доповідач дотримувався основної думки свого судження?
5. Чи вдалося доповідачу довести тезу роздуму?
6. Що можна сказати про техніку викладу та загальне враження від виступу?

ТЕМА 9. ВИБІРКОВИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ НАУКОВОГО СТИЛЮ

Пригадайте! Які основні ознаки наукового стилю? Пригадайте й розкажіть, що вам відомо з уроків історії про древнє місто Олімпію. Які ви знаєте пам'ятки історії та культури Стародавньої Греції?

- 377. а)** Прочитайте текст. Доведіть, що він належить до наукового стилю. У якій ситуації спілкування можливе таке висловлювання? Що виражає заголовок тексту: тему чи основну думку?

ЗЕВС ОЛІМПІЙСЬКИЙ

На західному узбережжі сучасної Греції, близько 150 кілометрів на захід від Афін, розташовувалося древнє місто Олімпія, слава про яке поширювалася далеко за його межі. За переказами, саме тут Зевс вступив у боротьбу зі своїм батьком, кровожерливим і віроломним Кроном, який пожирав своїх дітей, оскільки оракул передбачив йому загибель від руки сина. Врятований матір'ю, змужнілий Зевс переміг Крона.

На честь цієї перемоги було започатковано Олімпійські ігри, що вперше відбулися у 776 р. до н. е. Минуло більше двох століть, і в 456 р. до н. е. в Олімпії архітектор Лібон збудував храм, присвячений Зевсу, що став головною святинєю міста. Оскільки на той час міць Древньої Греції постійно зростала, стиль храму здавався надто простим. Було вирішено поставити в ньому величну статую Зевса Олімпійського. Головним архітектором здійснення цього завдання призначили афінського скульптора Фідія.

Майстер почав закладати статую близько 440 р. до н. е. Роком раніше він розробив техніку, щоб підготувати безліч золота й слонової кістки для будівництва. Фідій вирізав і ліпив частини статуї, перш ніж вони могли бути зібрані в єдине ціле в самому храмі.

Коли будівництво 12-метрової статуї було завершено, їй ледве вистачило місця в храмі. Античний географ Страбон писав: «Хоч сам храм дуже великий, скульптор розкритикований за те, що не врахував реального співвідношення пропорцій статуї до храму. Він показав Зевса посадженим на трон, але з головою, яка майже упирається в стелю, щоб у

нас складалося враження, що якщо Зевс встане, то головою дістане даху храму».

Велич і краса статуї Зевса Олімпійського настільки вразили сучасників, що скульптура була визнана одним із семи чудес світу.

Твори древніх істориків, археологічні знахідки (невеликі копії, зображення на монетах) донесли до нас скульптурний образ давньогрецького божества. Фідій зобразив Зевса, який сидить на троні. Оливковий вінок прикрашав голову бога, борода хвилястими пасмами обрмовувала його обличчя, з лівого плеча спадав плащ, що прикривав частину ніг. Фігура Зевса була виконана з дерева, і на цю основу за допомогою бронзових і залізних цвяхів, спеціальних гачків кріпилися деталі зі слонової кістки і золота.

Обличчя й руки були зі слонової кістки, волосся, борода, вінок, плащ і сандалі – із золота, очі – з коштовних каменів. Мандрівники, які бачили Зевса в Олімпії, називають дивними поєднання в його лику владності й милосердя, мудрості й доброти. Трон був зроблений із дерева й покритий золотом і слоновою кісткою. Ніжки трону прикрашали фігурки Нікі – богині Перемоги. Ручки трону підтримували сфінкси, а його спинку прикрашали Харити – богині краси, дочки Зевса й Гери.

Перед п'єдесталом був влаштований невеликий басейн, викладений блакитним елевксінським каменем і білим мармуром. Зі слів давньогрецького письменника Павсанія, басейн служив для стоку залишків оливкового масла, яким

регулярно змащували статую (масло зберігало слонову кістку від розсихання). Світло, що проникало крізь двері темного храму, відбиваючись від поверхні рідини в басейні, падало на золото одягу Зевса і освітлювало його голову; людям, які входили, здавалося, що сяйво йде від самого лику божества.

Нащадки високо цінували витвір Фідія. Знаменитий оратор і політичний діяч Риму Цицерон назвав Зевса Олімпійського втіленням краси. Римський письменник і вчений Гай Пліній Старший уважав скульптуру незрівняним шедевром.

Протягом багатьох років храм в Олімпії приваблював відвідувачів зі всього світу. У першому столітті н. е. римський імператор Калігула спробував перемістити статую в Рим. Проте його спроба зазнала невдачі.

Після того як у 391 р. імператор Феодосій заборонив Олімпійські ігри, храм було закрито. А з часом споруду пошкодили землетруси, обвали, пожежі й повені. Багаті греки перемістили статую Зевса до палацу Константинополя. Там вона зберігалася, поки не була знищена великою пожежею в 462 р. *(Із журн.)*.

б) Уявіть, що вам треба написати статтю в науково-популярний журнал для ваших однолітків про історію створення в Олімпії храму й статуї Зевса та долю цих пам'яток. Прочитайте текст «Зевс Олімпійський» удруге, вибравши з нього матеріал для розкриття теми. Складіть складний план. Напишіть переказ.

ТЕМА 10. СТИСЛИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ

Пригадайте! Які основні ознаки публіцистичного стилю? Розкажіть, які є стилі мови та в яких сферах життя вживається кожен із них.

378. а) Прочитайте текст. Визначте його тему, основну думку, тип і стиль мовлення. Доберіть свій заголовок, який виражав би основну думку. У якій ситуації можливе таке висловлювання (назвіть адресата, мету й місце висловлювання)?

МУЗИКА ДЗВОНУ

Музика дзвону... Вона і заспокоює, і навіює спогади, і змушує замислитися, і проймає душу. Коли я слухаю мелодію дзвонів (які з часів мого дитинства скидали з дзвіниць церков та соборів, а самі храми перетворювали на клуби, склади, цехи

чи конюшні), то вчувається мені в ній музика Відродження. А отже, і пам'ять про наших предків, традиції, культуру.

Хтось може закинути: чи моя то справа писати про дзвони. Адже я не служитель церкви, не дзвонар, не виконавець духовної музики. А справа в тім, що пригадався мені випадок, який стався з одним знайомим. Жив він у Дарниці (це район Києва) поряд із лісом. Повітря свіже, та весь час йому докучали кашель, нежить, головний біль. І ось переїхав у нове місце – поблизу Володимирського собору. І почалось у нього нове життя – без недуг і болів. Запитує в мене: «Може, вплинуло на мене святе місце?»

Хочу відповісти йому цілком серйозно: неодмінно вплинуло і святе місце. Адже згадаймо, що в Україні храми зводили на місцях, які ретельно вибирали, перевіряли рамками з лози, чи немає там, як тепер кажуть, патогенних зон. Та, на мою думку, вплинуло на здоров'я того чоловіка те, що він щодня вранці й увечері чув дзвони, бо мешкав біля собору.

Було якось у пресі повідомлення: учені дослідили, що низькі тембри дзвонів зменшують вміст хвороботворних вірусів у повітрі.

Щоправда, учені пояснюють це іншим. Наприклад, доктор медичних наук, академік Віталій Гирін вважає: діють на людину віра, настрої, певність у тому, що недугу можна подолати. Завдяки цьому посилюється імунна система, хвороба відступає.

З цим можна цілком погодитися. Кожен, хто слухає церковні дзвони, відчуває, як заспокоюється його нервова система, як здоровшає увесь організм.

Дзвони завжди відігравали велику роль у житті міст і сіл. Вони скликали людей на віче, попереджали, оповіщали, били на сполох. Збирали громаду на оборону землі рідної, для розв'язання всіх важливих і нагальних проблем.

Велику роль організатора людей виконував дзвін – цей інструмент од Бога. Адже колись Всевишній сказав пророку Мойсею: зроби собі срібні сурми у вигляді кута, і вони сурмитимуть на скликання громади.

Однак ще довго на землі не було такого інструменту. Лише на початку V ст. святий Павлин зробив ті срібні сурми, і вказав йому на це також Бог.

Якось уві сні почув єпископ дивовижну мелодію, що притягувала його, кликала, тривожила душу. Він пішов на звук, і мелодія вивела його до поля, де росли прекрасні квіти небесного кольору – дзвіночки. Це вони дзвеніли, це їхня пісня бентежила душу, змушувала серце частіше битися. Раптом єпископ помітив, що не його одного покликала неземна мелодія: звідусюди до поля наближались люди, зачаровані дивними звуками. І тоді Бог сказав святому Павлинові, що такої форми мають бути срібні сурми.

Святий Павлин зробив дзвони. Квітка віддала витворові не тільки свою форму, а й назву. Та ще майже два століття винахід єпископа пролежав без дії. Лише на початку VII ст. Папа Римський Савеніан знайшов його духовне призначення в християнстві.

Настрій дзвону завжди передається слухачам. Приміром, коли померла людина, то дзвін спочатку сумно сповіщає про це, але потім звучать світлі ноти: так, людини немає, але її душа вічна, завжди житиме в пам'яті рідних, близьких, нащадків.

Музику дзвонів часто називають музикою небес, музикою, що лине від самого Бога. Є в тих дзвонах, певно, якась таємниця, розгадати яку, мабуть, неможливо *(За Н. Земною)*.

б) Складіть складний план тексту. Напишіть переказ. Скористайтеся пам'яткою «Як працювати над стислим переказом».

ПАМ'ЯТКА

Як працювати над стислим переказом

1. Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку.
2. Виділіть у тексті його частини (основні й другорядні).
3. Визначте, які частини можна зняти, які – об'єднати, а які – узагальнити.
4. Прочитайте текст удруге.
5. Складіть план переказу.
6. За планом перекажіть текст (усно чи письмово)

Способи ущільнення матеріалу

1. Відкидання другорядного.
2. Узагальнення матеріалу виділенням одиничних фактів.

ТЕМА 11. КОНСПЕКТУВАННЯ ЯК РІЗНОВИД СТИСЛОГО ПЕРЕКАЗУ ПОЧУТОГО

379. Прочитайте матеріал про конспектування як різновид стислого переказу й дайте відповіді на запитання.

1. Що таке конспект?
2. Яка основна його функція?
3. Які бувають види конспектів?
4. Чи часто вам доводиться складати конспекти?
5. Чим відрізняється конспектування від складання тез?

Конспект – найбільш розгорнута форма запису. Він повинен відповідати плану тексту. Тому складають спочатку план, потім пишуть конспект. З кожної частини тексту записують ті думки й факти, які розкривають зміст тексту. При конспектуванні фіксують основні думки, деталі випускають. Конспекти, як і тези, можуть бути цитатними, вільними, змішаними. Конспект – найдосконаліша форма запису в процесі самостійної роботи над книгою. Що ж таке конспект? Це короткий письмовий виклад змісту книжки, статті, лекції тощо. Конспект складається з плану, стисло викладених основних положень, фактів і прикладів.

Що в конспекті є такого, чого нема в інших формах запису? Якщо обмежитись однією фразою, то відповідь буде така: у конспекті ми маємо можливість не тільки занотувати прочитане й почуте, а виражати наше ставлення до нього, записувати власні думки.

Конспект, як правило, ведеться в окремому зошиті. На першій сторінці записують паспортні дані книжки (статті). Бібліографічний опис книжки має чітку послідовність: записують прізвище та ініціали автора, тоді вказують назву книжки, після цього вихідні дані – місто, видавництво, рік видання і кількість сторінок. Після цього записують план конспекту. У його основі може бути зміст книжки. Матеріали конспекту доречно записувати на правій сторінці зошита. Ліва сторінка – для запису власних думок, коментарів, оцінок. Згодиться вона для доповнень, уточнень, які можуть з'явитися після написання конспекту. У конспекті використовують літерні скорочення, умовні позначення, символи. Часом доречніше не намагатися передати зміст своїми словами, а записати

текст дослівно, тобто процитувати. Як правило, цитуються ті фрагменти авторського тексту, які є найважливішими з погляду змісту. На місці пропущених при цитуванні слів ставлять крапки. Крім лапок у кінці цитати обов'язково потрібно вказати на її джерело. У конспекті достатньо позначити в дужках сторінку, з якої взято цитату (*Із кн. «Учіться висловлюватися»*).

380. Складіть зв'язну розповідь про підготовку конспекту почутого.

ПАМ'ЯТКА

Як складати конспект почутого

1. Прослухайте текст.
2. Запишіть паспортні дані книжки (статті) у певній послідовності (прізвище та ініціали автора, назва книжки, вихідні дані – місто, видавництво, рік видання, кількість сторінок).
3. Складіть план почутого висловлювання.
4. Подумки виділіть головну інформацію із прослуханого.
5. З'ясуйте, які авторські думки слід записати у формі цитат.
6. Продумайте зв'язок між окремими частинами висловлювання.
7. Складіть власний конспект (у правій стороні аркуша, а ліву – залиште для власних думок і коментарів).
8. Виділіть або підкресліть ключові слова і словосполучення (для зручності використання в подальшому).

ТЕМА 12. СКЛАДАННЯ КОНСПЕКТУ ПОЧУТОГО ВИСЛОВЛЮВАННЯ

381. Прослухайте текст. Визначте його стильову належність. Доберіть заголовок, який би виражав основну думку висловлювання.

Культура мови – це проблема, що так чи інакше наявна в усякій національній спільноті і буває предметом публічного обговорення та пильної уваги мовознавців, письменників, узагалі людей, небайдужих до виражальних можливостей слова або до престижу своєї мови. Адже літературна мова в усіх народів відрізняється від розмовної, «народної», і потребує постійного дбайливого догляду, культивування.

Але в Україні питання культури української мови стояло і стоїть принципово інакше, ніж у національно «благополучних» суспільствах, бо його драматичним тлом є багатостраждальна історія української мови взагалі, століття прямих заборон і переслідувань або більш-менш прихованого підступного витіснення її з публічного вжитку, величезний мартиролог людей, які за неї обставали і за це постраждали.

Та й сьогодні, у незалежній Українській державі, питання про культуру повсякденного мовлення українців, на жаль, не втратило свого драматизму. Воно не зводиться до клопотів професійного вдосконалення мовців, як у «нормальних» суспільствах, а стосується долі мови взагалі. І є частиною ширшого питання про масштаби і якість суспільного функціонування української мови. Ці дві сторони справи щільно взаємопов'язані. Витіснення української мови з багатьох сфер публічного спілкування призводило до нехтування її функціональних можливостей, до «завмирання» багатьох природних форм вираження, на зміну яким за умов потужного тиску зросійщення приходили форми спотворені, аж до так званого суржикю. З другого боку, втрата природності й краси, засилля кальок із російської та суржикю позбавляють мову унікальності (що і є підставою її існування), небезпечно зменшують «конкурентоздатність» української мови в публічному і приватному мовленні, компрометують її, дають додаткові аргументи її недоброзичливцям.

Тому і за царських, і за радянських часів видатні українські письменники й мовознавці послідовно протистояли «псуванню» української мови, обстоювали її право бути собою та розвиватися, реагувати на зміни життя й суспільно-комунікативних потреб, виходячи з власної природи, а не в чужій моделі.

А в радянські часи, коли не можна було відкрито обговорювати болючі національні та мовні проблеми, породжені державно впроваджуваним зросійщенням, – звертання до теми культури мовлення залишалося чи не єдиним легальним способом апелювати до мовної та національної гідності українців. Влада чудово це розуміла, тому чинила всілякі перешкоди цій, сказати б, «мовно-довідковій» (чи «мовно-санітарній?») службі, дозувала її роботу, а то й забороняла як вияв «національної обмеженості» чи й «націоналізму» (І. Дзюба).

- 382.** Оформіть письмово прослухане висловлювання у формі конспекту, використовуючи опрацьовану пам'ятку.

ТЕМА 13. ТВІР У ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ НА СУСПІЛЬНУ ТЕМУ

- 383.** а) Прочитайте текст, визначте його тему та основну думку, тип і стиль мовлення. У якій ситуації спілкування можливе таке висловлювання?

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ

Уявімо собі, що з якогось моменту весь свій час, вільний від виконання прямих обов'язків, ми починаємо віддавати особистому життю. Гуляємо, ходимо в гості, самі приймаємо гостей, відвідуємо кінотеатри, слухаємо музику. Кожен використовує свій час тільки на власні потреби.

Що зміниться в нашому житті? Зміниться дуже багато. Припиниться громадська діяльність, якій багато з нас віддають свій вільний час.

Що ж таке «громадська діяльність»? Якщо замінити книжне слово «діяльність» більш звичним «робота», то вийде відоме нам словосполучення. У школі найпоширеніший вид громадської діяльності – участь учнів у самоврядуванні, у роботі учнівських організацій.

Якщо в школі складається цікавий, заповзятий колектив, якщо кожен може знайти собі діло до душі, громадська робота справді стає діяльністю, кожен прагне, не замикаючись у тісних рамках особистості, внести і свою частку в цікаве життя, що вирує довкола.

Та якщо вся робота проводиться тільки задля «галочки», якщо вона нікого не цікавить по-справжньому, то з'являється ота відома формула: «Що, мені більше за всіх треба?» – чи не найголовніший ворог усякої громадської діяльності. Людина, що зробила цю формулу принципом життя, обкрадає і себе, і інших людей.

Звісно, трапляються люди, для яких громадська діяльність – спроба ступити на вищий щабель у своїй кар'єрі. Є і такі, які заповзятливо кидаються в громадську роботу не задля того, щоб робити людям благо, а щоб дати вихід своєму невгамовному бажанню командувати, втручатися в

чуже життя, з приводу і без приводу виявляти свою енергію і «принциповість».

Такі «громадські діячі» завдають чимало шкоди. Але їх одиниці, а справжніх громадських діячів – тисячі. Їхнє служіння спільній справі безкорисливе й часом дивовижне. Літній чоловік домігся, щоб у місті біля гирла річки викопали котлован і заповнили його водою. Утворився спочатку один ставок, а потім і другий. Завдяки наполегливості дідуся у цих ставках ось уже кілька років розводять рибу. Скільки сил і безсонних ночей віддано, щоб захистити ставки від браконьєрів, зберегти їх під час повені! І все це робить людина, якій вже понад сімдесят років, робить для міста, для суспільства.

Хто з молоді, з юнацтва продовжуватиме його справу? Чи не занедбають ставки? Такі люди не чекають вдячності чи плати за свою працю, вони відмовляються від частки своїх особистих прагнень, щоб сприяти здійсненню прагнень інших людей (За О. Юриковим).

б) Обговоріть та дайте відповіді на запитання.

1. Які форми громадської активності можуть бути в шкільному житті?

2. Яку допомогу учні вашого класу могли б надати: а) одиноким ветеранам війни; б) однокласнику, який почав курити, уживати алкоголь чи наркотики; в) керівництву школи в питанні дотримання в навчальному закладі чистоти й порядку; г) місцевій владі в питанні озеленення вашого населеного пункту; ґ) громадським організаціям в питанні охорони навколишнього середовища?

3. Якою була б ваша громадянська позиція, якби нищили сквер біля вашого навчального закладу?

4. Чи знаєте ви учнів (учителів) вашого навчального закладу чи жителів вашого міста (села), які займаються громадською роботою? Якою саме?

5. Хто з відомих українських артистів чи спортсменів займається (займався) активною громадською діяльністю, пов'язаною з охороною довкілля, пропагандою здорового способу життя, збереження миру тощо? Як?

6. Чи може ваша громадська активність вплинути на життя вашого класу, школи, населеного пункту, держави? Як?

- 384.** Напишіть твір у публіцистичному стилі на одну із тем: «Наші справи говорять за нас», «Майбутнє мого міста (села), держави залежить і від мене», «Громадська діяльність – це поклик душі».

ТЕМА 14. ОПОВІДАННЯ НА САМОСТІЙНО ОБРАНУ ТЕМУ

- 385.** а) Пригадайте оповідання, яке ви читали останнім часом. Визначте його тему, основну думку, основних персонажів, особливості композиції. Чи сподобалося вам це оповідання і чим саме?
- б) Робота в парах. Поділіться з однокласниками своїми міркуваннями щодо того, на які теми ви хотіли б написати оповідання.
- в) Напишіть оповідання на самостійно обрану тему. Скористайтеся пам'яткою «Як працювати над оповіданням на самостійно обрану тему», поданою нижче.
- г) Проаналізуйте в класі написані оповідання. Визначте кращі з них. Хто з учнів, на вашу думку, обрав найцікавішу тему для своєї роботи?

ПАМ'ЯТКА

Як працювати над оповіданням на самостійно обрану тему

1. Оберіть тему, з якою найбільше обізнані.
2. Сформулюйте основну думку.
3. Визначте, які життєві епізоди, факти дійсності можуть лягти в основу оповідання.
4. Продумайте сюжет. Чи матиме оповідання обрамлення?

Зверніть увагу! 1. В оповіданні поєднуються різні типи мовлення (розповідь, опис, роздум), часто є діалог. 2. Працюючи над оповіданням, використовуйте слова та вислови, за допомогою яких пов'язуються композиційні частини тексту, передається послідовність дій (*одного разу, раптом, у той же час, ось такий випадок* тощо).

ТЕМА 15. ДОПОВІДЬ НА ОСНОВІ КІЛЬКОХ ДЖЕРЕЛ

Доповідь – одна з найпоширеніших форм публічних виступів. Доповідь може бути політичною, діловою, звітною, науковою.

Наукова доповідь узагальнює наукові дані, інформує про досягнення, відкриття чи результати наукових досліджень.

Заслуховуються такі доповіді в наукових установах, на різних зібраннях учених: конференціях, симпозіумах тощо.

Основне в наукових доповідях – передати свої знання, донести до слухачів певну інформацію.

ПАМ'ЯТКА

Як підготувати доповідь

1. Обдумайте тему, визначте основну думку майбутньої доповіді.
2. Опрацюйте довідкову літературу з теми.
3. Доберіть матеріал із кількох джерел.
4. Складіть план і відповідно до нього систематизуйте матеріал.
5. Узагальніть основні положення з кількох джерел, порівняйте погляди різних авторів.
6. Опрацюйте текст доповіді, намагаючись висловити та аргументувати і власну думку.
7. Запишіть текст доповіді повністю або частково.
8. Перекажіть усно текст доповіді вдома.

Зверніть увагу! 1. Під час виголошення доповіді треба стежити за правильністю інтонації. 2. У доповіді слід уживати звертання до слухачів та вислови для встановлення контакту (зверніть увагу, як ви вже знаєте тощо).

- 386.** Прочитайте міркування відомої черниці Матері Терези, яка присвятила своє життя служінню людям, що страждають від хвороб, потерпають від лиха. Чи поділяєте ви ці думки? Які з них вам найближчі?

ЖИТТЯ ПРЕКРАСНЕ

Життя – це багатство. Не змарнуй його. Життя – це можливість. Скористайся нею. Життя – це краса. Захоплюйся нею. Життя – це мрія. Здійсни її. Життя – це виклик. Прийми його. Життя – це твій щоденний обов'язок. Виконай його. Життя – це гра. Будь гравцем. Життя – це багатство. Не розтринькай його! Життя – це надбання. Оберігай його. Життя – це кохання. Насолодися ним сповна.

Життя – це таємниця. Пізнай її. Життя – це долина сліз. Здолай усе! Життя – це пісня. Доспівай її до кінця. Життя – це боротьба. Стань борцем. Життя – це безодня невідомого. Без

страху ступи в неї. Життя – це удача. Шукай цю мить. **ЖИТТЯ ТАКЕ ПРЕКРАСНЕ** – не змарнуй його! **ЦЕ ТВОЄ ЖИТТЯ.** Виборюй його!

387. Дібравши й систематизувавши матеріал із різних джерел, підготуйте усну доповідь у публіцистичному стилі на одну із запропонованих тем: «Життя – найвища цінність», «Життя таке прекрасне», «Не змарнуй життя». Виголосіть доповідь перед однокласниками.

ТЕМА 16. РЕФЕРАТ. ДОБІР І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ МАТЕРІАЛУ

Реферат – це стислий виклад змісту кількох наукових робіт, що стосуються певної проблеми.

Основна мета реферату – передача цілісної інформації, одержаної з різних джерел. На основі кількох текстів потрібно створити один відповідно до теми реферату.

У тексті реферату можна цитувати думки з опрацьованих джерел, а можна переказувати їх, обов'язково посилаючись на джерела, наприклад: *на думку Т. Г. Шевченка; за свідченням О. Дорошкевича; як стверджує Леся Українка* тощо.

ПАМ'ЯТКА

Послідовність дій у доборі матеріалу для реферату

1. Добір літератури відповідно до теми (не менше двох джерел).
2. Обдумування меж теми, осмислення головної думки реферату.
3. Опрацювання дібраних джерел (помітки, виписки, систематизація виписок за змістом).
4. Складання плану реферату в чорновому варіанті.
5. Концентрація дібраних фактів, цитат навколо кожного з пунктів плану.
6. Робота над остаточним варіантом плану з урахуванням головної думки реферату та його обсягу; обмірковування цікавого вступу.
7. Продумування вичерпних висновків та узагальнень.
8. Останній етап – складання тексту реферату на чернетці, написання та редагування тексту реферату.

Оскільки реферат пишеться не на основі власних суджень, використовуються чужі матеріали, тому така робота називається компілятивною (неоригінальною, несамостійною).

388. а) Прочитайте текст. Визначте його основну думку.

Реферат буває монографічним (за одним джерелом) і оглядовим (за декількома джерелами – книгами, главами, статтями).

Здебільшого реферат готується за декількома джерелами: статтями, книгами. Це так званий оглядовий реферат.

І от після певних пошуків перед вами кілька статей, у яких розкриваються окремі сторони вашої теми. Що ж робити далі? Як їх опрацювати і яким чином приступити до написання реферату?

Передусім чітко визначити його тему й основну думку, накреслити основні напрями розкриття теми. Читаєте статті, розділи книги, у яких розкривається, описується ваша проблема, і складаєте плани опрацьованого матеріалу. На основі цих планів формуєте план вашого реферату відповідно до його теми.

Із дібраних статей, брошур, книг робляться виписки, які стосуються теми реферату. Виписки групуються за змістом. Після цього треба визначити основну думку кожної групи виписок – і чорновий варіант плану готовий. Отже, ви не просто опрацювали матеріал, а глибоко осмислили його, визначили в ньому головне й другорядне.

Після складання плану реферату переходимо до його написання. При написанні реферату слід пам'ятати про його структуру.

б) Що нового ви дізналися? Чи є різниця між доповіддю й рефератом? Доведіть думку.

389. а) Напишіть реферат на одну із тем:

1. Суржик, жаргон, слова-паразити та інші «хвороби» в нашому мовленні.
2. Запозичені слова в українській мові.

б) При написанні реферату використайте подану далі інформацію.

ПАМ'ЯТКА

Структура та вимоги до написання реферату

Приступаючи до написання реферату, слід пам'ятати, що цей жанр наукового стилю мовлення передбачає наявність трьох частин:

1. **Вступ** – у ньому розкривається актуальність теми, її зв'язок із важливими проблемами сучасності, висвітлюється історія питання, може бути поданий також короткий огляд літератури з теми та викладені відомості про авторів матеріалу, що реферується.
2. **Основна частина** – стислий, але достатньо повний і точний виклад (переказ) суті наукової інформації з теми.
3. **Заклучна частина** – у ній формулюються зауваження, загальні висновки із усього сказаного, узагальнення; указується, які питання вдалося розкрити більш-менш повно, а які потребують подальшого опрацювання.
4. Оптимальний обсяг реферату – 10–12 друкованих сторінок. Такий реферат потребує для свого усного викладу перед аудиторією 10–15 хвилин.
5. План складається відповідно до обсягу реферату: його пункти будуть розкриватися приблизно на однаковій кількості сторінок.
6. Треба дотримуватися чіткості задуму, уникати багатослів'я.

Досягти послідовності в розкритті теми допоможе, по-перше, добре продуманий план реферату, а по-друге, уживання у формі запитань підзаголовків до частин тексту й такий виклад матеріалу, щоб кожна частина теми була відповіддю на певне питання.

7. Під час добору мовних засобів для написання реферату слід враховувати мовленнєву ситуацію та особливості наукового стилю мовлення.

Узагальнивши основні положення декількох джерел, ви викладаєте їх у доступній для ваших товаришів формі.

8. Оскільки реферат ви будете читати, то спробуйте себе поставити на місце слухачів.

Для полегшення сприйняття тексту слухачами слід, по можливості, наблизити його до усного мовлення: довгі речення замінити короткими; увести звертання до слухачів; використати вставні словосполучення, властиві для усного мовлення (можна сказати, як кажуть у таких випадках та ін.).

Якщо виклад надто складний для сприймання на слух, то краще реферат переказувати, а не читати.

ПАМ'ЯТКА

Вимоги до оформлення реферату

1. У рефераті має бути належним чином оформлена титульна сторінка, на якій указуються:
  - а) назва установи, де виконана робота;
  - б) тема реферату;
  - в) прізвище, ім'я, по батькові автора;
  - г) клас чи гурток, де він навчається;
  - д) рік написання роботи.
2. Реферат повинен бути написаним чітким, зрозумілим для сприйняття почерком або віддрукованим.
3. Текст пишуть лише з одного боку сторінки, залишаючи зліва поля.
4. Таблиці, схеми, креслення, ілюстрації повинні бути чіткими й акуратними.
5. Як правило, реферат пишуть своїми словами. Точні визначення й цитати вводяться лише ті, що мають особливе значення в розкритті теми, і такі, які автор реферату заперечує.
При цьому цитати та посилання повинні бути правильно оформленими.
6. У кінці реферату подається список використаної літератури, оформлений згідно з вимогами.

ТЕМА 17. ДІЛОВІ ПАПЕРИ. ЗАЯВА. АВТОБІОГРАФІЯ. РЕЗЮМЕ. СІ-ВІ

Пригадайте! Яку сферу життя обслуговує офіційно-діловий стиль мовлення? Які загальні вимоги до тексту цього стилю? Які види ділових паперів ви знаєте?

Заява – це документ, у якому в письмовій формі зафіксоване повідомлення громадянина чи організації з приводу здійснення своїх прав чи захисту інтересів.

Заяву оформляють за певним зразком. У ній може висловлюватися прохання зарахувати до навчального закладу, допустити до вступних іспитів, зарахувати на посаду, надати відпустку тощо.

Заява може вміщувати й додаток – перелік документів, що додаються до неї.

Види заяв:

особисті (від фізичної особи; у них може зазначатися домашня адреса);

службові (від організацій і установ; оформляються, як правило, на готових бланках).

ПАМ'ЯТКА**Реквізити заяви:**

адресат (назва установи, посада та прізвище керівника, до якого звертаються, – у давальному відмінку);

адресант (назва посади, прізвище особи, яка звертається із заявою, – у родовому відмінку);

назва виду документа;

текст;

додаток;

дата;

підпис.

390. а) Прочитайте зразки заяв. Зверніть увагу на місце розташування кожного реквізиту та розділових знаків.

Зразок 1

Директорові вищого
професійного училища № 3
м. Львова Ковальчуку В. М.
Козака Сергія Олеговича,
який проживає за адресою:
м. Львів, вул. Лісна, 94, кв. 8

ЗАЯВА

Прошу зарахувати мене студентом 1-го курсу училища.
У 2017 році я закінчив 9 класів ЗОШ № 10 м. Львова.

Додаток:

1. Свідоцтво про освіту.
2. Автобіографія.
3. Медична довідка.
4. Три фотокартки.

10 липня 2017 р.

підпис

Зразок 2

Директорові ВАТ «Мідас»
Козаку В. М.
начальника відділу кадрів
Марунчака О. А.

ЗАЯВА

Прошу надати мені щорічну відпустку за 2017 рік терміном 30 календарних днів з 1 вересня 2017 р. з виплатою матеріальної допомоги на оздоровлення.

25 серпня 2017 р.

підпис

б) Дайте відповіді на запитання.

1. У якій сфері спілкування можливе таке висловлювання?
2. Кому адресована заява?
3. Хто подає заяву?
4. Яке прохання міститься в документі?
5. Де розміщуються реквізити «підпис» і «дата»?
6. Де зазначається місце проживання особи, яка подає заяву?

391. Напишіть заяву про зарахування на навчання у 10 класі.

Резюме́ (фр. *résumé*), CV (лат. *curriculum vitae* вимовляють ку́рікулюм ві́те, що перекладається як «життєвий шлях») – вид документа, у якому подаються короткі відомості про навчання, трудову діяльність та професійні успіхи й досягнення особи, яка його складає.

Основна вимога до такого документа – вичерпність потрібних відомостей і лаконічність викладу.

Найчастіше використовується під час прийому на роботу. Мета резюме – зацікавити роботодавця своєю кандидатурою. Подають його із супровідним листом, де висловлюється бажання отримати те чи інше місце та пояснюється, чому саме ви підходите на цю вакансію.

Немає єдиних правил написання цього документа. Для кожного конкретного випадку складається окреме резюме.

ПАМ'ЯТКА

Реквізити резюме

Узагалі, не встановлено якихось суворих вимог щодо розташування реквізитів резюме, але одним із найпоширеніших є зразок, коли подається:

1. Назва документа.
2. Прізвище, ім'я та по батькові особи, яка складає резюме.
3. Контакти.
4. Мета складання резюме.
5. Досвід роботи.
6. Освіта.
7. Знання мов.
8. Дата, підпис.

Щоб досягти успіху під час складання резюме, потрібно дотримуватися таких правил:

1. Формулюйте свою думку зрозуміло, чітко, дохідливо.
2. Намагайтеся вжити якомога більше фахових слів, що відповідають посаді, яку ви хочете обійняти.
3. Для кожного конкретного конкурсу складайте окреме резюме.
4. Намагайтеся не вживати такі слова, як «я», «ми». Замість них уживайте на початку речення активні дієслова: організував, створив, керував, вивчав, обізнаний.
5. Не надсилайте свого фото, якщо цього спеціально не передбачено.
6. Не вказуйте розмір заробітної плати й особисті відомості.
7. Якщо ви обіймаєте не надто високу посаду, то під час складання резюме краще зосередитися на великому досвіді роботи й набутих навичках.
8. Пам'ятайте: із тексту резюме має вимальовуватися образ автора – досвідченого, надійного, чесного працівника.

392. Прочитайте резюме, зверніть увагу на форму складання та реквізити.

ІВАНЕНКО Ольга Петрівна

Мета: заміщення вакантної посади літературного редактора, коректора.

Досвід роботи: з квітня 1999 року працюю на посаді літературного редактора тижневика «Київські Відомості». Маю досвід: 1) редагування авторських і перекладних текстів; 2) редагування наукових текстів; 3) редагування текстів, що пов'язані зі сферою економіки та банківської діяльності.

За час роботи у тижневику оволоділа технікою формування газетних шпальт. На замовлення Християнського Народного Союзу редагувала перекладену з англійської мови книжку «Сучасний політик. Практичний посібник політичного діяча» (книжка вийшла друком у Києві в 1998 році).

З вересня 1997 року працювала старшим лаборантом кафедри української літератури Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова. Маю публікації в журналах та наукових збірниках.

Освіта: 1992–1997 – навчання на філологічному факультеті Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова. Кваліфікація: учитель української мови та літератури.

Знання мов: вільно володію англійською, французькою мовами.

Контактний телефон: 244–90–60.

393. Напишіть своє резюме.

ТЕКСТИ ДЛЯ ПЕРЕКЛАДУ

1.

Pierwsza w historii fabryka parasoli powstała i do dzisiaj się mieści przy 53 New Oxford Street w Londynie.

Założył ją w 1830 roku niejaki John Smith z synami, a zakładając, był podobno pełen obaw o powodzenie biznesu. Owszem, dzisiaj Wyspy Brytyjskie to Brytyjcy Dżentelmeni, a Brytyjski Dżentelmen to melonik i parasol. Ale jeszcze sto lat temu facet z parasolką stanowił na londyńskiej ulicy prawdziwą sensację. W Anglii ten sprzęt uchodził wówczas za wynalazek Francuzów i kolejny z licznych dowodów na ich zniewieściałość. Bo kto to widział, żeby mężczyzna chował się przed deszczem! A zresztą, jeśli już, to czyż nie właśnie w tym celu wymyślono słynne brytyjskie kapelusze? Później to nieprzychylnie nastawienie radykalnie się na Wyspach zmieniło, ale kiedy Smith z synami zakładali swoją manufakturę przy New Oxford, swoich dni dożywał w Londynie jedyny wówczas Brytyjczyk, który chadzał po londyńskich ulicach, chroniąc się przed szarugą pod «francuskim wynalazkiem» – znany podróżnik i pisarz Jonas Hanway. Robił to zresztą konsekwentnie przez ponad trzy dekady, co sprawiło, że nawet wśród Anglików uchodził za niebywałego ekscentryka, a jeszcze w pół wieku później jego nazwiska używano powszechnie jako nazwy własnej. «Hanaway» znaczyło po prostu «parasol». Tak jak określenie «wellingtons» (od promującego na Wyspach wysokie gumiaki lorda Wellingtona) do dzisiaj oznacza parę kaloszy.

2.

Największym świętem nie tylko rolników, ale i nas – zjadaczy chleba, są dożynki. Dożynki to uroczyste zakończenie zniw. Są obchodzone krótko po zakończeniu wszystkich najważniejszych prac polowych oraz zebraniu plonów, głównie zbóż. W zależności od regionu Polski bywa nazywane: obżynki, wyżynki, okrężne, wieniec, wieńczyny, zniwniok. Organizowano je w granicach Rzeczypospolitej prawdopodobnie już w XVI wieku. Od zawsze podstawowym akcentem dożynek było składanie wieńca, symbolizującego trud zniwiarzy. Wieniec wito z pozostawionych na polu zbóż, z kiści czerwonej jarzębiny, orzechów, owoców, kwiatów,

kolorowych wstążek. Wieńce dożynkowe miały zwykle kształt wielkiej korony albo koła. Trudno również wyobrazić sobie corocznie organizowane dożynki bez specjalnie wypieczonych chlebów. Dożynkom towarzyszą również wystawy rolnicze oraz występy ludowych zespołów artystycznych.

Chleb, bułki i bułeczki, rogałe i chałki – posiadają jedną wspólną nazwę – pieczywo. Pieczywo jest nie tylko popularne, ale i podawane na całym świecie na różne sposoby. Amerykanie zajadają się kilkuwarstwowymi sandwiczami, Francuzi wolą kanapki z bagietek, a Duńczycy mają ulubione smorrebrod z wieloma dodatkami. Do tego można by dodać jeszcze tartinki, pity, kebaby, a i tak to znikoma ilość potraw z pieczywem w roli głównej.

3. HUCULSKI TARG

Cieszy wzrok feeria barw huculskiego targu, gdzie pełno jest chust, haftów i kożuszków, a straganiarki zachwalają bryndzę, nalewki i herbatę z ziół karpackich. A jeszcze wory suszonych prawdziwków i koniki z sera, nagrania muzyki huculskiej z pięknymi współczesnymi kołomyjkami.

Między nowymi bezstylowymi domami stoją sobie spokojnie stuletnie drewniane wille, ozdobione ganeczkami i drewnianą koronką ornamentów. Pozostają w różnym stanie zachowania, najczęściej nie najlepszym, ale wciąż dzielnie się trzymają tak samo, jak ponad stuletnie wiadukty w Worochcie, niezwykle fotogeniczne i tajemnicze. Bardzo popularny był przed wojną nocny pociąg z Warszawy do Worochty: piękne wnętrza przedziałów, sala kinowa.

Niczym najlepszy skecz brzmi opowieść o tym, jak hucułka potrafi zawrócić burzową chmurę i skierować ją na lasy i góry. W końcu uczymy się gry na drymbie, a nawet możemy kupić sobie prawdziwą drymbę – należy pamiętać, że muzyka ma wielką siłę – ileż to razy na huculskim weselu pomogła uspokoić kłótnie i zażegnać bójki!

4. HUCULSZCZYŻNA

Podróżujemy przez huculską jesień, chłonimy piękno krajobrazu. Widoki zaskakują – wysoko w górach już leży śnieg, a w dolinie pożółkłe buki jaśnieją na tle ciemnozielonych świerków, woda w Prucie jest dziś zielona. i wagon restauracyjny z dan-

cingiem, eleganckie lśniące klamki przedziałów i mocowania na narty na suficie korytarza. Trudno sobie dziś wyobrazić ten komfort i elegancję...

Tym razem zaglądamy do najbardziej chyba osobliwego, a zarazem najmłodszego muzeum w regionie – Muzeum Huculskiej Magii w Żabim, założonego przez Mychajła Danyluka. Powstało w ubiegłym roku jako miejsce, gdzie można posłuchać opowieści o zwyczajach i wierzeniach Huculów, o ciekawych wydarzeniach i ludziach, którzy jeszcze niedawno żyli wśród nas, w naszej współczesnej rzeczywistości, ale na swój sposób ją postrzegali, a nawet potrafili po swojemu zmieniać. Niewielka izba położona na stoku góry, w środku wesoło płonie ogień w piecu, a poważny Hucul zaprasza, żeby usiąść na ławach zaścielonych ręcznie tkanymi weretami.

5.

POZIOMKA

Lato jest w całej pełni, choć to już pierwsze dni września. Ale ciepło jak nigdy i ani znać żółtego liścia. Gdzieś może pomiędzy gałęziami drzew, w najpuszystszych miejscach, coś jak gdyby przeredzenie. Może nawet tu i ówdzie znalazłby się jasny listek, ale trzeba go szukać, nie rzuca się w oczy. Niebo szafirowe, dęby wyprężają się muskularnie, pełne wiary w przyszłość, i bardzo jest wesoło na wsi. Żniwa skończone, pomyślnie skończone, na kopanie kartofli pogoda prześliczna, różowe grudki wydobyte z ziemi wyglądają jak grono ciemnych pereł czy jagód jakich. Jest dużo osób, chodzimy na spacer. Od maja, kiedyśmy wyjechali na wieś, do dziś dnia nic się zasadniczo nie zmieniło, drzewa zielone, niebo niebieskie, serce wesołe.

Idziemy na spacer. Nieoczekiwanie w lesie na polance znajduję spóźnioną ogromną poziomkę. Biorę ją do ust. Jest słodka, a zwłaszcza wonna. Zapach jej, jeden z najdoskonalszych zapachów świata, napelnia mi podniebienie. I przywodzi na myśl czerwiec, kiedy jest najwięcej poziomek.

I wtedy dopiero spostrzegam, że to już nie jest czerwiec. Że każdy miesiąc, każdy tydzień, dzień nawet ma swoją osobną barwę. Że łudzę się, myśląc, iż nic się nie zmieniło. Zapach poziomki plastycznie mi uprzytomnił, jak inaczej było przed kilku miesiącami: drzewa były inne, śmiech nasz inny, słońce inne i niebo. Powietrze było inne, bo niosło w sobie czerwcowe zapachy. A teraz jest wrzesień i nic tego nie ukryje. Drzewa zielone, ale już

zaraz zżółkną: wystarczy pierwszego chłodu. Niebo niebieskie, ale już wkrótce oblecze się szarzyzną. Ptaki nie odleciały, ale tylko dlatego, że jest niezwykle ciepło. A powietrzem włóka się jesienne wonie rozkopanej ziemi, kartofli, słoneczników. Jeszcze chwilka, jeszcze dzień, może dwa...

Tak samo wydaje się, że nie zmieniliśmy się od chwili, gdy jako osiemnastoletni ludzie spojrzeliśmy jasno na świat. Te same upodobania, te same uczucia, te same myśli.

Nie zaszły żadne gwałtowne zmiany, po prostu rozkwitło wszystko. To, czym jesteśmy w istocie, ostało się wszelkim zmianom i wpływom.

Wystarczy jednak przeczytać jeden list pisany w dniach młodości, aby przekonać się, jak się mylimy. Inne powietrze bije z linii tego listu, powietrze, którym oddychaliśmy za młodu. Wtedy dopiero spostrzegamy, jak każdy dzień, mijając, nadał nam inny kształt i barwę. Odmieniały się zorze, odmieniając nas coraz głębiej, ujmując i dorzucając, aż do dna przetwarzając nasze uczucia i myśli. Oczywiście i dziś jesteśmy jeszcze młodzi – ale to „jeszcze młodzi”. Jeszcze nas wiele rzeczy czeka w przyszłości, jeszcze po niespokojnych i mętnych dniach młodości nastąpią doskonałe troski wieku dojrzałego, miarowe wjadanie się w miąższ życia i doświadczenia, budowanie wewnętrznego gmachu wiary i rozumu.

Ale nie będzie już tego czerwcowego powietrza. Nappełniało ono nas zatrwożeniem się, lecz miało w sobie niczym niezastąpiony, osiemnastoletni zapach prawdziwie letnich poziomek (*Я. Івашкевич*).

6.

W LESIE

Wolno i sennie chodzą
po jasnym tle błękitu
złocisto-białe chmurki
z połyskiem aksamitu.

Niekiedy się zasrebrzy
pod słońca blask z ukosa
jaskółka śmigła, czarna,
sunąca przez niebiosą.

Po łące cichej, jasnej,
w srebrne objętej ramy,

przez opałowy strumień,
złote się kładą plamy.

Po niebie i po lesie,
po łąk zielonych łanie
przejrzyste, zwiewne idzie
błękitne zadumanie.

K. Пшєва-Тєтмаєр

7. O CZYM MÓWIĄ GESTY I NASZE CIAŁO

Zachowania językowe składają się z mowy i pisma, naszej mowie towarzyszą również zachowania pozajęzykowe: mimika, gesty, które ilustrują wypowiedzi i pomagają nam w ich zrozumieniu. Niektóre z nich stały się częścią naszej codziennej mowy. Należą do nich rytm mowy, intonacja, tempo, barwa głosu. Inne mogą być niezależne od mowy. Mogą również jej towarzyszyć. Należą tutaj gesty i język ciała. Przyjmowana postawa ciała, mimika, gesty, wyraz twarzy zdradzają myśli i uczucia rozmówcy. Jeżeli słowa, które wypowiadamy, są w sprzeczności z zachowaniem naszego ciała, to rozmówca będzie odczytywał prawdę właśnie z interpretacji kinezyki (czyli gestów, zachowań ruchowych i mimicznych), nie wierząc wypowiadany słowom. Przeanalizujmy sytuację, w której zapewniamy kogoś o naszych uczuciach i mamy jednocześnie znużoną minę, nie patrzymy mu w oczy – uciekamy wzrokiem, a nasza twarz jest obojętna – wtedy każdy odczyta fałsz w wypowiedzi. Język ciała i gesty zdradzają nasze myśli. Warto więc nauczyć się alfabetu języka ciała i gestów.

Gesty są podstawowym składnikiem komunikacji mówionej. Najbardziej aktywne w wykonywaniu gestów są ręce i palce. Wskazanie dłonią lub palcem oznacza miejsce, osobę: tu, tam, on, ty, kiwanie głową jest potwierdzeniem, zaciśnięcie kciuków wyraża życzenie komuś szczęścia, np. na egzaminie, ale również może wyrażać gniew i nienawiść, namalowanie kółeczka na czole wskazuje na głupotę rozmówcy.

Gesty towarzyszą również etykiecie językowej. Mają swoje znaczenia ukłony, pocałunki, objęcia osoby, przyklęknięcia.

Na znaczenie języka ciała i gestu zwracano uwagę już w starożytności. Nie mogła bowiem być wygłoszona mowa, gdy nie towarzyszyły jej: odpowiedni wyraz twarzy, modulacja głosu,

sygnały pozajęzykowe, ruchy rąk. Dlatego tak ważne jest w wystąpieniach publicznych i w codziennej rozmowie wykorzystanie języka ciała. Najczęściej robimy to nieświadomie, warto jednak poznać znaczenie tego języka.

W czasie ważnej dla ciebie rozmowy:

patrz rozmówcy w oczy, gdy mówisz – to podnosi wiarygodność twoich słów. Nie uciekaj wzrokiem w bok, nie oglądaj ścian – świadczy to albo o nieprawdziwości twoich słów, albo o twoim znudzeniu sytuacją i rozmową;

trzymaj ręce na wodzy, nie gestykuluj gwałtownie, nie wyciągaj wskazującego palca w kierunku rozmówcy – świadczy to o twojej nerwowości i braku opanowania;

nie wierć się na krześle, nie spoglądaj na zegarek – jesteś wtedy partnerem niewiarygodnym;

wykorzystaj w wypowiedzi właściwe tempo rozmowy, modulację i barwę głosu. Staraj się przekonać głosem o swojej racji, ale także w skupieniu wysłuchaj, co ma do powiedzenia droga osoba;

odczytuj zachowania niejęzykowe drugiej osoby, one podpowiedzą, co naprawdę myśli twój rozmówca.

8. O PRAWDZIE I KŁAMSTWIE

Prawda, szczerść, kłamstwo, fałsz należą do słownictwa wartościującego określającego moralność każdego człowieka. Prawdę można odkrywać, uświadamiać sobie, prawdy można szukać, dochodzić do niej, dążyć.

W potocznym rozumieniu prawda to zgodność między wypowiedzianymi słowami a rzeczywistością. Jesteśmy wtedy przekonani, że nasze słowa oddają to, co naprawdę jest w rzeczywistości. W związkach frazeologicznych i metaforach często posługujemy się określeniami ruchu, kierunku i głębokości, np. głęboka prawda, dochodzić do prawdy. Ale prawda może też mieć gorzki smak – gorzka prawda – bywa, szczególnie w języku potocznym i w poezji, personifikowana i ożywiana, np. mijamy się z prawdą, można kogoś zabić prawdą, prawdę wyzwalać. Możemy również prawdę odkrywać i ukrywać, ale też rąbać prawdę prosto w oczy, wygarniać komuś prawdę.

Zastanawiając się nad znaczeniem słowa prawda, czasami mamy wątpliwości, czy oceniając pod względem etycznym zdanie, naprawdę musimy powiedzieć całą prawdę. Zastanówmy

się np. nad sytuacją lekarza wobec pacjenta, którego stan jest krytyczny i któremu pozostało kilka dni życia – czy wtedy lekarz może (powinien, musi) mówić prawdę? Czy w czasie wizyty u rodziny, której nie lubimy, możemy mówić prawdę o naszych uczuciach i odczuciach? Czy obowiązuje nas wówczas mówienie prawdy, czy jest to tylko grzeczność, etykieta językowa?

Pomijając sytuacje skrajne, prawda i szczerłość wypowiedzi powinna być wpisana w nasz codzienny kodeks moralny. Prawda towarzyszy nam zawsze wtedy, gdy mamy do czynienia z rzeczywistością i sądem o rzeczywistości. Prawdę się odkrywa, szuka się i dochodzi do niej.

Przeciwieństwem prawdy jest kłamstwo i fałsz. Kłamać to świadomie wprowadzać kogoś w błąd poprzez mówienie tego, o czym wiemy, że jest fałszywe. Kłamstwo jest dezinformacją, kłamstwo jest zawsze świadome i celem nadawcy jest wprowadzenie w błąd odbiorcy. Najsurowiej oceniamy mówienie nieprawdy w sytuacjach, kiedy może to zaszkodzić drugiemu człowiekowi. Kłamstwo w języku nacechowane jest negatywnie. Kłamać możemy: bezczelnie, w żywe oczy, ile wlezie, jak z nut, jak najęci. W kłamstwie bierze udział również nasze ciało: kłamać można oczami, ustami, wargami, spojrzeniem. Mówimy: twoje oczy kłamią, twoje usta, wargi kłamią. Szerokie jest również pole znaczeniowe związane z kłamstwem. Można kogoś: oczerniać, szkalować, spotwarzać, zniesławiać; można rzucać oszczerstwa, łąać i oszukiwać.

Te dwa pojęcia: prawda i kłamstwo towarzyszą nam w życiu. Zastanów się, co one dla ciebie znaczą.

ТЕСТИ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

ВАРІАНТ 1

Завдання 1–6 мають по чотири варіанти відповідей, серед яких один правильний. Оберіть правильну відповідь і позначте її **X** в клітинці таблиці (10 хв).

1. Укажіть рядок, у якому всі слова пишуться з м'яким знаком

А вихован..ці, порт..ера, бул..йон, зачіс..ці

Б рибал..ці, дніпров..ка, їдал..ня, прос..ба

В котит..ся, запоріз..кий, дон..чин, шпил..ка

Г сон..ця, нанівець.., брун..ка, хустин..ці

А	
Б	
В	
Г	

2. Укажіть рядок, у якому в усіх словах замість крапок потрібно писати літеру **е**

А джер..ло, к..рівник, пр..дставник, знач..ння

Б пр..красно, печ..во, д..шевий, м..даль

В щ..рбатий, кош..ня, ож..лець, пал..во

Г пр..тендент, пер..дмістя, кош..ня, тр..вога

А	
Б	
В	
Г	

3. Укажіть рядок, у якому в усіх словах, розкривши дужки, треба писати велику літеру

А (П, п)роспект (П, п)еремоги,
(К, к)нязь, (М, м)аршал авіації

Б (Р, р)еспубліка (Б, б)олгарія,
(А, а)кадемік, (М, м)арс, (П, п)ланета

В (Б, б)огородиця, (К, к)олобок,
(Г, г)аличина, (Р, р)іздво

Г (С, с)умщина, (Б, б)егонія,
(Б, б)лаговіщення, (М, м)айстер спорту

А	
Б	
В	
Г	

4. Укажіть рядок, у якому всі прикметники чоловічого роду в орудному відмінку мають закінчення **-ім**

- А знайомий, веселий, живий, літній
 Б працьовитий, дорогий, середній, пахучий
 В розумний, учорашний, денний, дотепний
 Г домашній, художній, всесвітній, достатній

А	
Б	
В	
Г	

5. Укажіть рядок, у якому всі дієслова належать до першої дієвідміни

- А пливати, квапитися, збирати, сидіти
 Б скрипіти, духмяніти, полоти, чекати
 В радіти, хотіти, боротися, тьмяніти
 Г сумувати, звикати, летіти, плекати

А	
Б	
В	
Г	

6. Укажіть рядок, у якому всі числівники належать до розряду кількісних

- А двадцять один, тридцять шість,
вісімнадцятий, сорок другий
 Б тридцять шість, сто двадцять сім,
вісімдесят чотири, кільканадцять
 В сімсот вісімнадцятий, двісті три,
тринадцять, три п'ятих
 Г дванадцять, тридцять шостий,
чотириста два, нуль

А	
Б	
В	
Г	

Завдання 7–12

(15 хв)

Прочитайте текст і виконайте завдання 7–9.

1. У (1) кожного народу є свій ідеал людської краси. 2. Віковий досвід українського народу говорить, що немає краси людини без краси мови. 3. Не може бути гарною людиною, у якої голос грубий, різкий, інтонації агресивні, а (2) часом проскакують і лайливі слова. 4. Багато що тут залежить від нас і чистота голосу, і вміння володіти ним, інтонувати тощо. 5. (3) Коли ми налаштуємося на доброзичливість і приязнь, у нас відразу м'якшає вираз обличчя, з'являється усмішка, змінюються барви голосу. 6. Усе це разом і створює (4) певне враження про нас у інших людей (За А. Коваль).

7. Укажіть, у якому реченні допущено пунктуаційну помилку

- А у другому
- Б у третьому
- В у четвертому
- Г у п'ятому

А	
Б	
В	
Г	

8. Укажіть слово, у написанні якого допущено помилку

- А людської
- Б приятнь
- В обличчя
- Г налаштуємося

А	
Б	
В	
Г	

9. Укажіть, якими частинами мови є виділені слова (цифра в дужках позначає наступне слово)

- А частка
- Б займенник
- В прислівник
- Г прикметник
- Д сполучник

1	
2	
3	
4	

10. Прочитайте речення, укажіть, якими членами речення є виділені слова (цифра в дужках позначає наступне слово)

Рідне слово входить у духовне життя днів (1) *дитинства* та юності разом із рідною піснею, її світовою (2) *величчю* й сонячністю (І. Вихованець). Розмовляючи, ми (3) *ніколи* не задумуємося над тим, а яке це слово – (4) *старе* чи *молоде* (А. Коваль).

- А означення
- Б обставина
- В додаток
- Г підмет
- Д присудок

1	
2	
3	
4	

ВАРІАНТ 2

Завдання 1–10 мають по чотири варіанти відповіді, серед яких лише один правильний. Оберіть правильну відповідь і позначте її в таблиці X.

1. Позначте рядок, у якому всі слова пишуться з *и*

- А вар..во, пряд..во, св..стіти
 Б гор..зонт, т..рпіти, к..шеня
 В кр..тика, заруч..ни, мар..во
 Г зап..речити, к..сіть, л..бонь

А	
Б	
В	
Г	

2. Позначте рядок, у якому всі слова є спільнокореневими

- А сито, ситцевий, ситий
 Б круг, кружечок, круги
 В міст, місток, мостовик
 Г пекар, пекарня, пекарем

А	
Б	
В	
Г	

3. Позначте рядок, у якому обидва слова слід писати з великої літери

- А (Б,б)удинок (А,а)ктора
 Б (А,а)хіллесо́ва (П,п)’ята
 В (К,к)иївський (В,в)окзал
 Г (П,п)івнічна (Б,б)уковина

А	
Б	
В	
Г	

4. Позначте рядок, у якому в усіх словах пишеться апостроф

- А Валер..ян, Лук..ян, Св..ятослав
 Б сузір..я, кав..ярня, дерев..яний
 В з..ятрений, з..ябровий, пів..яру
 Г надвечір..я, дзв..якнути, пір..я

А	
Б	
В	
Г	

5. Позначте рядок, у якому всі іменники у формі кличного відмінка мають закінчення *-е*

- А друг, батько, Олександр
 Б тесляр, жнець, товариш
 В козак, хлопець, молодець
 Г майор, полковник, капітан

А	
Б	
В	
Г	

6. Позначте рядок, у якому допущено помилку в написанні прикметникового суфікса

- А ялицевий, рубіновий, грошовий
 Б паровий, коричневий, больовий
 В сніговий, вітровий, шовковий
 Г рожевий, нулевий, блоковий

А	
Б	
В	
Г	

7. Позначте рядок, у якому допущено помилку в написанні особового закінчення дієслова

- А сидимо, плачемо, колють
 Б полють, хочеш, замерзнеш
 В виростеш, іржать, вирушиш
 Г шкодить, полють, перемелють

А	
Б	
В	
Г	

8. Позначте рядок, у якому числівник з іменником узгоджено неправильно

- А півтора доби, семеро рядів
 Б сімнадцять грамів, п'ятсот тонн
 В дві третіх сторінки, перші заморозки
 Г одинадцяттеро чоловіків, три професори

А	
Б	
В	
Г	

9. Позначте рядок, у якому всі слова пишуться разом

- А жовто/гарячий, плоско/опуклий
 Б свіжо/зрубаний, легко/атлетичний
 В двадцяти/поверховий, літературно/художній
 Г електронно/обчислювальний, вузько/діалектний

А	
Б	
В	
Г	

10. Укажіть антонім до фразеологізму *підносити до небес*

- А знімати стружку
 Б розпускати губу
 В пускати шпильки
 Г встромляти палиці в колеса

А	
Б	
В	
Г	

Завдання 11–12 мають на меті встановлення відповідності. До кожного варіанта, позначеного цифрою, доберіть відповідник, позначений буквою, і впишіть букву до таблиці.

11. Установіть відповідність між членом речення і виділеним словом.

Член речення

Речення з виділеним словом

1 підмет	А Сідай <u>спочити</u> на поріг, пройшовши тисячі доріг (<i>С. Будний</i>).
2 присудок	Б Запропонували <u>подати</u> план роботи Павлівської школи (<i>І. Цюпа</i>).
3 обставина	В А бажання <u>читати</u> книги у вас є? (<i>І. Цюпа</i>).
4 додаток	Г Жити – це не значить тільки брати, а й давати (<i>Д. Ткач</i>).
	Д Знати – це <u>уміти</u> (<i>Нар. творчість</i>).

1	
2	
3	
4	

Відповіді до ребусів

с. 10, впр. 21	Запоріжжя
с. 24, впр. 49	Дніпро
с. 58, впр. 117	сім п'ятниць на тиждень
с. 83, впр. 169	Одеса
с. 131, впр. 267	Будапешт
с. 149, впр. 318	сім баб, сім рад, дитя без пупа

Зміст

ВСТУП	4
§ 1. Мова – суспільне явище.....	4
ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО.....	7
§ 2. Просте речення, розділові знаки в ньому.....	7
§ 3. Найскладніші орфограми.....	9
СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ	11
§ 4. Складносурядне речення, його будова	11
§ 5. Сміслові зв'язки між компонентами складносурядного речення	14
§ 6. Розділові знаки в складносурядному реченні.....	16
§ 7. Інтонація складносурядного речення	18
§ 8. Узагальнення вивченого з теми «Складносурядне речення»	22
СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ	25
§ 9. Складнопідрядне речення: будова, засоби зв'язку між його частинами.....	25
§ 10. Основні види підрядних речень: означальні, з'ясувальні.....	29
§ 11. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними місця і часу.....	33
§ 12. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними способу дії і ступеня та з підрядними обставинними порівняльними.....	37
§ 13. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними причини, мети, умови.....	41
§ 14. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними наслідковими й допустовими.....	47
§ 15. Складнопідрядні речення з кількома підрядними	50
§ 16. Узагальнення вивченого з теми «Складнопідрядне речення»	54
СКЛАДНЕ БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ РЕЧЕННЯ	59
§ 17. Поняття про складне безсполучникове речення. Сміслові відношення між компонентами складного безсполучникового речення	59
§ 18. Інтонація складного безсполучникового речення	64
§ 19. Розділові знаки між частинами складного безсполучникового речення. Кома й крапка з комою в складному безсполучниковому реченні	68
§ 20. Двокрапка в складному безсполучниковому реченні	71
§ 21. Тире в безсполучниковому складному реченні.....	74
§ 22. Синонімічність складних речень із сполучниковим, безсполучниковим зв'язками й простих речень	77
§ 23. Узагальнення вивченого з теми «Складне безсполучникове речення»	80

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ З РІЗНИМИ ВИДАМИ ЗВ'ЯЗКУ.....	84
§ 24. Поняття про складне речення з різними видами зв'язку. Складне речення зі сурядним і підрядним зв'язком	84
§ 25. Складне речення зі сурядним і безсполучниковим зв'язком	89
§ 26. Складне речення з підрядним і безсполучниковим зв'язком	92
§ 27. Складне речення зі сурядним, підрядним і безсполучниковим зв'язком.....	95
§ 28. Розділові знаки в складних реченнях із різними видами зв'язку	99
§ 29. Синонімічність складних і простих синтаксичних конструкцій	102
§ 30. Повторення вивченого з розділу «Складне речення з різними видами зв'язку»	104
ТЕКСТ.....	108
§ 31. Ознаки тексту, його зміст і будова	108
§ 32. Види інформації в тексті: відоме і нове	113
§ 33. Види й засоби зв'язку речень у тексті. Абзац	115
УЗАГАЛЬНЕННЯ Й СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО В 5–9 КЛАСАХ.....	120
§ 34. Основні правила української вимови.....	120
§ 35. Найскладніші орфограми	124
ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ	132
§ 36. Групи слів за значенням.....	132
§ 37. Фразеологізми	135
БУДОВА СЛОВА. СЛОВОТВІР. ОРФОГРАФІЯ.....	140
§ 38. Значущі частини слова. Основні способи словотвору.....	140
§ 39. Орфограми у префіксах і суфіксах. Написання складних слів.....	144
МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ	150
§ 40. Морфологічний розбір частин мови, їх правопис	150
СИНТАКСИС. ПУНКТУАЦІЯ.....	155
§ 41. Розділові знаки в простому і складному реченнях.....	155
§ 42. Способи передачі чужого мовлення.....	159
Алгоритми розбору	161
УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО В 9 КЛАСІ.....	168
РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ	173
ТЕКСТИ ДЛЯ ПЕРЕКЛАДУ.....	217
ТЕСТИ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ.....	224

Навчальне видання

Надія ТУШНІЦКА
Мар'яна ПИЛИП

УКРАЇНСЬКА МОВА

для загальноосвітніх навчальних закладів
з навчанням польською мовою

Підручник для 9 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

В оформленні підручника на сторінках:

3, 5, 8, 9, 10, 19, 20, 22, 24, 25, 32, 34, 39, 44, 46, 54, 58, 63, 67, 73, 75, 80, 83, 87,
90, 93, 96, 101, 102, 110, 113, 114, 119, 125, 129, 131, 133, 137, 143, 149,
152, 154, 156, 159, 181, 183, 198, 200

використано фотографії з колекцій вільних зображень електронних ресурсів.

Редактор *О.М. Бойцун*
Художній редактор *І.Б. Шутурма*
Коректор *В.В. Гоменюк*

Формат 60×84^{1/16}. Ум. друк. арк. 13,48.
Обл.-вид. арк. 9,91. Тираж 126 пр. Зам. № 32П

Державне підприємство
«Всеукраїнське спеціалізоване видавництво «Світ»
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 4826 від 31.12.2014
www.svit.gov.ua, e-mail: office@svit.gov.ua,svit_vydav@ukr.net

Друк ТДВ «Патент»
88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 4078 від 31.05.2011